Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २२६३

Title प्रत्यभिज्ञा सूत्र विमर्शिनी

Author श्री अभिनव गुप्तः

Extent १२८ Age ८

Subject वेदान्त शास्त्रं

2263

F. = 127

33 not Missing

प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी

२२६३

१२८ पत्र

३२ ३ जनव

आर्वाडिहा

वेदान्त

प्र॰
वि॰
१

निराकांक्षात् ... ग्रहमिदमिति

ॐ नमः शिवाय॥ ॐ निराभासात्पूर्णादहमिति पुरा भासयति यद्द्विशाखामाशास्ते तदनु च वि-
भंक्तुं निजकलाम्। स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुषस्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्या-
त्मनिखिलम्। श्रीत्र्यम्बकसदृशामध्य[illegible]गुरुकामयशास्थितेः श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञा-
नप्रतिबिंबकम्। ग्रन्थं तदानन्यसाहाय्यमर्थोपायमभ्युपात्त ईश्वरप्रतिभिज्ञाख्येयः शा-
स्त्रं यत्तु निर्मलम्। तत्पशिष्यः करोम्येतां तत्सूत्रविवृतिं लघुम्। गुह्याभिनवगुप्तोऽहं श्रीमा-
ल्लक्ष्मणगुप्ततः। वृत्त्यातात्पर्यटीकया तद्विचारः स्तत्रैषतेषु ग्रंथकारेण दर्शितम्। तस्मात्सू-
त्रार्थं मंदबुद्धीन्प्रतीदं सम्यग्व्याख्यास्यत्यभित्ताविविक्तो सर्वथाल्पमतीयद्धाऊर्ध्वापिहृ-
मद्यापि नवाम्नयापि तु स्वात्ममेषास्यादुपकारिणी। ग्रंथकारोपरोत्तान्मटश्राकिं-
कां परमेश्वरतन्मयतापरिस्विक्रमयितुः स्वतादात्म्यसमर्पणात्पूर्वमविघ्नेन तत्संप्राप्तिम-
ममातः परमेश्वरोत्कर्षप्रकृतापरामर्शपोषतया परमेश्वरतादात्म्ययोग्यतापादन-
बुद्धाप्रयोजनमासूत्रयति॥ कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन्

स्वात्मनैव स्वात्मनः प्रकाशनात्

समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ इह परमेश्वरं प्रति येयं कायवाङ्मना
सां तदेकविषयतानियोजनात्मलक्षणा प्रह्वता सा नमस्कारस्यार्थः सा च तथ्याकर्तृत्वंशुवि
तामामाणिकस्य भवति यदि सर्वतो नमस्करणीयस्योत्कर्षं पश्येत् यथाशुक्तिं परामृशतो
परमार्थरूपेपि नमस्कारो यतः सांसारिकपशुजनमध्यपातित्वमेव प्रायो लोके न विदंति प
रं देवं विद्यारागेणारंजिता इति तावति मायीयाशुद्धविद्यारागकलासंचार्यमाणस्य पशो
स्त्वमेव इतरापेक्षया तत्कतिपयाधोनीर्णतयामस्युत्कर्षोपि स्यात् तदेकैकस्य नामकरणे
कृत्रिमैः पशुपतस्तत्र विभूतिमत्तताम् विश्रमादवरतोपि जायते नावुदस्य वरदस्येति रु
स्रहेति श्रीमद्विद्यापतिना एतस्यागमकोटेः निरूपयिष्यामः तस्मान्निखिलोत्कर्षपराम
र्शनमपि न च स्वीकार्यम् यद्यप्यायातं रूढेश्वरशक्तिपातस्य स्वयमेव यमियती परमशिव
भूमिरभ्येति हृदयगोचरं तत्र तत्स्वात्मीयः पुरुषकारः कोपि निर्वहति सर्वस्य तस्य [illegible] मा
यामयत्वेनान्यतमस्मशत्यस्यामायीयं शुद्धप्रकाशं स्वप्रतिद्वन्द्विनं प्रस्तुपायता उपपत्तेः तम

याप्तिनैवतयाविधंस्वरूपंप्रख्योपाख्याक्रमेणस्वात्मपरावभासविषयभावजिगमयिषयानिःशे
प्र॰ षोत्कर्षविशेषाभिधायिजयत्यादिशब्दाद्वैवर्थेनपरामर्शनीयमितिनमस्कारेजयत्यर्थग्राहेष्वः श्री
भि॰ नयुपदेशेरणेपिनाद्यपिसमुत्कर्षाभिप्रायशालिनिस्वात्मानमप्रकर्षीकुर्वाणस्यतदस्यपरम
२ नात्मोपकारित्वमितिसमुत्कर्षविशेषात्मिकएवनमस्कारोविषयमभ्यंतरीकार्यः इत्यनयाभ्युक्त्या
जयनमस्कारैकतत्वप्रक्रमेऽन्यतरस्यार्थोऽस्तिसतावदयमंगीकर्तव्यावन्दनंनमस्करणमथवा न॰
नप्रभृतीनामपिनमस्कारजयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादियमेववर्तनीअत्रचपुनर्ग्रंथकृतानाट।
काद्यक्रमस्याश्रितोयद्द्वयमपीदंस्वशब्देनापरामृष्टमेव एतच्चपरार्थख्यापनावसरएवप्रकटी
भविष्यति स्वशब्देनापरामर्शश्चसर्वजनहितत्वाद्युक्तिप्रकारः सुहृत्सर्वस्यैवझटितिहृदयंगमः
प्रख्यातिप्रशस्तकतिचिदेवप्रति स्वप्रतिभोदितवाक्यत्वावमर्शासम्भवाद्वाक्यत्वावमर्शोऽस्य।
स्वप्रकाशस्याप्रकाशाकल्पत्वात् एतच्चाग्रेस्फुटीभविष्यति तदनेनाभिप्रायेणप्रसिद्ध।
जयनमः प्रभृतिशब्दशय्यानाश्लेषेणेमांसरणिमनुसरतिस्मग्रंथकारः इहयद्यपिकिंचन। २

स्फुरति तत्तद्रूपमात्मेश्वररूपस्वात्मप्रथामात्रम् तत्रत्युपायोपेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभा
वोऽपि प्रथाप्रकाशपरमार्थीभूत एव प्रकाशमानस्यापह्नवनीयत्वात् यदाहुर्भट्टदिवाकरव।
त्साविवेकाञ्जने प्रकाशात्मैव भावानामित्यादि न ह्यपोह्याविलीयते ऽत्यन्तम् तत्र तत्कार्य
कारणभावेऽपि कश्चित्स्वेच्छया स्वातन्त्र्यलक्षणमाहेश्वर्यमानतीयकताक्रोडीकृतानन्तशक्ति
चक्रचुम्बितभावाभावितप्रथान्तरव्यवधानेव कास्ति समस्तमायीयभेदव्यवस्थापयिष्यते जड
चेतनात्यन्ताभेदत्वात्सम्भिन्नस्वात्मतत्त्वतत्सर्वौघनिष्पन्ननिष्पादकभावज्ञाप्यज्ञापक
भावावभासो लोकव्यवहाररूपः यदुक्तं शुद्धस्वात्मप्रथात्मकानन्तशक्तिशालीनिरर्गलस्वात्म।
प्रकाश एव मायीयप्रथान्तरव्यवधानवैयोन्निबध्नन्ते तत्र तस्यैव भगवतः कारणत्वम् एष चानुग्र
हणलक्षणोऽन्यः पञ्चमः पारमेश्वरः कृत्यविशेषः परशुद्धस्वात्मप्रापकत्वेन निर्वर्तनत्वात् परमार्थो।
मोक्षस्य ग्रन्थत्रयोऽपवर्गः कृतस्मिन्मुक्तिनेत्सर्वतः इति निःश्रेयसाभासश्चेति वक्ष्यामः सर्वाव
द्वितीयः कार्यकारणभावो लौकिकाद्व्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकारणभावविलक्षणत्वात्स्फु
कार्य

प्र॰
भि॰
३

टेनरूपेणासंवेद्यमानः कादाचित्कवस्तुसद्भावाऽवभासोन्नीयमानपरमार्थोऽ — निरुर्वेटकारि।
त्वलत्तोणोध्वर्यविजृम्भाभाविताद्भुतभावः प्रथमकोटिसम्भावनाशून्यकालिकाकारस्वप्रकाशः।। १
त्वेण निराकरणमनोरथशतदुष्प्रापद्रूपेवेंश्वकारस्यमायातकर्मिणानसहितेनतु निरूपितः कथंचि
दिति केनविश्वप्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमाराधनेनपरमेश्वरचरितेनेवप्रत्योक्रम स
स्वयोगीवद्धवटइति प्रासाद्येति प्रासमेतान्यविशीर्णरूपतयासादयित्वास्वात्मोपभोगयोग्यतां।
निरर्गलोगमयित्वा इयताविदितवेद्यत्वेनपरार्थैशास्त्रकरणेऽधिकारोदर्शितः अन्यथात्वप्रतार
कतामात्रमेवस्यात् पौर्वकालिकसामनेनतयंमत्रविवक्षितम् अन्यथात्वासादनतारतम्यश्रामे
मायीयम लकलासंस्कारप्रवृत्तयेकथंपरोपदेशाः पाकप्रक्रियः सम्भवंतिमायागर्भाधिकारि
णोविश्वविविधायास्तद्वलीणांअपिमहामायाधिकृताः शुद्धाशुद्धमंत्रतदीशानन्महेशात्मा।
नः शुद्धाअपिश्रीसदाशिवप्रभृतयस्तेत्वयदीयैश्वर्यविप्रुड्भिरीश्वरीभूतास्सभगवाननवच्छिन्न
प्रकाशानंदस्वातंत्र्यपरमार्थोमहेश्वरः तस्यदासमित्यनेनतेभ्यपभिज्ञापपादनस्यमहाफल। २

त्वमाह्वयति दीयते मे स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः तस्य भावस्तत्त्वं तेन परमेश्वर
रूपत्वात्ते अपात्रतोक्ता जनस्येति यः कश्चिज्जायमानस्तस्येत्यनेनाधिकारिविषयो नात्र कश्चि
न्नियम इति दर्शयति यस्य यस्य हीदं स्वरूपप्रथनं तस्य तस्य महाफलम् प्रथनस्यैव परमार्थ
फलत्वात्तस्य च प्रतिबंधकस्याभावे प्रतिबंधनीयत्वात् नहि प्रथितमप्रथितमिति न्यायात्
तदुक्तम् नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भ
यात् इति परमगुरुपादैरपि शिवदृष्टौ एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ज्ञाते
शिवत्वे तत्रस्थप्रतिपत्त्या दृढात्मना करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा सकृज्ज्ञाते
सुवर्णे किं भावनाकरणादिना सर्वदापिरमात्रादिवत्पदार्थेन सम्पन्नेति जनस्येत्यनवर
तजननमरणपरिपीडितस्येत्यनेन कृपास्पदतयोपकरणीयत्वमाह अपिशब्दः स्वात्मना
स्तद्भिन्नतामाविष्कुर्वन्पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकापापा
राकरोति परार्थस्य प्रयोजने भवत्येव तल्लक्षणायोगात् नह्ययं देवधापः स्वार्थपवप्रयो

प्र॰ भि॰ ४

जनेन परार्थ इति तस्यापि तल्लक्षणयोगित्वे सति प्रयोजनत्वात् सम्पाद्यत्वेनाभिसंहितेयोऽ-
न्मुख्येन तया न तत एव क्रियायाः स्वप्रयोजके तत्प्रयोजनम् अत एव भेदवादेऽपीश्वरस्य स्वाधिकारिणो
परार्थ एव प्रयोजनम् इति दर्शयितुं न्यायनिर्माणे च समानिरूपितम् यमर्थमधिकृत्य पुरु-
षः प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति इच्छन्निति इच्छाविषयीकृतस्य फलस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वे प्राधान्यं दर्शा-
यति इच्छाशक्तिश्चान्तरोन्मुखत्वस्वभावतया क्रियाशक्तिपर्यन्तीभवतीति दर्शयिष्यामः
उपपादः समीपार्थः तेन जनस्य परमेश्वरधर्मसमीपताकरणमत्र फलम् तत एवाह समस्ते-
ति परमेश्वरतालाभे हि समस्ताः सम्पदस्तन्निष्पन्दमय्यः सम्पन्ना एव रोहणलाभे रत्नसंपद इ-
व प्रभुषितस्यात्मपरमार्थस्य हि किमन्येन लब्धेन लब्धतत्परमार्थस्यापि तदन्यन्नास्ति यद्वा-
ञ्छनीयम् यदुक्तं ग्रन्थकृतैव भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् एतया वा दरिद्रा-
णां किमन्यदुपयाचितम् इत्येवं षष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तम् बहुव्रीहिणाप्युपायस्य स्व-
ते समस्तस्य भावाभावरूपस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नीलसुखादेर्या सम्पत् सम्पत्तिः सिद्धिस्तस्याता। ४

प्रकाशः तस्यासम्यग्वाप्तिः तथात्वप्रकाशविमर्शदृढिः सैव हेतुर्यस्यां तत्प्रत्यभिज्ञायां तथाहि स्फु-
टतरभासमाननीलसुखादिप्रमात्रन्वेषणद्वारेणैव पारमार्थिकप्रमातृलाभ इहोपदिश्यते यदा
ह्यन्यत्र इदमित्यस्यविच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययमि-
ति तथाप्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहम्भावो हि कीर्तितः ~~[illegible]स्यैवविश्रान्तिरहम्भावो हि कीर्तितः~~
उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि चेति इयता
बोपायेनातिदुर्घटत्वाशङ्कापराकृता यदन्ते निरूपयिष्यति सुघट एष मार्गो नवो इति तस्य म-
हेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमात्माभिमुख्येन ज्ञानं प्रकाशः प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमिति स्वात्मावभा-
सो हि नाभूत्पूर्वो विच्छिन्नप्रकाशत्वात्तस्य सततस्फुरणस्यैव विच्छिन्न इव विकल्पित इव लक्ष्यते इ-
ति उच्यते प्रत्यभिज्ञा च भातभासमानरूपानुसंधानात्मिका स एवायं चैत्र इति प्रतिसंधानेनाभि-
मुखीभूते वस्तुनि ज्ञानम् लोकेऽपि एतत्पुत्र एतद्गुण एवंरूपक इत्येवं वा श्रुततोऽपि सामान्यात्म-
ना वा ज्ञातस्य पुनरभिमुखीभावावसरे प्रतिसंधिप्राणितमेव ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते तद

प्र॰ भि॰ ५ 5

तिं प्रतिप्रत्यभिज्ञापितोऽयमित्यादौ इहापिप्रसिद्धपुराणसिद्धान्तागमानुमानादिभिर्विदितपूर्वा
प्राक्तिकस्वभावईश्वरेसतिस्वात्मन्यभिमुखीभूतेतत्प्रतिसंधानेनज्ञानमुदेति नूनंसएवेश्वरोऽहमि
ति तामेतामुपपादपादयामीतिउपपत्तिःसम्भवस्तांसम्भवन्तींतत्समर्थाचरणेनप्रयोजकव्यापा
रेणसंपादयामि तथाहिसंभवतितावदस्याविच्छिन्नप्रकाशत्वात् निरोधकाभिमतमायाश॰
क्तिसमपसारणमात्रमेवतत्रोपपादनम् प्रत्यभिज्ञोपपत्तौस्वपरविभागाभावेनतदपेक्षंकर्त्र॰
भिप्रायमात्मनेपदमितिपरस्मैपदप्रयोगः इत्येवात्रश्लोकेयोजनामहेश्वरस्यदास्यंसमस्तसम्प
त्लाभहेतुंकथंचिदासाद्यजनस्यापिकथंचित्तत्प्रत्यभिज्ञामासाद्यप्राप्यउपकारंसमस्तस।
म्पल्लाभहेतुभूतंमहेश्वरदास्यात्मकमिच्छंस्तामेवसमस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुकांतत्प्रत्यभिज्ञा
मुपपादयामिप्रासाद्येश्वराह्नतियोजनेद्वौगुणौवाश्यतिचव्याख्यानेवृत्तिकृताभावेनकृतत्वात्
र्यव्याख्यानात् यदुक्तंसंहृतसोत्रनिर्देशाविवृतिमात्रव्यापारायामिति टीकाकारेणापिवृत्ति। ५
मात्रव्याख्यानमुपगतेनानेदस्पष्टम् अस्माकंतुसूत्रव्याख्यानेपर्यायमइतिविभज्यव्याख्यानम्।

एवं सर्वत्र एवमनेन श्लोकेन अभिधेयं प्रयोजनं तत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनमधिकारी निरूपणो।
गुरुपर्वक्रमस्सम्बन्धश्चेति दर्शितम् तथाहि समस्तसम्पल्लक्षणो व्याख्यानेऽयोऽर्थः पूर्वं श्रीए।
पापादौ मसारम्लकारणे हेतुः स एव प्रत्यभिज्ञायते नयेति करणाद्युत्पन्नाद्युपायश्चेह लोके
तरं मार्गं प्रति निर्णीतश्चेत्यति दुर्घटकारित्वलक्षणमैश्वर्यम् मार्गो नवोऽश्नतिपद्माञ्जानेति हृप
यिष्यमाणे सुचयता उपायः प्रदर्शितः अभिधेयत्वेन अत एव तथाहीमं पञ्चमसूर्वं श्लोको
त्तरे भविष्यति प्रयोजनं च प्रत्यभिज्ञोपायज्ञानेन तस्य प्रयोजनं प्रत्यभिज्ञानेन तस्यापि प्रयोजनं स।
मस्तसम्पल्लक्षणपारमैश्वर्यैकरूपप्रथनेन ततः परं तन्नास्त्येव तस्य सर्वं पर्यन्तफलत्वाद्देवाणोपि
कथापि यदुक्तम् मयैव स्तोत्रे फलं क्रियाणामथवा विधीनां पर्यन्ततत्त्वं समयतेव दैव फ।
पं० लेष्वतो येषु नरवतेसूर्यास्यतिस्माद नवस्थैवेति एतदुक्तं भवति तत्र निश्चयतस्तदिति पद्द
येन जनस्येत्यनेनाधिकारी दर्शितः यत्निगमयिष्यति अतिशमाविशन्निति कथंचिदित्यनेन
गुरुपर्वक्रमः वक्ष्यति च महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रेऽस्मिन्ति एवं प्रतिज्ञातमस्समस्तव

प्र॰ भि॰ ९

6

स्त्वसंग्रहेणोद्देवाक्यमुद्देश्यारूपं प्रतिज्ञापिंडात्मकं च मध्यग्रंथस्तु हेत्वादिनिरूपकः इति प्रकरि
तइतिचोक्तस्थलोके निगमनग्रंथश्चैवं पंचावयवात्मकमिदं ग्रंथं स्वपरबुध्यतिफलम् नैयायि
कक्रमस्यैव मायापदेयाश्माधिकृत्वमिति ग्रंथकाराभिप्रायः क्रियासम्बन्धसामान्येनादिष्ट
देशो गुप्रकटीभविष्यतीतितावद्ग्रंथस्य समस्तस्य तात्पर्यम् स्वजनस्य लोकिके श्वरपरिचित
ईश्वरविषये जनमनुजीविगुणोपपन्नेप्रकाशयति जनविषये चाभिगामिकादिगुणगण
सम्पन्नमीश्वरं प्रकाशयतीति श्यानर्थः सामान्येन शेषषष्ठीसमासेन दर्शितः तस्य प्रत्यभि
ज्ञेति पत्रचल्को कार्णाकर्णनसमये च शिष्याणामेतदर्थमयाक्रमेणापरमेश्वरतादात्म्यमे । संक्रा॰
वोपजायतेतावत् तथाहि जनस्येत्याकर्णितादृयंतेजननमरणपीडिता अपवर्गरस्तुहृतय
स्व अस्माकमपयथुपकारमिच्छन्महेश्वरस्य दास्यमासाद्य समस्तसम्पत्तमवाप्निरेवंतत्प्रत्य
भिज्ञामुपपादयाति ततस्मतत्प्रत्यभिज्ञामेवं भूतोवयं प्राप्नुवेति इत्यमेव द्वयिकारिणि ९
णाहार्थस्य बिम्ब प्रतिबिंबवत्संक्रांतिः लोपदृश्चरादीनां विषये भवतीति प्रथमपुरुषार्थं अन

मपुरुषार्थपर्यवसानतिनतनाटस्यानाधिकार्यंनधिकारिणोः प्रतिपन्नौविशेषाभावप्रसंगात्
आरोग्यकामाः शिवोसेवनोसेवध्यमितिवावाक्यार्थस्यसेवामहेश्वरस्यैवनृपेणाधिकारिणोद्वि
तीयकस्यासंक्रान्तौतृतीयकस्यायामेवभाविकोटिपतितामपिपुरुषार्थसम्पत्तिमकालकलि
तस्वनृपानुप्रवेशेनस्वात्मीकृतामभिमन्यमानेनतत्रैवविततसंविन्मंदरपरामर्शोत्पूर्णातामभिमा
न्यु नयतिलभ्यादृश्यत्वनेवंनृपत्वेनैवमधिकारितानाटस्यप्राप्तोतिनदास्तमवोतरमेनदतिगर्द
नेवेति स्थितमेतत् एतेनश्लोकेनेश्वरसाम्मुख्यविनेयानांप्रयोजनादिप्रतिपादनेनचक्रियते।
इति प्रवेतनभावसंभारभासनेस्पंदनेपरम् उपोद्घातायतेयस्यतेस्तमस्सर्वदाशिवम् ननु
ईश्वरस्यसिद्धिरेवकर्तव्या केयंसिद्धिः नतावदुत्पत्तिः नित्यत्वात् नापीश्वरसिद्धिकारादयस्त
स्यान्यतिविरध्यते ज्ञप्तिसिद्धिरितिचेत् अनवच्छिन्नप्रकाशस्यप्रमाणव्यापारोपाधेयप्रका
शात्मकसिद्ध्यनुपयोगएवनन्वनवच्छिन्नस्तदीयःप्रकाशइतिकथमेतत् घटस्येवाहिप्र।
काशोहितत्प्रकाशः अतः तदप्रकाशोपिसममूर्च्छादौनितरांस्वप्रकाशोपिवेश्वरप्रमातृणां

प्र॰ भि॰ ७ किंस्वरूपं येन तेषां प्रमाणव्यापारानुपयोगः स्यादित्यत आह २ कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे
अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः ३ इह कर्तृत्वादेः कीदृशेन प्रमाणेनास्तीति ।
ज्ञानलक्षणां सिद्धिं नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा निषेधं कुर्यात् प्रमातेति चेत् स एव कः किं देहादि
र्जडः उतान्यो वा कश्चित् आत्मादिशब्दवाच्यः सोपि च स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा देहादिर्ज
ड इति चेत् स एव स्वात्मन्यसिद्धः परत्र कां सिद्धिं कुर्यात् आत्माख्यस्वप्रकाशो जड एव न तस्य
योगक्षेमः स्वप्रकाशस्वभाव इति चेत् कीदृशेन स्वेन रूपेण भाति यदि परिनिष्ठितसंविन्मा
त्ररूपेण तदा संविदां भेदे नेभेदितानां चानुसन्धानेनाभेदे न स्यात् तेन स्वतंत्रप्रकाशात्म
तया तावत् स भासते तथाभासमानश्च कीदृशमीश्वरं साधयेन्निषेधयेद्वा कर्तृज्ञातृस्वभावमि
ति चेत् ननु स प्रमातैव तथाभूत इति कोन्यस्सः ननु सर्वकर्तृत्वसर्वज्ञातृत्वे प्रमातर्यस्तः ॥ ॥
न खलु सर्वशब्दार्थो ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोः स्वरूपं भिनत्ति भेददर्शनेपीश्वरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्ना ७
देर्नित्यस्याविषयेणाकारणभूतेनानाधेयातिशयत्वात् प्रकाशमानतानयनमेव विषय

त्वमितिचेत् अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुचितमितिवक्ष्यामः प्रकाशमानस्वभावत्वेविष
योपिसर्वात्मनाप्रकाशएवनिमग्नइतिप्रकाशःप्रकाशतेइति एतावन्मात्रपरमार्थत्वेकः।
सर्वज्ञःसर्वकर्त्ताप्रविभागःप्रमाणमप्येवंसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यामपर्यनुयोज्यम् एवंसिद्धिरपि।
तस्माद्विषयाभिमतेवस्तुशरीरंतथाप्रतीतावनिर्भासमानप्रात्मैवप्रकाशतेविच्छेदशू
न्यःस्वभ्रमपिप्रतिप्रकाशतएवप्रत्यक्षस्ययोगात्मकाशस्यचनित्यत्वाद्विच्छेददोषेनाव
भावेनान्यप्रमात्रपेक्षयाचप्रकाशमानत्वात् स्वपरप्रमातृविभागस्यानन्तरवक्ष्यमाणीयत्वे
नावस्थमानत्वात् सचायंस्वतन्त्रःस्यात्तस्यैवास्याभेदेभेदनेभेदितेवाभेदनमितिपूर्वमुपा
त्तेकर्त्तरीति नरेवस्यात्तेप्रविभज्यवक्ष्यते ज्ञातरीतिपश्चान्निर्दिष्टम् ज्ञानएतस्वभावैवा।
हिसर्वाः क्रियाइतिवक्ष्यते नेनसर्वक्रियास्वतन्त्रेसर्वशाक्तिकेइतियावद्रूपकेभवेनावदेवक
र्त्तरीतिज्ञातरीति इयमेववास्यसंवित्स्वभावतासंविदितिस्वयमानाविकल्पत्वेनप्रमे।
यतास्पर्शतीस्पृष्टत्वात्परमार्थसंविदिति वक्ष्यामःकर्त्तात्वज्ञातात्वमद्वेष्वरस्यमिथ

तैः

रूपप्रकारंवक्ष्यामः
तेदेवास्यपारमैश्वर्य
मुच्यमानक्रमयंरूप
मिति

नैवि स एव प्रकाशव्यापनेद्विति यथा यथा प्रमेयभूमिकापादनमपाकारकलंकपरिहारः शक्यस्त
था तथा यावद्गलितमेवेति भूतविभक्त्या निर्देशः कृतः उपदेशावसरे हि सर्वात्मनानावृत्ताप्रमे
यतास्य परिहर्तुमशक्या स्वात्मनि स्वस्मिन्ननपायद्रूपे स्वभावे इत्यनेन न वैशेषिकाद्यभिमतजड।
त्ववादनिरासः आदिसिद्ध इत्यविच्छिन्नप्रकाशे इत्यर्थः महेश्वर इति एतदेवमाह स्वयं यदनव।
च्छिन्नप्रकाशत्वेन तत्तात्कर्तृत्वथारोपारोहः अजडात्मेति यस्तु वैशेषिकादेर्जड आत्मा स सि
द्धिं करोतीश्वरविषयाम् अत्यन्तसांख्यादिनिषेधम् सांख्योपि विषयावभासनरूपं ज्ञानं बु।
द्धिधर्ममिच्छन्नात्मानं वस्तुतो जडमेवोपैति न च जडस्यात्मनः स्वात्मन्यपि दुर्लभप्रकाशस्यान्यप्रलेशः
किं विस्थापयितुं निषेद्धुं वा प्रभविष्णुः पाषाणवद्ध्व न चाजडात्मनोप्येतदुचितम् तथा हि स्वा
त्मनि सिद्धिरमिस्यं विरुध्यात् यद्यसौ भिन्नत्वेन भासमानः पूर्वेनाभासेत अनाभासने चेज
डतैव निषेधं चेत्यं विरुध्यात् यदि स न प्रकाशेत तथा च जडः न च जडस्यैतद्युक्तमित्युक्तं ना।
प्यजडस्य तस्मात्संवित्प्रकाश एव चिदादिप्रकाशः न त्वसौ स्वतन्त्रः कश्चिद्वास्तवः नीलपीतादि ८

ऽप्रमितिप्रकाशः केवलः शिवः अमुषित्वरमोहेन प्रकाशात्मनि कोपरः तत्र तत्र कारकव्यापार
वक्ष्यमाणव्यापारोपि नित्यत्ववत्स्वप्रकाशत्वस्यापि तद्भावात् ननु कारकव्यापारः प्रमाणव्या
पारश्च यदीयो न सम्भवति तर्हि प्रत्यभिज्ञापयामीति यो व्यापार उक्तः स कतमो व्यापार इत्याशंक्या
ह ॥ किंतु मोहवशादस्मिन्दृष्टेप्यनुपलक्षिते । शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥ स ईश्वरस्वा
भाव आत्मा प्रकाशते तेनात्र न तत्र वास्य स्वात्मप्रमिति न केनचिद्रूपेण न प्रकाशते तथा प्रकाशात्मना
प्रकाशात्मनापि पि प्रकाशते । तथापि प्रकाशात्मनि सर्वथा अप्रकाशात्मना अप्रकाशो भागशो वा अभागशः प्रकाशने स
र्वस्य व्यतिरेकेण अव्यतिरेकेण वा कतिपयस्य व्यतिरेकेण अव्यतिरेकेण वा उक्तप्रकारपरिपूर्णतया
वा तदसीमप्रकाशः तत्र प्रथमः प्रकारो जडोल्लासः अंत्यः परमशिवात्मा मध्यमा जीवावभासाः
सैव भगवतो मायाविमोहनी नाम शक्तिः तद्वशात् प्रकाशात्मतया सततमवभासमानेप्यात्मनि भा
गेनाप्रकाशनवशादनुपलक्षिते सर्वथाप्युपयोगमीभावमप्राप्ते अत एव पूर्णतानवभासनसाध्या
मर्थक्रियामकुर्वति तत्पूर्णतावभासनात्मकाभिमानविशेषसिद्धये प्रत्यभिज्ञा व्याख्यानद्वारा प्र

प्र॰
प्यार्यक्रि भि॰ यग
णातदभिमानोस्ति::
५

दर्श्यते कथं ज्ञाक्रियेश्वरत्वनिश्चत्वेन प्रसिद्धायाह्यक्रियात्मिकाया आविष्करणेन प्रदर्शनेन अभिमाना।
साक्षाद्विनासिद्धेस्तथा च दृष्टान्ते दर्शयिष्यति तैस्तैरुपपयाविनेरिति एतदुक्तं भवति नकारकव्यापा
रो भगवतिनापि ज्ञापकव्यापारो यम् अपितु मोहापसरणमात्रमेतत् व्यवहारसाधनानां प्रमाणा।
नां तावत्स्वेव विश्रान्तेः घटोयमग्रगः सन्नत्वादित्यनेन हि घटो न ज्ञाप्यते अन्येनैव ज्ञाप्यमानत्वा
त् अन्यथापर्यवसानासिद्धेः केवलं मोहमात्रमपसार्यते यत्नायं मोहस्तदपसारणेव यतनं उभयम।
पि भगवत एव विजृम्भामात्रेणत्वधिकं किंचिदित्युक्तं वक्ष्यते च न तु परिदृश्यमाने भावराशौ किमी
याशक्तिराविष्क्रियते कं च प्रतीति जडानां तावत् ज्ञानात्मिकाशक्तिरस्ति क्रियात्मिकापि स्वात्मेव्य
प्राणा स्वातन्त्र्यापगमादसम्भावनाभूमिरेव तथा चरथो गच्छतीत्यादावुपचारं केचन प्रपन्नाः नव
जडास्यति व्यवहारसाधनमुचितम् अथाजडजीवज्जनताधिकारेणोभयमपि तदस्ति सर्वस्य स्वात्मा।
महेश्वरश्चतिष्ठतं विप्रकर्षितान्यायाणां नदेनदाग्रक्य निरूपयति॥ तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठा
जीवदाश्रया ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम्॥ तत्राहीति पूर्वसूपक्रमे द्योतयति इदम् ५

९

तोकिलेत्यर्थः तथेत्यनेन साधर्म्यं सूच्यते हिनावहेतत्विमयेन प्रकृतं साधर्म्यं स्फुटमभिधायत्नमुपक्र
म्यते इत्यर्थः तेनेतिबुद्धिवर्तिनातएव स्मर्यमाणेन ग्रंथेन वर्ण्यमाणेन प्रकारेणायस्मात्स
र्वमेतदुक्तमितितथाशब्दस्यार्थः इह तावदवशीयं यथा विमृश्यते तथास्ति अस्तित्व
स्यप्रकाशपरामर्शीकुर्वतः प्रकाशमानतादेशीयं विमर्शमाश्रित्यसम्भेदात् अविमृष्टं हि य।
दिवस्तुतन्नैव नीलं न पीतं न सन्नासदिति कुतस्त्यपर्यनुयोगे किमुत्तरं स्यात् तेन यद्यथा यावद।
वासिते विमृश्यते तत्तथा तावदस्ति तत एव देशकालाकारवितताात्मानोपि इदंक्रियासम्बन्धा।
दयः एकत्वेनैव परमार्थं मन्तव्य इति व्यवस्यते क्रियासम्बन्धेत्यादिना ततश्च विततमपीदंविषयं मन्ते
एव विमर्शं दर्शयितरो देहजडं जीवसम्बन्धेन तावता हृदयरूपेणास्ति तत्र जडा अपि विमृश्यमाना नस्वा।
तंत्र्याम भवन्ति विमृश्यमानतयाहि तेषां न स्वशरीरविश्रान्तिः कोऽपि धर्मः जडत्वाभावप्रसंगात् मम
नीलं भाति मया नीलं ज्ञायत इति तेषां जडभूतानां चिन्मयत्वेपि मायायाद्वयेस्परशान्नयाजाडं।
प्रापितानां जीवं ते प्रमातारमाश्रित्य प्रतिष्ठा तत्र मायाभिमुख्येनावस्थानं ततो जडतामनष्टा।

प्र॰ भि॰ ९ घक्तंतियथोक्तं ग्रंथकृतैव एवमात्मनस्संकल्पाः प्रकाशस्यैव संत्यमी जडा इति सएव हि स्वात्मा
10 नासत्वकृत्यः यस्मात्स्वानुपहितं रूपं चकास्ति न च भाति रूपानुपाहितं जडं नाम किंचिन्नेन जडानां हि
घाक्रियाविक्रियते जडास्वतीमे तत्तावनिरूप्यात्मेव यत्स्वस्य जडेभ्यो जीवं तदिति नाम प्रसिद्धास्ते
षामपि शरीरप्राणपुर्यष्टकशून्याकारात्मनां जडा एवेति तेषामपि किमुच्यते एवं चरशरीरप्राण
स्वत्वेन तदभावरूपं संयलग्नेभाति तदेव जीवरूपमस्ते संस्येन स्वचापाते यद्यपि बहुत्वं भाति तथा
पि तज्जडात्मकदेहशरीराद्युपाधेः ततस्तत्पारमार्थिकमन्योन्याश्रयात् जीवा हि जडभेदाद्
दभागिनः जडाश्च जीवभेदात् एतदेहोयमेतद्देयोयमिति भेदस्तुपेयुः नीलपीतादिभेदस्त
प्रमातृसंलग्नतयाभेदभूमिमेव परमारूढ इति किं तेन तदयं जीवानामभेद एव सम्यगिति।
जीवत्यमाते तिजातं जीवनं च जीवनकर्तृत्वं तच्च ज्ञानक्रियात्मकं यो हि जानाति च करोति च सजी
वतीत्युच्यते तदयं प्रमातॄणां ज्ञानक्रियाशक्तियोगादीश्वर इति व्यवहर्तव्यः पुराणागमप्रसिद्धेश्च
रवत् तदप्रसिद्धावपि सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमेवैश्वर्यं तन्मात्रात्र संपिता। ९

देवसिद्धं तदपिविकल्पितेश्वरराजादौतथाव्याभिग्रहणात् योयावतिज्ञाताकर्ताचसतावतीश्वरो
राजेवप्रतीयस्यतात्त्वकर्तृत्वेस्वभावविरुद्धेयतः आत्माचविषयज्ञाताचकर्ताचेतिसिद्धोऽयं।
स्याभिन्नाज्ञानक्रियापाक्षीएवहिस्वाभाविकौप्रप्रवृद्धभेदौमेयेषुसदाशिवेश्वरौभेदस्यसामान्य।
नः प्ररोहेविद्याकलेविशेषतः प्ररोहेबुद्धिकर्मेन्द्रियगणाइतिभविष्यतिजडइतिप्रजीवेतः अन्ये
चजीवेनइत्यापातेनतावज्ज्ञातिनतुसंविदापातेभाति जीवतामितिजंगमापवामीइत्यंनिर्दिष्टः
ष नतुज्ञानक्रियेएवकथंसिद्धेयतएषसर्वव्यवहारः प्रमाण्येनेतिशंकांशमयितुमाह,, तत्रज्ञाने
स्वतः सिद्धंक्रियाकायाश्रितासती पूर्वैरप्युपलक्षेतेततथाप्यज्ञानमुच्यते,, अहंजानामिमयाज्ञा
तंज्ञास्यतेचेतिएवंप्रकाशाहंपरामर्शपरिनिष्ठितमेवेदंज्ञानंनाम किंतुयास्पष्टिवार्यतेतदप्रका
शोऽहिविषमेयतनमसंस्यात् तदपिवानस्यात् बालोऽपिहिप्रकाशविश्रांतिमेवसंवेदयतेतदु
केविज्ञानारमेवेकेनविनीयादितिनमिज्ञवेकः प्रश्नः किमुनरंचस्मात् इतितत्रज्ञानामीत्यतः
संरम्भयोगोऽपिभातियेनशुक्लादेर्गीणादस्येतजडाज्ञानामीतिवपुष्मित्स्वभावनामभ्येतिसदा।

प्र· संरंभो विमर्शः क्रियाशक्तिरुच्यते यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानंदपादैः घटादिग्रहकाले
भि· पि घटं जानाति सा क्रियेति तेनांतरी क्रियाशक्तिर्ज्ञानवदेव सततः सिद्धा स्वप्रकाशा सैव तु स्वश
११ क्त्या शाणपूर्वेष्टकक्रमेण शरीरमपि संचरमाणा स्पंदनरूपा सती व्यापाराव्याहारात्मिका मा।
याप्रदेपि प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेर्विषयः सा च परशरीरादिसाक्षिणेनावगतात्स्वस्वभावे ज्ञानात्म
॥ कं गमयति न च ज्ञानमिदं तया भाति इदंता ह्यज्ञानत्वे न चास्मदंशेन च घुष्टा भाते भातं भवेत् ना।
ज्ञानं भात्येव परं भाति च यन्न देवाहमित्यस्यं व पुरिति परज्ञानमपि स्वात्मैव परत्वं केवलं तु यावे
श्लो:२ देहादेः स चापि विचारितो यावन्नाम्य इति विश्रमान्तवर्गः परमार्थतय एकः प्रमातासपवनास्ति।
यदुक्तं प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति तत्र स भगवान्सदाशिवो जानातीत्यतः प्र।
मेति किमिवपि जानातीत्यंतनमेक एव प्रमातेति फलतः सर्वज्ञत्वं प्रमातुः एवं कर्तृत्वेपि वाच्यम्
यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः शिवदृष्टौ घटो मदात्मना वेत्ति वेद्म्यहं च घटात्मना सदाशिवात्मना वे
द्मि स वा वेत्ति मदात्मनेत्यादि कुर्वते इत्यनेन ज्ञानस्य प्रमेयत्वेन निर्वहति इति दर्शयति प्रम। ११

ष्याप्यनुमीयतेइतिब्रूयात् नदेवंयेषांतार्किकप्रवादपांसुपातधूसरीभावोनहृतोस्मिन्त्वंवेदनपथे
नेश्यनैवात्मानमीश्वरंविद्वांसोप्यचरशरीरप्राणाप्रबुद्धनदभावोस्त्येवनिमज्जयंतईश्वरसमाविष्टा।
एवभवंति ततोयमुपोद्घातः उपरस्यात्मनःसमीपेटंकवदीश्वराभिन्नात्मनलक्षणाउत्कर्षोहृष्यते।
विश्राम्यतेयेनएतावदेववाक्यत्रयस्यतात्पर्यमितिततोप्ययमुपोद्घातः उपांशुप्रवितनेक्षणादु।
रितियाप्यस्यस्योर्थएवदृश्यते। पसार्यतेप्रमेयविषयोव्यामोहोयेनेति गत्यर्थत्वाद्वाहृतेज्ञानमर्थः
ज्ञायतेप्रमेयंयेनेति केचित्तुगतिंस्वियंगच्छतीत्यत द्विषयामेवदृत्यर्थमाहुः एवंश्लोकचतुष्टया
र्थभावनादार्ढ्यादेवलभ्यतेपरमशिवइतिशिवम् इतिश्रीमदाचार्योत्पलदेवशिष्यश्रीमल्लक्ष्म
णगुप्ताचार्यदत्तोपदेशश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायांश्रीप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामुपोद्घातः
इतिप्रथममाह्निकम् ॥ ॥ एवंपदत्रयेणविश्वमाभासभेदतः प्रमेयोनरएतोननीयतेत।
त्त्वमःशिवम् इहयत्परमार्थरूपंतदाशांकामानप्रतिपन्नेयेणानिरूपयिष्यमाणेनसहनमोस्पष्टी न॰प्रनिः
कृतंभवति यदाहभट्टनारायणः नमस्तेभवसम्भ्रांतभ्रांतिमुद्भाव्यभिंदते ज्ञानानंदंचनिर्द्वं।

प्र°
भि°
१२
12

इंदेवदत्तावविद्ध्यावते तत्रेहानात्मानीश्वरवादिनां भ्रांतिभेदनपूर्वकं परमार्थं विवरीष्यंस्तदुत्थापनेना-
वदेकादशभिः श्लोकैः करोति तत्र खलु ग्रहणाभासमित्यादिभिस्तैः कर्तापि कल्पित इत्यंतैः तत्र
श्लोकद्वयेनात्मनोऽफवस्य दृश्यानुपलब्ध्याः भाव उक्तः प्रत्यक्षवादिनः प्रति तत्र श्लोकत्रयेणास्य-
स्यानुसंधानं साकारात्सिद्धमित्यन्यथासिद्धत्वात्सात्मानुमानायत्तपर्याप्तमिति बौद्धमनुमेयात्मवा-
दिनः प्रति तत्र श्लोकेन ज्ञातृतादिगुणैर्गुणिनि प्रतिपत्तिरित्यनुमानेन निरस्तम् एवमात्मानं निराकृत्य
ततो ज्ञानक्रियाशक्तिसम्बन्धरूपमैश्वर्यं निराकर्तुं ज्ञानस्य स्वरूपमेव व्यतिरिक्तं वा येन रमते सांख्य-
मते वा युज्यमानमिति निरूपितं श्लोकद्वयेन ततः एकेन क्रिया नाम न काचित्क्रिया विद्यत इति कथि-
तेन तत्र साधके च प्रमाणं तत्र बाधकं चोपन्यस्येति ततः सम्बन्धस्य श्लोकेन नास्तित्वं प्रतिपादितं प्र-
माणाभावं वदता श्लोकेनैव तत्र बाधकं प्रमाणमुक्तं नात्मा स्थिरो नापि तत्रादः खलु ग्रहणमस्येत्यर्था-
मिति स्वपक्ष उपसंहृत इति पूर्वपक्षस्य पिण्डार्थः अथ ग्रन्थो व्याख्यायते ॥ ननु खलु ग्रहणाभासैर्ज्ञाना-
मेकपरेण तः साभिलापं विकल्पाख्यं बहुधा नापि तद्रूपम् ॥ नित्यस्यैकस्य चिद्रूपस्यात्मनोऽनवभा १२

स्तनः अहंप्रतीतिरप्येषाशरीराद्यवसायिनी ॥ तन्नित्यादेपेरहन्तासंवित्स्वभावःस्थिरइतितावदप्र 66
क्ते स्थिरस्यस्वप्रकाशस्याप्रकाशनात् तथाहिघटप्रकाशोन्यद्विकल्पोघटप्रथमाभिन्नाघटस्मृतिर्घ
टोऽस्येत्येवमादिरूपेणाज्ञातानामेवप्रकाशनेभिन्नकालानिभिन्नविषयाणिभिन्नाकाराणिचतत्रनीलप्र
काशः स्वलक्षणाभासत्वात्तंस्वमन्याननुयायिस्वरूपसंकोचभागिलक्षणंदेशकालाकाररूपंयस्य
तस्याभासःप्रकाशनमेतन्मुखेयस्मिन्बहिर्मुखीनस्वरूपयाविशिणज्ञानेनतद्विकल्पकेविषयभेदेप्येक
जातीयस्वरूपेणतद्वैचित्र्यकारणाभावात् विकल्पेहिवैचित्र्यकारणमभिलापःसचात्रनास्तिनह्यभि
लापोनीलस्यधर्मः तद्वद्वाग्रोगात् ततोसोग्राह्यःस्मर्तव्यःअथअड्डेचसंस्कारेणस्मृतिःतत्प्रबोधश्च
वस्तुदर्शनोत्थितइतिवस्तुदर्शनसमयेऽभिलापस्मृतिर्नास्ति ततःप्रविकल्पकंज्ञानंसर्वस्यविक।
ल्पस्यसाक्षात्पारम्पर्येणवानिर्विकल्पकमूलत्वात् परमितिवाच्यरूपंसामान्यलक्षणंतस्यविषयःस
लक्षणेतत्संकोचिनिनिर्विकल्पसाध्यस्यचव्यावहारिकस्यौपदेशिकस्यवासकेतस्यकरणेऽसमर्थ।
कत्वात् हृतस्यापिवैधव्यात् तेनेतनत्वयायिनानपुनर्व्यवहारःतेषुबहुभेदेयतस्तदभिलापेनसं
च्या

प्र॰ वि॰ १३ जस्यात्मना शाब्दनरूपेण स्फुवर्तते शब्दनं चेदमिति तदिति तदिदमिति अयेदिदमिति इदं वेदं वेत्यादि
बहुधाभिधीयते तच्चान्तर्विषयपक्षे वर्तते अपितु तस्य विकल्पस्य स्वरूपमेव विविक्तीकुर्वत् प्रतिभातीति
विकल्पो बहुभेदः एवमनुभवविकल्पपरम्परायावत् स्वप्रकाशत्वेन भानिस्यादेतत् यत्स्वग्रासोपरमप्ता
सोप्याभातीति तत्र यतो द्वयमप्येतद्विकल्पेतररूपं नामस्यकस्यविरेतदतिरिक्तस्य द्वयस्यानुभवितुः स
13 म्वेधि द्वयस्यानुभवतुर्बाह्यार्थवादेऽप्यहेतुः यतस्तस्य द्वयः अतएव संविन्त्वभावतोपगमात् स्वप्र
काशतायोग्यत्वादयमेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तेः अत एव हो यद्वयमप्येतास्यवभासः तत्वस्त्वेवावभा
सश्चन्यसिद्धा द्वयस्यानुपलब्धिः तथाह्यहंवेद्मिनिश्चिनोमिस्मरामीदमितिविदादिप्रकृत्यर्थरूपात् ज्ञा
नस्मरणादेः इदमितिकर्मरूपाद्विषयादतिरिक्तमेवाहमित्यनुयायिनि प्रकाशेनुयायिरूपं भाति कुत
एवमाह भातीति भावेन्यविकल्पनेऽप्यहमिति शब्दानुविद्धो विकल्पप्रत्ययः ननु तथापि किमेतेन विक
ल्प्यते शरीरसंतानो वा कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययात् ज्ञानसंतानो वा सुख्यहमित्यादिप्रतीतेः सर्वथा
यश्च संतानमेव स्पृशति नातिरिक्तं तदेतदुक्तमहंप्रतीतिर्यातिशरीरमादिग्रहणात् ज्ञानमवस्पृति १३

संतानरूपतयाविकल्पयस्मवरूपंसदृशापरापरभावभेदग्रहणसामर्थ्यंवासनाविष्टत्वादिति एवं
तिनास्माभिर्निरुक्ता साभिलापंविकल्पात्वमित्यनेन न संगृहीतत्वात् एतदुक्तंभवति अहमस्मीति वे
दनावमात्मानस्याप्यविकल्परूपत्वादस्थैर्यादि एतत्स्मीति प्रत्ययोपि नास्मत्पक्षः पातीरादेः भवन्नपि।
वावेयपक्षपतितः स्यादिति तथापि संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तस्यात्मनो न सिद्धिरित्येतदपिशब्देन द्योति।
तम् एवं नास्त्यात्मा संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तोहेतुपरस्यानुपलब्धेरिति अत्रात्मवाद्यनुमानमुत्थापयित
माह ॥ अथानुभवविध्वंसे स्मृतिस्तदनुरोधिनी कथं भवेन्न नित्यः स्यादात्मा यद्यनुभावकः ॥ इह स्मृति
कालेऽस्य स्पर्शितोऽर्थो भवतु ध्वंसतो वेति किमनेन अनुभवस्तावद्धुत्त्वन्यत्र सर्वस्याविवादः तमेववा
नुरुन्धाना स्मृतिर्जायते तथा हि स्मृतौ नार्थस्य प्रकाशः नाध्यवसायः नाप्यनुभवस्यार्थस्वांगुलि
इयवत् नाप्यनुभवविषयीकृतस्यार्थस्य देउवत् सर्वज्ञायमिति प्रत्ययप्रसंगात् किंत्वनुभवप्रका।
शप्रवस्तौ प्रधानं अनुभवस्य त्वर्थप्रकाशात्मकत्वादनुभवप्रकाशनान्तरीयकोऽर्थावभास इति ।
सर्वथा यद्यनुभवो ध्वस्तस्तदानन्यप्रकाशनरूपा कथं स्मृतिस्तद्द्वारेणार्थविषया स्यात् तथा च सर्वोऽ।

वहारः क्रियमाणो दृष्टश्चासौ स्वरूपेण न प्रकाशनीया स्यादनुभवस्य नाशे किंचिदविनष्टमावेदयतीति देवा।

ग्रं चानुभवकर्तृ अनुभवितृरूपमात्मानुभावको नित्य इतीयदेव चात्मसिद्धेर्जीवितं तच्च नाधिकमिहेवोन्मी।

भि॰ लितमात्रार्थं तावत्कथं बोधविवर्त्यपूर्वं पततां मानानां तत्समापरिज्ञापनेन कथं भवेदिति अर्थस्तावत्तस्या

१८ मकिंचित्करः अनुभवश्चाध्वस्त इति नैकेन चित्यकारेण स्मृतिः स्यात् तदभावे संकेतनाद्व्यवहारस्त्यायता।

15 अप्यस्तंगताः सर्वविकल्पाः निर्विकल्पं चाथ मूकबधिरप्रायमिति हन्त निराकं दमवसीदेदिदं विश्वमिति।

इह कार्यव्यतिरेकेणानादृकल्पनीयं यत्कार्यसिद्धये पर्याप्नोति नैवमात्मा अर्थोऽपि तावत्स्मर्यते स्वा।

नुभवप्रकाशमुखेन अनुभवश्च ध्वस्त इत्यात्मा कश्चिदस्ति किं तेन एतदपि वक्तव्यमाकाशमप्य

स्तीति अथोच्यते न केवलेनात्मनैव न सिध्यति अपि त्वनुभवसंस्कारोऽप्यत्रोपयोगीति तर्हि स एवास्तु

किमात्मनापन्हूयत इति॥ सत्यप्यात्मनि [illegible]मात्र तद्द्वाराद्दृष्टवस्तुषु स्मृतिः केन दृष्टेष्वनुभूतेषु वस्तु

षु या स्मृतिस्तस्यामनुभवोद्गतात्मा द्वारमर्थांशस्पर्शी स च सत्यप्यात्मनि नष्टोऽनुभवः तस्य त्वनाशे इद

मित्येषप्रत्यनुमितः प्रकाशः इतिका स्मृतिस्तदनुभविता किं स्मरेत् रूपादिति॥ अथ यदैवानुभवस्त १५

देवस्य ॥ यद्येवं विषयेऽनुभवो हतः न देवनस्याः स्मृतेः परं स्मर्यमाणम् न स्पदेति वक्तव्यो हि सेति स्मृ-
तिः ननु ज्ञानानां तस्य विषयेण कथं न स्याद्विषयवत्त्वाभिमानस्त्वपर्यवाह ॥ यतो हि दृष्टानुभवसंस्का-
रात्स्मृतिसंभवः ॥ अनुभवेन हि संस्कारो जन्यते सोचितः संस्कारस्य प्राक् ननु रूपां स्थितिं स्थापयति प्रा-
क् दृष्टपारवादेः चिरं संवर्तितं तस्य विवर्त्यमानस्य भूर्जादेः तेनात्रापि संस्कारः तां स्मृतिं दृष्टां नुकारिणीं + भवानु
करोति इति तद्विषयप्रवस्मृतेर्विषयः ॥ यद्येवमेतनगेतुनाकोर्थः स्यात्स्थापितात्मना ॥ एवं तर्हि अनेतनगेतु-
र्यथा यासापयन्तद्दृढात्मास्थिरः कल्पनाया समाश्रयफलमिति किमेन सर्वे हि संस्कारेण जगद्व्यवहार
कुटुम्बकेह्मनकावलम्बमिति ननु तस्यैव संस्कारस्याश्रयो वक्तव्यः स हि गुणत्वादाश्रयमपेक्षते यथा-
श्रयः सञ्चात्मास्यादित्यपर्यवाह ॥ ननु भिन्नेषु धर्मेषु तत्स्वरूपाविशेषतः संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्यात्स्म-
तौ इष्टे वकल्पितः ॥ इह संस्कारे जायमाने यथात्मनो विशेषः सन्नर्थं व्यतिरिक्त इति नानित्य आत्मा स्या-
त् अथ न कश्चिदस्य विशेषस्तेन न तर्हि किं अथ संस्कारपर्वास्य विशेषस्तर्हि न व्यतिरिक्तो सावितिपूर्व-
पतित्येज्ञाते संस्कार इति आयातम् अनुभवाहि शिष्टविशिष्टस्मृत्याख्यकार्यकारित्वानेपरम्परया जा-

प्र॰ भि॰ १५

15

यतेद्वितीयानेव संस्कारार्थः अथ संस्कारात्मा व्यतिरिक्तो विशेषस्तस्य तर्हि किमसौ सम्बंधस्य व्यतिरि-
क्तो निराकरिष्यते एवं ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि विकल्पनीयाः एतदाह तत इति।
आत्मनो भिन्नेषु धर्मेषु अंगीक्रियमाणेषु तेषु सत्स्वपि आत्मनः स्वरूपे विशेषाभावात् स्मर्ता वा द्रष्टात्मा स्यात्तेन
व्याप्रियते अस्मदुरूपासंस्कृतरूपादिमात्ररूपानपायादिति संस्कारादेव स्मृतेः सिद्धिरिति अहं स्म-
रामीति यः स्मर्ता सोपि शरीरसंतानो ज्ञानसंतानसामान्यमेवमीयते यथा दृष्टा पूर्वं दुःखमहं प्रतीतिरध्य-
वसायिनीति एवमात्मनि साधके प्रमाणे प्रत्यक्षमनुमानं च व्याकृतं बाधकं च स्वविनम् प॰
धर्मयोगे नित्यता हानिरन्यथा किं तेन तदुक्तं वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् चर्मो-
पमश्चेत्सोनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः इति अन्यमात्मानं निराकृत्य तदैश्वर्यमपि निराकर्तुं ज्ञानशक्ति-
मेव परीतित्वमाह ज्ञाने च विनित्वरूपे चेतदनित्ये किमात्मवत् अथापि जडमेतस्य कथमर्थप्रकाश-
ता॥ एतदभ्युपगमेन प्रसंगापादनमेतत्पूर्वपक्षवादी करोति प्रसंगविपर्ययलाभो मे भविष्यतीति तत्रा-
त्मवादीति मत्वमात्मनः स्वरूपभूते इह कालो नामः दे भावविशिष्टस्य विशेषणतामवलम्बमानस्येवि १५

शिष्टीकुर्वंस्तत्संकोचारनित्यं संपादयति आत्मनस्तु चित्त्वभावत्वादिदमिति प्रथनाभावेन विशेष्यत्वे
नास्ति विशेषणविशेष्यभावो हि योजकायत्तः न च स्वप्रकाशे योजकांतरमस्ति स स्वरूपं तु बाणः पर्या
नुयुज्यते ज्ञानमपि तर्हि स्वप्रकाशमिति तन्नाज्ञेयत्ववानैतिनतरपिकस्मान्नित्यम् न च द्वयोर्नित्य
योः कश्चित्संबंधः कार्यकारणभाव एव हि अप्रसिद्धो नाद्यः तत आत्मनो ज्ञाने शक्तिरित्यवसन्नमदः अथ
न स्वप्रकाशं ज्ञानं तेन तर्हि परस्यापि प्रदीपवन्न प्रकाशः स्वप्रकाशरूपावेशनेत्यसौ परस्य विदधद्योयः प्रका
शो भवति परस्यापि ततः स्वपरप्रकाशनादृष्टोन्नासावर्थस्य प्रकाशः स्याज्ज्ञानांतरवत् ज्ञेयोऽस्या
विस्यसर्वस्य प्रकाशो भविष्यतीति सांख्यमतमाशंकते ॥ अथार्थस्य यथारूपं यत्ते बुद्धिस्ततयात्मनः
चैतन्यम् ॥ इदं तावदर्थं जानामीति प्रसिद्धव्यवहारः तत्रार्थस्य प्रकाशरूपतावात्परमार्थः तत्रार्थस्य स्व
रूपं सर्वं प्रतिनत्यात्वप्रसंगात् न कश्चिन्नातिवेति सर्वं तत्त्वमतं वा जगत्स्यात् नान्यथाज्ञानतपतद्रूपा
नुपतिपतितमेघ एव हि दोषः स्यात् तदूनमन्यथैवायं धर्मस्तत्वांतरेन प्राप्तिकथमर्थस्य प्रकाशः
स्यादिति तदूनं तत्रतत्वांतरे सोऽर्थः प्रतिबिंबेनोपसंक्रामति तत्तत्त्वांतरे सत्वप्रधानत्वात्प्रतिबिंबोप

प्र॰
भि॰
१९
16

ग्रहयोग्यंतमसाच्छादि— तत्वात्मकलप्रतिबिंबनतोप्यावर्तितम् भागेऽन्यस्मात्तमसोपसारणात्किं।
चिदेव प्रतिबिंबकं गृह्णाति तदेव बुद्धितत्वमुच्यते ग्रर्थप्रतिबिंबोपग्रहसमर्थत्वात्तमसस्पृहति रूपं स्वरूपं व्यपदे
शति सैधायकरव्यादिपरिणामविलक्षणपरिणतिविशेषात्मकम् एवमर्थस्य तावद्रूपं बुद्धिर्धारय
ति इयञ्च सत्वादीनां स्वबुद्धः एवमोहतयाभोग्यत्वाज्जडमिति दर्पणवत्प्रकाशेन च भोग्यस्याप्रकाश
स्य नहि हर्हभोक्तृतारूपप्रकाशात्मकसंभवोप्यनयत्रुपातीति तद्विलक्षणेन भोक्त्राभवितव्यम् स च प्र
काशस्यैतावत्स्वभावः स्वभावांतरस्याप्रकाशरूपं भोग्यं कथं भोक्तः स्वभावतया सम्भाव्येत सच प्र
काशमात्रस्वभावत्वेनैव परिविघस्य प्रकाशात्मनोर्हि विश्वं युगपदेव प्रकाशेन घटप्रकाशोपि पटप्रकाशः
स्यात् इति विश्वसंकीर्येत सचार्थादर्थप्रतिबिम्बान्तराधारस्य बुद्धितत्वादन्यः कथमर्थस्य प्रकाशः स्या
त् असम्बंधात् तस्माद्बुद्धिरेव स्वच्छत्वात्प्रकाशप्रतिबिम्बमपि परिगृह्णाति ततः प्रकाशप्रतिबि।
म्बपरिग्रहमहिमोपनतप्रकाशावेशाद्बुद्धितत्वावेशितप्रतिबिम्बकनीलाद्यर्थपर्यंतसंक्रांतेः प्र
काशावेशस्यार्थः प्रकाशमानेऽप्रतिसिद्धोऽव्यवहारः तदेवं ज्ञाने जडबुद्धितत्वाव्यतिरेकाज्जडमपि चित्व १९

तिबिंबयोगाद्विषयस्यप्रकाशइति एतदेवतावदनुचितम् यत्प्रकाशात्मापुमान्बुद्धौप्रतिबिम्बमर्प
यति समानगुणोबिंबकायेनयाविमलेप्रतिबिंबसंक्रांतिदर्शनात् रूपवत्यादर्शेघटरूपप्रतिबिं
बवत् आत्मबुद्ध्योश्चानिर्वैलक्षण्यमात्मायेनयाचनबुद्धिर्विमलातद्भवतुतावदेतदिमपशब्देना
मृचयति किंतुप्रतिबिंबवादेनापिनकिंचित्प्रतिसमाहितंभवेदितिग्रन्थामेवेजाउेनार्थप्रकाश
ताचेतनस्यप्रतिबिंबयोगेयदितावनस्यातिबिम्बकमपिमुख्यप्रकाशरूपमेवनभवतितेनापिनकिं
चित्कृतंतस्मात् नहिप्रतिबिंबितवह्निपुंजस्यादर्शोदाहंविदहेत् अथमुख्यप्रकाशरूपमेवनस्याति
बिंबकेतनतर्हिबुद्धेरप्यतिरिक्तमितिमुख्यप्रकाशरूपैवबुद्धिर्जानातीति यतोविहितयमोपासाद्धीका
भिरेतत्कल्पितेमएवपुनर्जन्मसमानेनिजमोज्ञोज्जन्मयति ततश्चसाबुद्धिरेवविम्मयीस्यात्किं
पुरुषेण एवमर्थप्रतिबिंबकद्वारेणार्थमयीत्यभ्युपयानोविज्ञानवादः कृतएवास्यास्तद्रूपमिति
पूर्वकारणपरम्परातस्त्वतरेवाच्यम् एवंसैवचेच्चिद्रूपाप्रागवचित्यताप्रसंगः नचचिद्रूपस्यापिप्र
नित्यता नहिंद्यात्मानन्तिमः काश्चिदस्तियस्यज्ञानेनामशक्तिःस्यात् इतिज्ञानमात्रमेवास्तियोर्थंप्र

प्र॰ वि॰ ९

17

कार्यरूपोवोयोयश्चविकल्पः स्यात्तादिरूपस्तावतार्थव्यवहारसिद्धेरितिप्रसंगविपर्ययलाभोज्ञाने
ववित्स्वरूपेचेत्यादेः श्लोकद्वयस्यतात्पर्यम् ८ ॥ एवंज्ञानेपरीक्षितेक्रियापरीक्ष्यते क्रियायाश्चस्वकार्या
देशान्तरदेशादिज्ञानता नाम्नाऽदृष्टेः ॥ इहपरिस्पंदरूपेणावभासतेचलतिपततीत्यादियत्रभास
गोचरः नतुगृहदेशात्केवलस्यस्वरूपमितितावदुपलभ्यते नचतत्स्वरूपातिरिक्तःकोपिचिदस्योक्ति स्वरूपाद्न्नरंग प्यदेश्चदेपद नु
योगतीमः देवदत्तोऽद्दितेतिष्ठतिइत्यत्रतुप्रभानकालाविष्टदेवदत्तस्वरूपेणततः प्रहरकालालिंगि
तस्वरूपमित्यादिभातितुरूपंपरिणामतइत्यत्रमधुरवस्तुरूपमम्लवस्तुरूपंद्रवरूपंकठिनरूपमि
त्यादि एवंतद्देशतयातत्कालतयातदाकारतयाभावएवभाति साहेयपास्यतनत्रप्रत्यभिज्ञाभि
न्नेपिकायकेशान्तराविवदेशाकारान्तरेकालान्तरमवश्यंभाविदेशकालान्तरेपि स्वरूप
स्यैवदेशान्वात् कालभेदेवस्वरूपभेदाद्देशकालाकारायाकारएवयद्यपिपर्यवस्यंतितथापिस्थू
लदृष्ट्यास्तिभेदइतितेहिभेदेनवोद्रुरुच्यतइतितात्पर्यम् एवंप्रत्यक्षेणानदृश्यतेक्वचित्क्रियात ९
द्भावात्ततत्सर्वकेनानुमानेनकार्यवशाद्गमनेकाष्ठायुक्तरूपेणतदेशावस्थानरूपादिरितिकार्या

स्यथानुपपन्नापि न सा कल्प्या एवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां न स्याग्रहस्थितिरिति साधकप्रमाणाभावउ
क्तः बाधकमप्याह ॥ न सा प्येकाक्रमिकैकस्य चोदिता ॥ न च पूर्वापररूपता लक्षणानो न तस्यात्मा।
नि किंचित्सर्वम परेवावस्तुमात्रे हि तत अतो विकल्पमात्रे नेष्ट पूर्वापरीभूतत्वेन क्रमरूपता क्रिया।
याल्लक्षणं न वस्तु किंचित्स्पृशति नेहि लक्षणानाम्यो स्वरूपाविष्टा इति कथमेका क्रिया क्रमो हि भे
देन व्याप्तः अभिन्ने न तद्भावात् भेदस्य विरुद्धमेकमिति कथं क्रमिका एका चेति स्यात् अथैकत्रा
श्रयेवस्थानात् एका तत्रापि न लक्षणातिरिक्तो न कश्चिदाश्रयो ऽनुभूयते लक्षणा एव हि प्रवेधप्र
न यो भाति किं च तथाभूतैर्भिन्नदेशकालाकारैः क्रियालक्षणैराविष्ट आश्रयः कथमेकः स्यात् अ
न एव देवदत्तो ये स एव ग्रामे प्राप्त इति सा दृष्टपाद्भवेती प्रत्यभिज्ञाते नैकं वास्तवं गमयितुमलम्
एवं ज्ञाने क्रियोचपरीक्ष्य यस्मिन्सति ते सम्बन्धे सर्वे ज्ञात्वा सर्वेकर्त्तृताद्रूपे स्यधर्येश्वसाधनताय प्रभव
तस्ते धर्मयितेन न हि विधेयं प्रमाणाभावेनावदाह ॥ न तत्र तत्र स्थिते न न मद्भवती प्रविवरणे नान्यत्रा
यो स्ति सम्बन्धः कार्यकारणभावतः ॥ सत्येव सति स्वरूपकः नत्र सति सिद्धिविकोपावद्द्धदस्येव।

प्र॰ सि॰ १८ भावलक्षणायत्वोपलम्भेनेनापि केकिंचित्समहेणावभासनेनाप्यनुमानेनेति क्रियायामिव वाच्यम् स
वेद्याधाराधेयभावादावयमेव पंथाः इत्थं गृहपंकेउ वदरातलणानेनतरं निरंतरात्मक विशिष्टकेउ वदरो
दयइति अयमेव च भावो भावांतरेण सह नियत पूर्वापरतया विकल्पेनावबुध्यमानः कार्यका
रणभाव इत्यभिधीयते न च ज्ञानक्रियाभ्यां सहात्मनः कार्यकारणभावः आत्मनस्तत्कार्यत्वाभा
18 वात् ज्ञानस्य च स्वसामग्रीकार्यत्वात् क्रियायाश्चाभावात् इति न ज्ञानक्रियासम्बन्धः यतो ज्ञातृ
ताकर्तृत्वे स्याताम् एवं प्रमाणपराकृतसम्बन्धे बाधके सामान्यविशेषभावेन निरूपयति॥ द्विष्ठ
स्यानेकरूपत्वात् सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् पारतंत्र्याद्ययोगाच्च तेन कर्तापि कल्पितः॥ सम्बन्धस्ता
वदयं स्वरूपाभिन्नरूपः द्वयोः स्वाभिभाजोरेकश्लिष्टतीति सामान्यलक्षणं न चैकस्यैकत्र विश्रा
मिताशेषशरीरस्यारोऽन्यत्र विश्रमितुमलम् रूपभेदप्रसंगात् एतेन संयोगसमवायौ तन्मूला
श्चान्येपि सम्बन्धा बाधविधुरा भ्रमरूपारोपितामेनव्याः योपि चैतन्नैषुत कल्पनया वाचेतनेषु
पारतंत्र्यात्सम्बन्धोऽवक्रियते तत्र सिद्धस्य न पारतंत्र्यमसिद्धिसिद्धत्वादेव असिद्धस्य नतरांनि: १८

स्वरूपस्य तादात्म्यायोगात् एवमपेक्षायामपि वाच्यम् द्विरूपे कथं श्लिष्यतः द्वयोरेकत्वानुप।
पत्तेः एकत्वे वा कः श्लेषः तस्माज्ज्ञानसम्बन्धाज्ज्ञाते नियमाविकल्पकल्पितोऽर्थो न वस्तु तथा क्रि
यासम्बन्धात्मकतेत्यपि कल्पनामात्रमिति सूत्रार्थः ११ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां प्रत्य
भिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां सूत्रार्थविवृतिर्द्वितीयमाह्निकम् २ विनाश्रितेन न किंचित्स्यात्समस्तापि।
दृश्यः अतस्तन्मितसम्बोधस्वरूपतेत्यमःपिावम् एतस्मिन्सूत्रार्थपदे यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमात्रा।
देवसिद्धिरिति तदेव द्रढयितुमस्यमित्यादिना स्मृत्यपोहतथाक्रियमाणेतेन श्लोकसप्तके क्रिया
यां सम्बन्धे च द्रष्टुरणोऽस्मिन्द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्यति यत्परेण व्यतिरिक्तं त्वानेकाणादसा
ध्यादिदृष्टेन निराकृतं तदभिमतमेव ग्रन्थकृत इति तत् दूषणेनैव तत् श्लोकद्वयेन तत्त्वानुसन्ध स्व
संवेदनरूपतयानुभवस्मृत्योर्वस्तुप्रकाशनं दर्शितं संस्कारजत्वेऽपि तत् श्लोकद्वयेन स्मृतेर्भ्रांति
त्वमाशंकापूर्वकं परास्तं तेन तृतीयेन प्रसंगात्सर्वाध्यवसायानामपि भ्रांतित्वाशंकायामभिता।
ततः सत्यपि संस्कारे स्मृत्यनुत्पत्तौ व्यवहारोच्छेद इति श्लोकेनोक्त्वा स्वपक्षे तदुपपत्तिरिति श्लोके

प्र॰ भि॰ १९

19

नोक्तमितितात्पर्यम् ग्रंथार्थस्तु निरूप्यते॥ सत्यं किं न स्मृतिज्ञानं स्वपूर्वानुभवसंस्कृतेः जातमप्या-
त्मनिष्ठं न मायानुभववेदकम्॥ पूर्वपक्षमध्यास्य तावदङ्गीकर्तव्यमिति सत्यमित्यनेन दर्शि-
तम् पक्षतोऽङ्गीकर्तव्यं न तु दूषणतः स्यैतदुक्तं किं वित्यनेन विशेषाभिधायिना शब्देन स्मृतेर्विषयमात्र-
स्वप्रकाशेन समर्थनीयो वर्तते यः संस्कारादेव सिध्येत् किंत्वनुभवप्रकाशेन विना तदस्यैवेद्रू-
पा कथं स्मृतिः स्यात् कथं तया विनाभिलापेनाव्यवहारः स्यात् अनुभवेन स्वस्य स्वविसाधनता-
निश्चिता ननु उपादानेन तत्र स्वपूर्वानुभवजनितात्संस्कारादेतावज्जातम् यद्यपि तज्ज्ञानं विषयेणान-
जनितं तथापि तद्विषयमिति तन्नैवैतावता किंचित् आत्मनिष्ठस्वप्रकाशात्तेनैव विषयस्यैवानुभ-
वस्य ग्राह्यस्याप्रकाशनात् ननु संस्कारजत्वादेव ग्राह्यमनुभवमपि विषयीकरोतु स्मृतिरित्याशं-
क्याह॥ इदन्ताभासैव नान्येनवेद्यानुपदर्शितवहक रसे संस्कारजत्वेन तन्मूलत्वेन तज्जतिः॥ इदन्ता-
न स्वजन्मादिभिर्यत्नैः स्वप्रकाशैकरूपतया जन्मादिप्रकाशात्स्वयम्भूतो वक्तव्यः तेन इदन्ताभासा-
त्राभासः प्रकाशमानतामात्रैकरूपमव्यभिचारियस्याः स्वस्वाभासनैकरूपं यस्याः सत्यपि वात्र १९

तच्छरीरसंक्रान्तेन प्रकाशनेज्ञानस्वरूपं भवितुमर्हतीति परप्रकाशनात्मकं निजरूपप्रकाशनमेव।
हि स्वपरप्रकाशत्वे ज्ञानस्य भण्यते नन्वस्वाभासमेव सत्तदनुभवज्ञानं स्मरणेभासिष्यते तेनेत्याह।
नाम्नेन वेद्यापरत्वपरिहरणभासेन तर्हि तत्स्वाभासाद्रूपमेव हि स्वप्रकाशस्य लक्षणं स्वयं हि परिप्र
काशेन नत्वपरेणा सहा सर्वथास्मद्व्यपगमात्कथं परत्रेति समभीसं गच्छताम् तथा च रूपज्ञा।
नेन रसेऽन्यस्य विषयज्ञानेन वेद्यते एवं हि चक्षुषैव रसः फलेनागृहीतः स्यात् नन्वयदि नाभा।
ति स्मरणेऽनुभवः किं तर्हि संस्कारेण कृतं स्यात् रूपज्ञानेन रसज्ञानजात्संस्काराज्ज्ञाते तत्कथम्
यं प्रसंगः तस्मात्संस्कार एव भवत्सम्भावितदोषभंगाय प्रभवेत् नैतत् यतो ह्येतौ तत्संस्कारसं
हतात्मना तत्प्रत्यया ह्युत्थितः स्मृतिबोधः तेन तत्सदृशो भवत्वशात्सामन्निवेशाद्व पूर्वसन्नि
वेशात्वसः तत्वयोयत्संस्काराज्ज्ञातः सतत्संवेदनस्वभावो भवतीति प्रोक्ते सदृशात्स्यापि गतिरव
गमः कथं नह्यननुभवज्ञाने साहचर्येणगमयति नापि स्मृतिज्ञानं परस्परमसंवेदनद्वयनिष्ठसाहचर्या
ध्यवसायायोगात् अन्यस्य वननुभयवेदनरूपस्याभावादिति संस्कारान्यरसविषयतामात्रं स्मृतेः सि

प्र॰
वि॰
२

20

इं न त्वनुभवविषयत्वेनाप्यस्य विषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वमिति निश्चयपथः ननु यदि स्मृतिज्ञाने
नुभवस्य सन्मतः प्रकाशः स्यात् तत्त्वेन च तद्विषयस्य तदाभवेत्स्वरूपेऽवकाशः यावता स्मृतिर्विकल्प
रूपत्वात्केवलमप्रकाशमानमेवानुभवं तद्विषयं वाध्यवस्यति तदियं भ्रान्तिस्वभावा नत्वर्कोऽयं निर्बन्धः
न चैतत् दर्शयति पोक्तमानत्वेन ॥ अथानन्तद्विषयत्वेऽपि स्मृतेस्तदवसायतः इष्टालम्भनता भ्रान्त्या ॥ ननु द
र्शनेनापि तद्विषयः स्मृतेर्विषयस्तथापि तत्र भयमध्यवसीयते भ्रमरूपतया स्मृतेः पतन्निराकरोति ॥
न चैतत् समञ्जसम् ॥ अत्र कारिकयोपपत्तिमाह ॥ स्मृतिरेव कथं तावद्भानेऽर्थस्य स्थितिर्भ्रमम् पू
र्वानुभवसंस्कारापेक्षा वा किमिति नीयते ॥ प्रभूतस्यानुभवप्रकाशितस्य विषयस्याप्रमेयो व्यव
हारस्तस्यैव प्रकाशने यत् एतत्स्मृतेरात्मीयं रूपं तथा प्रकाशनाभावे विघटेत न समाम् किंच ।
भ्रान्तावसत्त्वात्माकारो वाप्नोति न तु तथार्थः स्वीक्रियते तस्याप्रकाशनात् इति तथार्थो न व्या
वस्थापितः एवं प्रकाशनात्मा हि व्यवस्थापनात् तत्र स्मरणादभिलाषेण कथमर्थविषयो व्यव
हारः न च तदप्रकाशने संस्कारजत्वेन किंचित्करम् तद्दिसा दृष्टं रूपं लब्धुमवलम्ब्यते न चानुभ २

वेनविषयप्रकाशनात्मनास्यत्वभिधानाद्याधीनेः किंचिदपिसादृश्यमस्तिसर्वथाविषयस्यसो
त्माः नन्वयोनुभवोयस्यतद्विषयः स्यतस्तयाध्यवसीयतेततोंशानात्मासादृश्यमनुभवेनस्यतेः ता।
न्निद्रूपेचसंस्कारपरिग्रहः अध्यवसीयतेइतिकिमुच्यतेप्रकाशपतइतिचेमश्रोतिवेनप्रकाशपत
इतिचेन्मन्तरपिविषयोनस्वरूपवानयेतिसादृश्यमितिशाब्दगाडुमात्रम् तदेतदर्शयितुमाह॥ श्रो।
तित्वेचावसायस्यनजडाद्विषयास्थितिः॥ इदस्यतेरमस्यवाश्रोतिबोधस्यस्वसंवेदनांशेप्रकाशमाने
नश्रोतितातत्रवैपरीत्याभावात् यस्तुतत्राध्यवसीयतेस्वाकारःसविपरीततयाऽस्वाकारत्वेना।
र्थतयेतितत्रांशेश्रोतिता सचांशोर्थलक्षणः नस्यत्माऽस्ययाबाश्रोत्यास्वरूपते नत्रांशान्तस्सीक
मितिवलादेवतत्रांशेजडत्वमस्याग्रायातम् वदज्ञानस्येवपदेनवजडेनविषयस्यकिंचित्कृतम्
ततस्माद्यर्थविषयोव्यवहारोविलप्पेत॥ ततोजाड्येनिजोल्लेखनिष्ठानार्थस्थितिस्ततः॥ अध्यवता।
मवसायद्रूपेस्वसंवेदनांशेस्वाकारंवावलम्ब्याऽजडत्वमस्याः एवमप्यजाड्येनिजेस्वसंवेदनत्रु।
लेखस्यस्वाकारइतीयन्मेषापरिनिष्ठितास्यतिरितिविषयस्यनामापिग्रहीतमशक्नुवतः ततः

प्र॰
वि॰
२१

21

स्वात्मव्यवसायात्मकत्वं विषयस्य व्यवस्थापने व्यवहार्यत्वसम्पादनसामर्थ्यम् संस्कारे सत्यपि स्मृति
र्नैकत्वं च न घटते तेन न परस्परं संगतिहीनानि सकलानि ज्ञानानीति यदुक्तं श्लोकपंचकेन तदिदा
नीं प्रकृते योजयति ॥ एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ज्ञानानामनुसंधानजन्मा नश्येज्जन।
स्थितिः ॥ जनस्य लोकस्य या काचन व्यवहारस्थितिः सा सर्वज्ञानानां यदनुसंधानं एकविषय।
भावोपपन्नं स्मृतिप्रत्यभिज्ञारूपेण तत्रायत्ता तथाहि स्मरणनिबंधनः सर्वो व्यवहारः प्रथममपि हि प्र
त्यक्षज्ञानमहमिति पूर्वापररूपानुसंधानेन स्मरणानुप्राणितेन विना न घटते प्रमातरि विश्रान्त्य
भावात् प्रत्यक्षत्वप्रसंगादेवं सुखादौ मन्तव्यम् ज्ञानादानप्रेरणाभ्युपगमादयस्तु व्यवहाराः स्मर
णमया एवं एवं ज्ञानानां यदनुसंधानं तेन ततो जायमाना जनस्थितिरेवमिति पराभ्युपगमे सति ना।
श्येत न घटतीति सम्भाव्यते कुत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह अन्योन्यं तावद्भिन्नानि अनु
नुभवज्ञाने स्मृत्यादिरानीतने ज्ञाने विकल्पाभिमते प्रत्यक्षणासंमते ज्ञाने तदेतानि स्वविषयप्र
काशमात्ररूपाणि परविषये जडानेडमूककल्पानि न चान्योन्यसमप्रकाशरूपाणि एवं न स्वरूप। २१

तोनवेद्यतेवेकीभावरूपमनुसंधानमस्ति अन्योन्यंच विषयिभावोनास्ति नचतथ्यज्ञातेयदिवे
यतमनुसंधानाद्यापिसम्भाव्यतेइतिध्वंसेरन्व्यवहाराः नचध्वंसेनामितिभवद्भीष्टव्याप्रमात्रा।
तेध्वंसेनेप्रकाशनेयतस्ततपतरायद्यते एतदेवसमर्थयितुमुपदेनतथामिति तत्रासदभिमत
प्रकारेणाविनाविधेरपशाक्यसमर्थनमितिदर्शयति॥ नचेदेतः कृतानेनविश्वरूपेणमहेश्वरः
स्यादेकश्चिद्रूपज्ञानमस्मत्पोह्नचाक्तिमान्॥ संविन्नावत्प्रकाशानेइतितोनकेचिदपहनुवनेस्मा
तुसंविद्यदिस्वात्ममात्रविश्रान्ताअर्थस्यसाकथंप्रकाशः सत्यार्थोधर्मएवनतथास्यात् ततस्त्वार्थ
प्रकाशस्तावत्स्वएवपर्यवसितइतिगलितोग्राह्यग्राहकभावः अतोर्थप्रकाशरूपासंविदभिष्ठ
तावलादेवार्थोपितद्रूपांतर्गतएवांगीकर्तव्यः सचार्थप्रकाशोयद्यन्यस्याप्यत्रतत्स्मरणमु
पपन्नमितिअतएककएवासाविनेकत्वात्सर्वोवेद्यराशिस्तेनक्रोडीकृतइत्येतदपिअनिच्छतोङ्गी
कार्यम् एवमपिमततमेवात्मर्येननिमग्नंवाविश्वात्मनाप्रकाशेनतथास्वभावत्वात् नचैवं
अतः स्वरूपानर्नुडितमर्थराशिमपरमपिभिन्नाकारमात्मानिपरिगृह्यकेविदेवार्थस्वरूपाड

प्र॰
वि॰
२२
22

स्यग्रमाभासयन्तीत्यापतितम् सैषा ज्ञानशक्तिः उक्तस्याभासस्य संभिन्ने च चित्स्वरूपे बहिर्मुखत्वात् सच्छाया
पुरागात्मवेनवेज्ञानशुक्लम् एवमपि नवनवाभासाः प्रतिक्षणमुदयव्ययभाज इति सैव व्यवहारानिर्वहृ
हानिः तेन क्वचिदाभासे गृहीतपूर्वे यत्संवेदने बहिर्मुखत्वमभूत् तस्य यदन्तर्मुखचित्स्वरूपत्वं तत्कालं
तरेऽप्यवस्थास्नु स्वात्मगतेन तद्विषयविशेषो बहिर्मुखत्वेन परामृशतीति एषा स्मृतिशक्तिः यश्च तन्नवं
भासयति स्मरति वा तदस्तु ततः संविदा विश्वमय्या तादात्म्यप्रतीति विश्वमयं पूर्णमेव तन्नवं न किं।
चिदाभासितं स्मृतं वा स्यादितीदमपि प्रवाहपतितमूरीकार्यं यत्किल तदाभास्यते तत्संविदावि।
श्लिष्यते संविच्च ततः संविच्च संविदन्तरात् संवेद्यं च संवेद्यान्तरात् न च विच्छेदेन वस्तुनः संभवती।
ति विच्छेदनस्यावभासमात्रमुच्यते न च तदियता पारमार्थिकम् निर्मीयमाणस्य सर्वस्यापमा।
व परमार्थो यतः एष एव परिच्छेदनात्परिच्छेद उच्यते तदवभासनसामर्थ्यमपोहनशक्तिः अनेन
शक्तित्रयेणाविष्टव्यवहाराः तस्य भगवत एव शक्तित्रयं यत्तथाभूतानुभवितृस्मर्तृविकल्पयितृस्व
भाववेक्रमेणावभासनम् स एव हि तेन तेन वपुषा जानाति स्मरति विकल्पयति च यथोक्तमा। २२

चार्येणैव यथार्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियंत्रिते जीवे निरुद्धान्तरापि परमात्मनि सास्थितेत्या
दिपत्ताभ्रान्ताज्ञानादिशक्तौ नाम संख्याश्चकारो वैचित्र्यविकल्पइति तत्सामर्थ्यस्थाने श्रमपराधीनेष्टू
णे महेश्वर्येण निर्मितब्रह्मविष्णुरुद्रादेरैश्वर्यापेक्षयोच्यते तदेव विरुद्धशक्तित्वेव कृत्वाद्यदाया
तम् विश्वरूपइति ततएव वपरिनिष्ठितैकरूपजडभाववैलक्षण्याज्ञानादिशक्तियुक्तत्वामा
हेश्वर्यं युपसंप्राप्तः एतदनुपगमेन किं विरुद्धं भासेतेति प्रसंगः भासते तु तत्स्मादेतदवश्यं प्रागी
कर्तव्यमिति प्रसंगाविपर्ययः नपपेजना स्थितिः यद्येवं तस्मादिति प्राकृतेन श्लोकेन सदृश प्रसंगः
चेदित्यनेन तद्विपर्ययः सूचितः ७ आदितः २२ श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वर
प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां पारदर्शितानुरूपनिरूपणं तृतीयमाह्निकम् ३ परामर्शरत्ननिकरे निजात्म
ॐ भुजपुञ्जितम् यथ्रैतस्यतिसद्यानः सतत्सेवस्तमः शिवम् एवंतावत्पूर्वकास्यति स्वडमयात्रु
ग्राद्दिरपपोहनशक्तिरिति तावदुक्तसंभवक्रमेण प्रदर्शितम् उपक्रमानुसारेण स्मृतिरेव स्वा
वितप्रसंगाविपर्ययसमर्थनद्वाराविवेच्या समयं किंतु स्मृतिज्ञानमितिरुपक्रान्तम् तत्र संस्का

प्र॰ वि॰ २३ रमात्रात्मानाभासोपपादि स्मृतिः इदं तु वक्तव्यं तथाभूतभवस्योपगतभूतत्वभावोऽपि कथमेतोऽज्ञ
र्थादिति शंकेशमयितुं स्मृतितत्त्वनिरूपणाय सहि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धेत्यादि ग्रन्थो भातः प्रमातरी
त्येतेन श्लोकाष्टकम् तत्र श्लोकेन स्वपते स्मृतिरूपणेति कथितम् द्वितीयेन स्मृतेः स्वपवैतिकाचि
तम् पूर्वानुभवविषयीकृतस्खलत्प्रकाशनसामर्थ्यं तु कमतः तृतीयेनानुभवेन तद्विषयेणाचैकी
भावपर्यन्तप्रावेशः स्मरणस्योक्तः तुर्येणानुभवस्य तद्विषयतयास्तत्याप्रकाशनमिति निरूपित
म् पंचमेन योगिज्ञानमपि यदनुभवेष्टृथाभावेन न विषयीकरोतीति वदता तुर्यश्लोकार्थ एवोपो
द्वलितः षष्ठेनाशंक्यमानमनुभवस्य स्मृत्यात्पृथग्विषयीकरणं कल्पितकमित्यवास्तवीकृतम् स
प्तमेन स्मृतिप्रसंगाद्विकल्पेऽपि पूर्वानुभवैनैक्यात्मावेशो दर्शितः अष्टमेन समस्तस्यास्य स्मृतेः स्मर्तो
ष्वेकवित्तत्वविश्रांतिकृतस्मप्रसंगात्स्वटपस्वरूपदर्शनस्य दृष्टस्येति तात्पर्यार्थः अथ क्रमेण श्लोकार्थ
उच्यते सहि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धा परतोऽपि सत्त्वविमर्शात्मसंततिरेभैरीस्मरतीत्यपदिश्यते पूर्वमनु
भूतस्यार्थस्य य उपलब्धा ग्रहीता सोबोधः सत्ता वरणापि परतः स्मृतिकालेऽप्यस्त्येव संविन्मात्रस्व २३

23

रूपस्यकालकृतसंकोचरूपविशेषात्मकविच्छेदायोगात् अनुभवस्य चान्तरर्थोऽप्यस्य प्रभावेनावस्थि
तस्येतदप्यपत्वसिद्धम् इदंतच्चिन्त्यम् अकालकलितेसंवेदनेतदेतद्वर्तितिनिच विश्वप्रभावजातेय
दितावच्छिन्नमयतापरामर्शस्तदहमित्येतावतैवपूर्णोनविमर्शोनभावम् अथेदंतयाप्यस्यप्रभावाव
भासनेनतथापितदहंयोगातिः अहमित्येवोद्यदि विश्राम्यतीदंतानदाअहमिदमितिसदाशिवद
शायाभावम् अथतदोऽहंतितदिदमित्येवावभासेनभवितव्यम् अपूर्वंतोऽभासनाथतदनुभवतमे
वस्यानस्मरणमित्याशंक्याह सैवेति स्वमात्मीयमनुपकरणमीरयतिकर्तृत्वेनवर्णयति स्फुटीलस्य
स्वचात्मानमीरयतिनपुनः स्वकर्तव्येप्रेरकमपेक्षते इति सैवेरी स्वतन्त्रः तेन स्वतन्त्रत्वात्मैव विमृ।
शतिसइति विमर्शनस्यचेयरूपम् यत्सर्वथाकालकलितस्वरूपपरामर्शनमेवन नाप्यत्यन्तभेद
परामर्शनमेवापितयोभावः पूर्वमनुभवकालेनदेशाकालप्रमातृन्तरसाविच्छेदस्यहृतोनवाहं
तायामेवविलीनीकृतः सतादृगेवतमसेवाच्छादयावस्थापितः संस्कारणाद्वावस्थस्यतमाच्छाद।
कमपहस्तयति तथापहस्तितेसपूर्ववत्तथ्यहृतःतद्वावभातितनुचेदंतयावभासेनपूर्ववदेव नो।

प्र॰ वि॰ २५ वे तदानीं तन्नावभासनद्वयक्रमणरीत्या संवेद्यमनवभासयैव हि तत्प्रकाशः तत एवेदानीं तन्नावभा
सनकालपरामर्शोपि न निमीलतीति एतत्परामर्शाभिनिवेशावेशेन पूर्वकालपरामर्श इति विरुद्ध
पूर्वापरपरामर्शस्वभाव एव स्मृतिपरामर्श उच्यते एवं च य एव परमेश्वरः स्मरति एतदेव हि तस्य
स्मरणं यदेवं प्रकारपरामर्शोचितकालकलादिस्पर्शसहिष्णुमायाप्रमातृभावपरिग्रह इति माया
याविद्याद्वयाद्वयमयेन तेनैव सकलसिद्धिवितरणचतुरचिंतामणिप्रख्यमागमिकाः स्मरणमे
व मेचकादिशब्दितमन्यंते ध्यानादिभावे स्मृतिरेव लब्धचिंतामणित्वादिभवेद्यनक्तीति प्रलेता
वदनेन सूत्रेण समासेन यत्ततोऽनुभवस्यार्थस्य च भेदेन कालस्पर्शमर्थ्यं विश्रान्ततो द्वयोरपि प्रमा
तरि निरूढिं भेदाभेदरूपो दर्शयति इत्यावेकार्थीभावान्तस्य च भेदाभेदमयत्वमिति वक्ष्यामः ए
तदेव स्मृतितत्वमुपपादयितुं श्लोकान्तराणि तत्र यदि कश्चिद्ब्रूयात् इह स्मृतिर्विकल्पान चाने
नार्थः प्रकाश्यते प्रथमसंस्पर्शिनो हि विकल्पाः अनुभवेन च येन सोर्थः प्रकाशितोतीतः स इदानीं
कीर्तिमात्रमूर्तिर्जातः न च सोपि स्मृत्या प्रकाश्यते ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणासंवेद्यत्वात् प्रमत्वाश्चा २५

25

तिग्रर्थस्य प्रकाशनाभावादिदं स्मरामीति ज्ञाने भाति मात्रमेवेति पूर्वतरख्यापतितमिति तदाने प्रत्य
यते.. भासमये स्वस्वकाले ऽर्थान्स्वाभासितमाश्रुपान् स्वलक्षणोच्चदाभासमात्रेणाख्याविलात्मना..
ऽहमस्मृतिकाले तावदर्थोऽध्यवसीयते ग्रमथ्यामृग्रमम्छिन्नकल्पनापत्तेः एवं च यावदध्यवसायो
र्थस्य तावदर्थोऽदिति सामर्थ्यादिदमभ्युपगन्तव्यम् यत्सोऽर्थः प्रकाशनेऽप्रकाशमानेऽध्यवसातु
मेः ऽध्यवसायोऽप्यशक्यः स्यात् प्रकाशनेन च न तदानींतनकालस्पन्दयोगेन नापि स्वीकारेणाइदमित्ये
वावभासनप्रसंगात् तस्माददीतानुभवकालः पूर्वानुभूतभावस्वालक्षण्यापादेयकत्वेनापेक्षणी
यः वेद्यभागे प्रकाशात्मकावभासाभिनिवेशितया स्मर्तृदेहप्राणाद्यवभासकालश्चावलम्बा
नीयः वेदकभागे विमर्शाभाभिनिवेशित्वेन आभासमात्रं हि भावस्य स्वरूपं प्रत्याभासं प्रमाणास्व
व्यापारात् तदेवाभासान्तरव्यामिश्रणाद्यादीपस्वरूपप्रभासेऽन्नद्धं नव त्स्फुटीभवति आभासा
न्तरव्यामिश्रणाभावेऽपि कालाभाससम्भेदेनैव स्वालक्षण्यं तस्याभासस्य करोतीति कालस्याके
वैभेदकत्वादित्युच्यते एवं तावत्स्वलक्षणीभावः प्राकृतदेहाभासमात्राविद्याद्युदितकालाभा

प्र॰
वि॰
२५

25

सयोजनयाचिदाभासस्येतितावदेववास्तिताभांतैरेवपिंडामिश्रातिस्फुटत्वंतत्स्फुटीभावेपितदा
दीनेनकालतानन्नुसतिश्रमसाधारण्येनानवभासनात् तथावभासेतुयोगिनस्तन्निर्माणमेव।
अबलभाषितादौननवमेवावभासनमितिनतत्रप्रागगमादिमानानांतरानुभूतत्वसलादिस्वरूपस्मरण
परम्पराभ्युपायः भासयेदितिविधिरूपेणानियोगेननियमोलक्ष्यतेनभासयतीत्येननतत्रापितभा
सयत्येवेति स्वकालइतिस्मरणकालेग्राह्यदशानितिवेदकभागविवर्तमानकालउक्तःपूर्वा
वभासितेस्वलक्षणमितिवेद्यांशस्पर्शीभूतकालोचिदाभासस्यापिकेवलस्यस्वालक्षण्यापत्ति
हेतुरर्पितः इत्येवमस्मृतेरभिलापिवपुः अर्पितातिशयात्स्फुटत्वमित्यथशब्दोद्योतयतिनरे
वाहं॥ नन्वेवंस्वलक्षणस्यप्रकाशनेभेदेनबहिरुल्लेखावभासेनयत्तदेवबहिर्बहिरवभासनंयत्स्वलक्ष
णप्रकाशनमितिशंकाशमनायनिरूपयति॥ नवयुक्तेस्मृतेभेदेस्मर्यमाणस्यभासनम् तेनैकं
भिन्नकालानांसंविदिवेदितेषमः॥ स्मरणात्तानादिभिन्नत्वेनबहीरूपतयायापरिसोर्थोभासेनस्मर्या
माणस्यचयद्भासनेनतद्(्व)न्नस्यात् स्मर्यमाणमेवनतस्यात् अनुभूयमानमेवतद्वेदितियावत् २५

अखिलात्म
नेतिसर्वाभा
समिश्रेणाव
यवेनार्थः॥

नन्वैवेकथ्ये स्वलक्षणस्य प्रकाशनं शुक्लमेतत् नेदानीं प्रकाशनमपि तत्पूर्वकालमेव तदा वासो
बहिरवभासनमेव ननु वेदानीं तर्हि किं विमर्शनमिति क्रमः ननु प्रकाशनविमर्शनयोर्भिन्नका
लत्वमापतितम् ततः किं उभयमपि न किंचित्स्यात् ग्रन्थोऽप्यजीवितत्वादस्यैवेयस्यादिसंवेदा
नान्येव भिन्नानि तत्त्वेनस्येदमप्रतिसमाधेयमेव प्रसहर्षाने तद्भिन्नकालान्यपि संविदस्तत्काला
न्यागेनैवैकताभासनेन स्वतेच्छः प्रमाता यावदंतर्मुखत्वत पातावस्पर्शो विमर्शानितावत्प्रकाशस्य
तात्कालिकबहिर्भावावभासः विमर्शस्येदानींतनतानर्मुखतास्थितिरेव एतदेव वेदनाधिकं वेदि
तृत्वं वेदनेषु संयोजनवियोजनयोर्यथारुचिकरणे स्वातंत्र्यं कर्तृत्वं चैतदेवोच्यते घटमहमनुभव
मिति वा स घट इति वा एकमनुसंधातरि भिन्नमिति दर्शयितुं घटं वेद्यं स एव वेदितेति सामाना
धिकरण्येन दर्शितम् एष सः इत्यादिकस्यैव प्रमातृतत्त्वस्य स्फुटावभासनं कृतमिदमिति वि
स्मयगर्भयोक्त्या प्रत्यभिज्ञानमेव सूचितम् यदा रूपं प्रकाश एवशब्देन स्वसंवित्तिमयप्रकाशानैर्यन्त
हटद्भिः कलुषीकृतेयत् प्रमातृतत्त्वं स्फुरद्युक्तिभिस्तात्पर्यकान्विधाय प्रकटीकृतं तदिति ननु

प्र॰
वि॰
२९

च शाश्वत एवानुभवो यदि स्मर्यमाणाभ्य बहिरवभासनरूपः प्रकाशात्तर्हि यदुच्यते सोऽनुभव इदानीं स्म
रणेन विषयीक्रियत इति एकेन तव लौकिकेन कोऽर्थ इति व्यामोहं विद्धन्नाह,,, नैव ह्यनुभवो भाति
स्मृतौ पूर्वार्थवत्स्थिरः, प्रागनुभवमहमित्यात्मारोहणाभासनात्,,, वेद्यमध्यासार्थमाभ्यां स्फोटः ततः प्रा
गिमनुभवकाले [illegible] यथा स पूर्वो घटादिरर्थः एवमनीदृत्तया भाति स्मरणे नैवं स्मरणकाले
स्मृतिज्ञानात्स्वस्थत्वेन इदं पूर्वमनुभूतमिति भाति यथा च स्मृतिज्ञानकाले तस्मात्स्मृतिज्ञानात्सोऽर्थः
प्रागिति पूर्वं स्वभावो न भेदेनाभाति स्मृतिकाले बहिरवभासाभावात् एवं तत एव हेतोः पूर्वोऽप्य
नुभवे न भेदेनाभाति कथं तर्हि अनुभवं भाति अहमनुभवमित्येवं एतत्किमुच्यते इति चेत् अहमित्येवं स्वा
भावो य आत्मा पूर्वापरसंविदन्तर्मुखस्वभावस्तत्र यदारोहणं विश्रामस्तेन हेतुना पूर्वसंविद्रूपता
याः स्वप्रकाशायाभासनात्तल्लीनस्यापि घटस्य स्वप्रकाशादेशीयत्वेनावभासनम् आत्मनि चा
रोहणं विश्रमणानुभवस्यार्थस्य च प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति न्यायात्संख्यातिप्रेनद
तिवाकर्त्रे भूतेऽस्मदर्थे प्रत्ययार्थेऽनुभवो ब्रुडितः तद्द्वारेणार्थोऽपि च न नष्टस्वात्रेयेणोवासीनतदर्थः। २९

मेवकर्म न निर्दिष्टम् यदाह । पुनरनुभवकाले नास्मदर्थमारोहति इदियस्यामेव भाति इत्येवोऽनुभवः श
श्यगपरार्थीकाराद्धेतोः तस्मात्तेविदामेवमिति इत्येवंगासमन्वयः लुप्तानुभूतकालस्यैवेति तत्वान्यागीति
भिन्नक्रमः उत्तमपुरुषेणास्मदर्थस्याहमिमपिग्रारोहणामिति कहिरपिणिजेनापि नतुकएवमाह
अनुभवः इत्थन्तु भातीति च इदं अभातीति चेत् किं ततः यदापि हि नानुभवभेदर्थभातीति किं न भाति स्व
भावेन भातीति तन्मयत्रापि समानम् तथाहि अतीतानागतस्य स्मादियथायोगिज्ञाने विषयीभवती ।
तदभ्युपगतम् तथापरिविततमपि प्रत्ययस्यापरविततज्ञानमित्यादौ तत्र ज्ञानं तद्धानिपरिणतमेव सत्तेर
वितशब्देनोक्तम् अत एवास्य संयमविषयीकार्यत्वं किमुच्यते आलम्बनयोगम्बकथंशोकोत
नवसालम्बनमिति तस्मात्परकीयमनुभवनमिव निजमपि विषयीक्रियमाणमित्याशंक्य दृष्टान्तएवा
सिद्ध इति भातीत्येतेन अभ्युपगमेनवा सिद्ध इति भातीत्येतेन अभ्युपगमेनवा सिद्धत्वेपि प्रकृते दृष्टं विष
म इति पाषेणादर्शयति ॥ योगिनामपि भासेनेन दृष्टोदर्शनान्तरे स्वसंविदेकमानात्साभातिमपप
देपिवा ॥ योगिनां यदेतदर्शनान्तरं भावनाप्रभवः परचित्तविषयोज्ञानविशेषः तदृष्टान्तपलव्य

न॰ प्र॰ वि॰ २२

27

योऽवभाति तथा हि सौगतानां नावस्वप्रकाशैकरूपं ज्ञानं तेन स्वेन ज्ञानान्तरेणावेद्यं तर्हि परस्य निजं वपुरन
म्यवेद्यं तथा प्रकाशनेनामूर्तप्रकाशितं स्यात् सांख्यानामपि शुद्धरूपस्य बुद्ध्यैवोपलब्धिः पुरुषस्यासा
वेद्यपर्यैतिकत्ववेद्या स्यात् वैशेषिकानामप्यात्मसम्भेदेन समवायिसंवेदनेपरागते मनसाकर्षणेग्र
हेलातः शरीरहृतिना तच्छरीरान्तरप्रवेशेनान्तरेणैवाहमिति शरीरीकरणादहन्तावभासितत्वा
दात्मनो भेदो विगलेत् नियमानुमेयत्वेन नान्तरमनउपपद्यते ज्ञानस्य च ज्ञानान्तरवेद्यत्वेनवस्थाप्रक्रमः
तस्माद्योगिनः परचित्तवेदनावसरे स्वात्मकायाः एतद्देहप्रकाशासहचारीचरस्तेनो पृथग्भा।
तीत्यवतेनतदा परामर्शोनेरसान्तारेवेदनयाऽनुभवं परामर्शात् यदिवाऽहंभावो वितत्वटादिवि
श्रोततामनुभवस्य प्रत्ययउपलब्धमितितदनुसारेणापि किं नव्यवक्रियते इति पराभिप्रायं प्रति।
त्विपति,, स्मर्यते यद्गुगासीत्मेसेवमित्यपि भेदतः तन्माकरणमेवास्यामयाऽदृष्टमिति स्मरतेः लो
कस्य तावदेवेन संवेदनेसहित यथाभूतोऽहमकोऽविस्मर्यते साऽहमद्राक्षीदितिएवं प्रथितयत्स्म
र्यते एवंभूतमपि यत्स्मरणे कस्यचिद्विवेकेममय्यन्तत्स्मरेनत्थाकरणे परस्येव प्रकृतिप्रत्यायार्थे

स्वतोदिप्रकाश्य
तितत्र घटस्तु बोधि
रिदत्तया भाति त
इतस्तु प्रकाशोऽह
मित्येव स्वप्रकाश
तया प्रकाशते प्र
मात्रीकृतपरदेह
प्राणादि समवभा
ससंस्कारानुतद्वि

यामिदन्तांप्रकाशभागेपिमन्यमानस्वं परत्वानमित्यभिमन्यते गृविगलितस्वपरविभागोयोगी ज्ञातप्रकर्षस्तु सर्वमात्मतेनपश्यन् सममेव स्वपरविभागं पश्यतीति ज्ञानस्य न योगि
ज्ञानेनप्रकाश्यता भवतु वा तथापि प्रकृते नैतत्सम्भू तथाहि अयमनुभवतीति परनिष्ठस्वानुभवे प्रकाशो नतत्त्वमनुभवामीत्यात्मारोपेण स्फुरत्वमभूवमित्यहंसंप्रावि श्रान्ति
रतालीढस्वभावेवानुभवस्येति प्रकृतोऽनुतोऽम् यस्मादनुभवः पृथग्भाति तस्माद्देकां भिन्नकालानां संविदां वेदितेति यद्यदनुभवावविश्रान्तिवशादनुभवः ॥ ९

निरूपणां कालात्मिके विभजनाकरणं परत्र प्रतिपादनमात्रं सोपि यदि मूलप्रतीतिं विमृशति पूर्वा।
क्रक्रमेण तदानुभवे दृष्टक्रम तेनैवेदं यत एव तद्वाहोः पौर इतिवत्कल्पिते भेदे मन्यते ग्रन्थ्यास व
दृष्टानि वस्तादृग्गिमग्रापि प्राक् नेदृग्गेतरमपेक्षणीयं स्यात् तदिमनेन हि यदस्य वादृशो वानुभवविषया
ननु स्वर्दृद्गयादृ पतिरूप्यते ग्रन्थया दृग्गिमे वस्यात् तथापि तयात्वेन वस्यान्न तु स्मृते मौलिके किं रूपं ड्यते मया दृष्ट
गन्तोरेतुस्मृतेत्याप मिति ननु वदयिनावदनन्तलिनादि विश्रांते दर्शनं प्रयुक्ते न त्वात्मा तु रूपक कर्मणि गनिष्ठात्मनेः सत्यं स्वत्वा।
तेनूं व मेव नवेतयति कर्तुः क्रियया व्याप्यं कर्मेति हि दृशि क्रियायाः कर्मनिष्ठत्वेव तथा च कर्तृस्थामेव दृ
शिक्रियामाहुः दर्शयते भृत्यान्राजा भृत्यादेः जैमिनीयैरपि ज्ञातरूपा दृशिर्भावनात्मिका प्रमातृविश्रा
न्तैवोक्ता केवलं प्रकटताविषयधर्मो दृष्टतानामा प्यासंवित्स्वतन्त्रेण मृदेनत प्रमातृविश्रान्ततमेव क
भू २ थयितं मयेत्यक्रम तेनान्वेव रूपमरे मया तु भूतमिति प्राद्वैविज्ञ मात्रमिदं न तत्वर्थभेदः ग्रमेत्तु भिन्नक्रम
वेनयोजयंति दृगासीत् सा मे इत्येवं मया दृष्टमिति वयत्त स्मरणं तथा करणमस्यादित्यनेन तरोक्ता त्वभ
वमित्युचितया मर्शीयाः स्मृतेरिति ग्रपिस्यार्थे ननु दृष्टमपि निर्विकल्पेन यावन्न परामृष्टं विमर्शवि।

प्र. वि. २८

शेषविश्रान्त्या तावदस्य स्वार्थे तेमार्गे इदमिति स्फुरणपरामर्शोऽपि विशेषरूपेण न इदमेव विचारणीयं समनन्तर-
भाविविकल्पकालेन दर्शनमिदं तथावभातम् एवं वा न वेति न तदा इदं शक्यम् इदं यावत् पश्याम्यहमिमं वेदाय
मिति वा वस्तु ममैव तस्य संवेदनस्याध्यवसायात् दर्शनम् ... इदं दर्शनेनैव यादृशेन निजेन वपुषा तादृशेनैव तेन
भातं वेद्यं सर्वदा न च स्वकालेन स्वप्रकाशम् इदमित्येतावता रूपेण विमर्शकाले तद्विकल्पाख्यो विचार-
स्तावदनर्थकविकल्पो भवन्नवा किं त्ववसायो ह्येवंभूतस्य अपि शब्देन सूचयति न च समनन्तरभाविना वि-
कल्पेन वस्तु परामृश्यमानम् अनुभवपरामर्शो ... वा परामृश्यते इदमिमं पश्यामीति वर्तमानतया
इममिममनेन च सम्यग्व्यापारत्वेन सम्पद्यमानत्वेन दर्शितम् एवमेव वा परामृश्यते च वेद्यमिति अ-
न्यथा शब्देन सम्पद्यमानत्वमुक्तेन तेन विकल्पे दर्शनस्य स्पष्टस्य परामर्शोऽपि वा नास्तीति कालत्रये देशा-
कालतत्त्वपरिशेषणात् एतेन यावत्साक्षात्परामर्शः तदभावे विकल्पस्य निमीलितालोके भावा-
नामर्थाध्यवसायस्फुरत्तम विषयपर्यवसितः कथमध्यवसायो भवेत् अत्रोत्तरं दर्शनेन परामृष्टमपि स्मृत-
र्थौ तद्भूतमहं दृष्टवानस्मि समवसाय तदविश्रान्तस्वप्रकाशमेव परामृष्टमिति विकल्पोऽपि न वर्तते वो २८

ध्यतां बोधयति बोधस्य च अवसायो वसायस्य मुखेनेत्यस्य दृश्यभावमाह अवसाततीति स्वतंत्रेण तर्थे बो
धात्मना हंतास्य देहस्यार्थः दर्शनमितिनिर्विकल्पकमनुभवने उपलक्षणं चैतत् विकल्पस्यापि दे
दयितानस्य ज्ञानांतरेणापरामर्शो स्वयमेव वापायः विकल्पयाम्यहं विकल्पितं मयास्येतनं मयेत्यहं।
तापृष्ठे एव विकल्पादेरवभासात् अत एवात्मनो मी विकल्पाद्याः शक्तिविशेषास्तद्विशेषा न पारीर
त्वादितिदर्शितं ज्ञानस्य स्मरणोहनशक्तिमानित्यत्र एवमियतः प्रमेयस्य यत्फलेन तदुपसंहर्तुमाह॥
तन्मयाद्दृष्टमिति दृष्टोयं मया इत्यामृशत्यपि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थौ भातः प्रमातरि तदितीत्तसा
दर्थे पूर्वोक्तस्य प्रमेयस्य हेतुभावेनोपजीवनमिहसूचयतीति यत एव अस्के अनुभवसार्थस्य वस्मर
णात्म भेदेनावभासः स्मृतिशक्तिश्च परमेश्वरस्यैव ततस्तदृष्टस्थितिरनुभवं क्रोडीकरोतीत्यर्थः अनुभ मत्रयदिनिश्चितं
वश्च द्विधापरामर्शभेदात् कदाचिन्नाम परामर्शः स्वैकमनुभावयमामस्पृशातियथा स्माभिसंदिध तन्नमिति २६१
धानता मया दृष्टमिति कदाचिदनुभवनीयमेव प्रधानतया परामृशतिययाऽऽनभिसंधेरेवम
हसावस्ये पतितपानोर्ध्वक्रियां प्रमाणा ग्रहविशेषो वाऽयमिति नवापि चस्यकाशपरामर्शो स्यैव अ।

प्र॰ भि॰ २५

मथ्याप्रकाशायोगात् एवमनुभवस्यानुभवे प्रत्येकं स्मृतिरपि द्वयपरामर्शात्मत्वादिति चत्वारः स्मरणभेदाः
द्वावनुभवभेदौ श्रुतस्यानुरूपं प्रत्यभिज्ञानमप्येतदुभयमेलनात्मकमेवैवान्तर्भूतं तस्यैतन्नेदा द्रष्टव्याः
वांपरविश्रांतिकृतात्मन्येके द्विधाभेदात्सप्षोडश धातवदैते द्वाविंशतिः संवेदनभेदाः तेषु च ग्राह्यतावप्र
काशात्बहिर्भूतमम्यथाप्रकाशानायोगात् बहिर्भूते च तदम्यथार्थतासम्भावात् न चनन्तएव तदेवत
देवदृष्टत्वम्भूते चादृष्टत्वम्भूते च भवतीति नूतमन्यः कल्पितप्रकाशात्माकश्चिदर्थोस्ति यतोयमर्थराशिः
इत्याभवन्न्यायममपि इत्यन्तामपि गच्छेत् अमथ्याप्रकाशाभिन्नानां परस्परमपि कथं कारेदृष्टत्वभावो।
भवेत् सोयं वैयेकदेशाप एव विश्लिष्टेनपवानुस्क्रितवेयभावएवाहमिति विच्छेदस्मृत्यादिकेन परामर्शेन
परामृश्यमानो मायाप्रमातेति वक्ष्यते देहेबुद्धाविमस्य च ग्राहकस्य भात्यते देहेबुद्धाविमस्य च ग्राह
कस्य च भाते एवं समस्तमेव स्वात्मनि विमलमुकुरस्थानीये युगलकं स्वस्मात्प्रकाशरूपादव्यतिरिक्त
मवभासयति परमेश्वरः तदेवं तत्र भगवतो ज्ञानकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वं ज्ञानशक्तिः स्मृतिशक्तिरूपमु।
च्यते इति तात्पर्यार्थः प्रकृतार्थं स्मयाहृष्यतइति प्रयमितिचयत् प्राक् स्मृतिप्रमाताप्रकाशा २५

रूपो येनानुभवतीत्युच्यते तत आमर्शनादेतल्लक्ष्यते ग्राहकरूपेण योजितो यद्यपि देहादि
स्वभावो ग्रार्थो वेद्यो प्रमाता तथापि विशुद्धप्रकाशरूपे भातः प्रकाशते एवं देहश्च इति स्मरति वयमस्य नाम स्मरति प्र
काशरूपः प्रमाता यतोऽसौ स्मरतीति अपरे एवन्तन्तोच्यते देवलस्यते अनुभवरूपोपजीवितत्वे पूर्वा
र्के इद्धं यितेत्यमेगारब्ज्ञानशक्तेरुन्मीलनं कृतम् ललाणोशयादेशः अपिशब्दस्यार्थेऽयर्थशब्दो वि
श्लिष्टवेद्यवाची ग्राहको मायीयः कल्पितः प्रमाताऽशुद्धप्रकाशस्वभावः आदिमः ३। श्रीमदाचार्या
भिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम् ४
यदनुत्तरसंबोधाधारानन्दविकस्वरे छायाश्रयाम् ईश्वरमुन्मिषदस्मितोच्चसंदर्शनं त्वत्तवेद्याम् स्वरूपगर्भ
वभं. मध्यान्तभोग्यप्रकाशकम् प्रत्वालम्ब्दीपेन ज्ञानाख्येस्वप्रकाशो शिवं स्तुमः महाग्रहान्तर्निर्मग्नभावजा
तप्रकाशकः ज्ञानशक्तिप्रदीपेन यः सदा तं स्तुमः शिवम् एवं तावत् स्मृतिशक्तेः स्वरूपं प्रतिपादितम्
अधुना तदुपजीवनीयज्ञानशक्ति परामर्शं तिर्यग्विनिमवर्तमाना नावभासनामिमायद्या सङ्क्रमे प्रति
भासतत्त्वेनयास्मा लोके कविशामानिरूपयति नत्वाद्येन स्मोकेन वस्तु निप्रतिज्ञाकरोति एवं भूतास्ता

प्र॰ भि॰ ३॰

तथाक्षिपति ततः श्लोकद्वयेन प्रकाशस्य कार्यातो स्वरूपमित्याह ततोऽद्वयेन प्रकाशवासानामर्थानां सङ्ग्रा।
वविज्ञानवादोपगतवासनाहेतुणेन द्वैधीकृतमाशंक्य तृतीयेन तदनभ्युपगमेपि तावन्न किंचिदुपपद्यत।
इति दर्शयति अथ श्लोकेन स्वदर्शने स्थितत्वमुपदर्श्य तत्त्वाख्यार्थसद्भावेप्यसत्ते निराकरोति प्रमाणत्वेन त
तोऽद्वयेनानुमेयतामपि बाह्यस्य निरस्यति अनन्तरं श्लोकेन विदात्मसमर्थानामवभासे सद्भावः परामर्शात्मा।
नेति प्रकटयति ततोऽपि प्रकाशस्य प्रमातृस्वरूपस्य प्रत्यवमर्श एव जीवितमिति श्लोकचतुष्टयेनानुभवाग
मस्यापि स्वरूपनिरूपणाभिरभिधत्ते अनन्तरं ज्ञानपरामर्श एव सत्येषु शुद्धप्रमातृरूपतानुजिक्रते वप्रथय
तिश्चिति तत्स्यैव प्रधानत्वेन्माये श्लोकत्रयेण हृत्प्रकाशैकरूपत्वेव ज्ञानत्वाद्यामिमिति श्लोकेनाह ततोऽन्त शि॰
न्तरीवविशुद्धेज्ञानेष्यविकल्पसविकल्पकरूपे विमर्श एव प्राणितमिति श्लोकद्वयेनाह ततोत्तात्ज्ञान।
स्य बहुर्वपते हृषिते यद्भिमत्वेन तदुपसंहारादिणा श्लोकेन समर्थयतश्चितितात्मपरमार्थिकस्य श्लोकार्थस्व
निरूप्यते तत्र स्मरणविकल्पादीनामनुभवप्रत्यवमर्शजीवितेन त्रयादिभेदेनाभासतेऽर्थाः ततोऽपि तथैवावा
भासत्वितः दोषेस्मरणानुभवप्रत्यवमर्शजीवितेन त्रयादिभेदेनाभासतेऽर्थाः ततोऽपि तथैवावभासत्वि ३॰

30

नः नोचेदस्य यातदनुभव एव तावज्ज्ञानशक्तिरूपेण विचारणीय इत्याशयेनाह„ वर्तमानावभासानां भा
वानामवभासनम्‌ अन्तःस्थितवतामेव घटते बहिरात्मना„ वर्तमानत्वेन स्फुटतयावभासनमि
दमित्येवमाकारं येषां तेषां यदेतद्बहिरात्मना कलितमायीयपुम्मादिशरीरान्तप्रमातृस्वभावेनदे
हनाभिन्नानां ततो मायाप्रमातृविच्छिन्नानामवभासने तत्परमार्थप्रमातृविशुद्धचिन्मयेऽन्तःस्थित
वतां तेन सहैकात्म्यमनुभवतामेव घटते प्रमाणेनोपपद्यते तेनानुच्छिन्नसंविदभेदस्य भावस्य।
कल्पितप्रमातृरूपेतया भेदेन प्रकाशने भगवतो ज्ञानशक्तिचिह्नं भवति प्रमाणेनोपपद्यत इत्यु
क्तं तत्प्रमाणं दर्शयति„ प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्यात्प्रकाशात्मतया विना न च प्रकाशोऽभिन्नः स्यादात्
मार्थस्य प्रकाशता„ अर्थो नीलादिस्तस्य नीलादिरूपत्वेन यदि प्रकाशमानता न पुनरपरा काचिदर्थ
शरीरे नीरूपप्रकाशात्मतानतिरेके यदा सर्वात्मनि नीलमेव न स्वभावेन भाभाप्यते न केविदाम।
ति वस्तुतो वा स्वात्मैव न नीले परस्य परनिष्ठत्वानुपपत्तेः स्वात्मनि वा न नीले प्रकाशानुप्रवेशेनावि
नानवस्थानायोगात् तथाप्रकाशमानतापस्य सर्वात्मनि केवलं प्रतिष्ठापितस्वात्मन्येव स्वा

प्र॰
भि॰
न॰ ३१

त्समप्षिता तस्मादिन्द्रियं पताजगतः अर्थेन्द्रियालोकादिलक्षणवर्गात्प्रकाशरूपो सो नील त्वगो विशि
ष्टएव जातः एवमपि सएव प्रसंगः प्रकटताबादेष्यएव दोषः सर्वथार्थशरीरविश्रांतमेवप्रका
शोममभावभासइति प्रमात्रलग्नत्वा प्रकाशस्यनिर्वक्तरूपपारप्रमातादितदानीमिन्द्रियादिमा
योर्थरूपस्यप्रकाशस्यकारणेभवेद्वीजमिवांकुरस्य तवांकुरोबीजात्पेत्सांऊरात्मानमेवयदितप्र
31 काशात्मासम्भवेत्स्यागिवक्तानोदयात्स्वेदंयथासोऽप्रकाशास्तथाज्ञानोदयेऽपिस्यात् नतुज्ञानस्य
र्थप्रकाशरूपमेवतत्कथंज्ञानस्योदयात्तदुदययोरर्थस्यतत्स्वतास्यात् स्यादेतद्युपपद्येत या
वतार्थाद्भिन्नेयत्ज्ञानेप्रकाशरूपंतदर्थस्यसम्वेदितयाकथंस्यात् यदितावदर्थःप्रकाशरूपमेवेभ्रू न॰
तेज्ञानस्यस्वरूपेनतदर्थज्ञानयोरभेदएवापातः अर्थस्वभावस्यज्ञानत्वेनोक्तत्वात् अर्थस्वभावत्वे
चप्रकाशस्यार्थात्मतायाश्चकेहृषणाम् अथार्थेप्रकाशयतीतिज्ञानस्यस्वरूपंनहिप्रकाशमा
नमर्थंकरोतिज्ञानमित्यापतितेपुनरपिसएवदोषः कृतप्रतानस्याथंप्रकृत्यर्थग्रणपर्थ्यविवेकोम
यैवभेदवादविराणेऽननितनएवान्वेषः तस्मात्भिन्नः प्रकाशोऽर्थस्यसतेवंघीभवतिइतिसंभावनेनतद्भिन्न न ३१

श्चेदमुपपन्नायां न मर्थस्य स्वरूपं प्रकाशमानत्वं प्रकाशाभिन्नत्वमिति प्रकाशस्य यदि चेदत्रः पदेत्यः।
तदानुसंधानस्यायोगो द्वयोः प्रकाशयोः स्वात्ममात्रपर्यवसानादिति विनत्योपपादितं तथैव न तत्स्थि
तिविप्यत्र नस्मादेक एव प्रकाशः एतदेवाहुत्यादर्शितेन न च प्रकाशो भिन्नः स्यादिति २ व्यतिरिक्तस्य।
ज्ञानस्यार्थप्रकाशरूपतामभ्युपगम्यापि बोधकांतरमाह॥ भिन्ने प्रकाशे वाभिन्ने संकरो विषयस्य
तत प्रकाशात्मा प्रकाशयोर्थो नाप्रकाशस्य सिद्ध्यति॥ यद्यर्थोदयमेव ज्ञानात्मा प्रकाशोऽन्तएव भिन्नो
र्थेनः नहि स्वात्मनि तस्य प्रकाशमात्ररूपत्वाद्भेद एवं तथा हि नीलस्य प्रकाशः पीतस्य प्रकाशः इति
योयं नीलांशः पीतांशश्च समावज्ञानस्य न स्वरूपम् भेदवादस्यागापत्तेः अथ विषयस्त द्वेदं विचार्य
ते इह प्रकाशबलान्नीलपीतयोर्भेदोभ्युपगंतव्यः येनैव च प्रकाशेन नीलो नीलः इत्युपगम्यते तेनैव च
प्रकाशेन पीतः पीत इति कथं संगच्छताम् नीलेन जनितः पीतेन जनितः तेन वा सहैकसामग्रीकत्व
स्यादिपद्यते तस्मिद्धे नीलपीतयोर्भेदस्यात् स एव विचार्यः अथ नीलाकारो सो न तथा हि प्रतिविम्बव
लान्तर्हितीयविम्बानवभासात्पृथक्कैष्या भेदस्तद्धि नक्तो भेदवादः तथाकारगतानादिवादेशितेव्र

प्रं वि ३२ स्यत्तानैवङ्गतरनीलादिजन्यमेकत्वप इन्द्यत्रमेरस्मितिकथंभेदः प्रकाशशरीरस्याभेदात् तथाभूते
चाभ्यन्तरदर्शिनो ह्यपि ते पि मे स्फारबलादेवाशेषस्मरणप्रसंगइति भूयान्संकरः स्यादेतत् अर्थएवा
स्तु किमनेन दोषापादकेन प्रकाशेनेति अत्राह अप्रकाशस्य सिद्धिरेव न काचित् स्वात्मनिहि नीले
परिस्फीते न किंचिद्धातं किं दृष्टेन एतदेवग्रन्थकृत्तैवाभ्यधोक्कम् एवमात्ममयसंकल्पाः प्रकाशस्य
32 वसेंयमीजगः प्रकाशएवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिदिति नयदि प्रकाशात्मरा भवत्यर्थः प्रकाश
स्यासो कथं यदि प्रकाशात्मैव घटस्यवपुः सैव परस्यापि सिद्धः ३ एकस्यैव प्रकाशस्यैवं भूतक्रा विश्ववपुः
मा क्रमकार्यकारणभावादि विचित्रवैचित्र्यप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमैश्वर्यमित्येतावन्न्यर्थंवसाययि
तव्यम् तस्यैवं पर्यवस्यति यदि प्रकाशस्य विचित्रभावेदन्त्वेन रमणाक्रान्तम् तत्र प्रकाशस्याविच्छिन्नस्फुर वि॰
मेण विचित्रताकरणे प्रतिबिम्बात्मकेन त्वति बिम्बसजातीयेयन्तदेव नीलादिरूपं बाह्यं तस्य ये यप्य
नुमेयं तथापि दर्शनीलश्चेति प्रत्यक्षेणाध्यवसायादध्यवसायमात्रेण तत्वाद्यप्रमाणस्थितेः प्रत्यक्षत्व
पदेशं भविष्यति बाह्यार्थवादिकथितमिति देहत्वेन तरमनुमीयमानेबाह्यरूपमाशंकमानेनदर्शयति॥ ॥ ३२

ततदाकस्मिकाभासोबाह्यंवेदनं[illegible]मापद्येत नह्यभिन्नस्यबोधस्यविचित्राभासहेतुता नवासना।
प्रबोधोऽपिविचित्रोहेतुतामियात् तस्यापितस्यबोधस्यैववैचित्र्येकिंनिबंधनम्॥ इहबोधस्तावदभिन्नः।
प्रकाशमात्रमेवास्यपरमार्थः प्रकाशोपिकंयदिनीलस्यरूपंनहितदप्रकाशरूपमितिनप्रकाशेत
अथतथाप्रकाशरूपत्वमेवास्यरूपंपीतप्रकाशः कथंस्यात् अथापिक्रमिकनीलपीतादिप्रकाशरूप
मेवतस्यरूपंनीलाद्याभासशून्योऽहमिति प्रकाशः स्वापाद्यवस्थासुनस्यात् तस्मात्प्रकाशःप्रका।
शएव अन्यत्तन्मात्रमपितद्रूपांतरमस्यास्तीतिचाभिन्नोबोधः तस्यचाभिन्नस्यकदाचिन्नीलाभासता।
कदाचित्पीताभासतेतियेविचित्राभासाः तत्रकारणानंतरस्याभावोपपन्नहेतावभिन्नेकार्यभेदस्यास
म्भवात् तस्मात्समविचित्रनीलपीतादिरूपत्वाकस्मिकोज्ञातशक्यतासिद्धहेतुकः सत्वाद्यविज्ञान
गतप्रतिबिम्बात्मकस्वस्वभावसम्पादकमेवविम्बवशान्निजरूपसदृशंक्रमोपनिपतद्रूपबद्धतरभे
दात्मकंज्ञानानांसर्वेषामाशयमनुभूतमनुमापयतीतिसम्भावयतेबाह्यार्थवादी नवास्येदंसम्भावनामा
त्रेऽपितन्निश्चयपर्यवसायित्वेवभवतितथाहि विज्ञानवादिनायोहेतुर्वैचित्र्येवासनाप्रबोधलक्षण

प्र॰
भि॰
३३

33

उक्तः सन्नोपपद्यते स्मृतिजनकः संस्कारो वासनेति तावदसिद्धं इदन्त्वनुभववैचित्र्ये हेतुः पर्येषणीयो
वर्तते अस्तु वा नीलाद्याभाससंपादनसामर्थ्यरूपा ज्ञानस्य योग्यतात्मिका शक्तिर्वासना तस्याश्च स्वका
र्यसंपादनेऽस्तु वैस्वबोधः ततो बोधे स्वाभासवैचित्र्यमिति तथापि तु ब्रूमः यद्युष्माभासानोज्ज्ञातो नवर्ति
नामपारमार्थिके संवृति सत्त्वमुच्यतापि पदेषां कारणेन हस्तमेदेवांगीकार्यं प्रवक्तनः सर्वसामर्थ्य
विरहितलक्षणस्य कार्यसंपादनशक्तिसामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः एवं स्थिते याप्येता वासना
आभासकारणत्वेनेष्यते ता सा बोधाद्यदि भिन्नं रूपं तस्य परमार्थसत्त्वं दयेपाद्वैतरप्रसङ्गो वाह्यार्थ
वादस्यैकाएव अथ संवृतिसत्त्वं तर्हि तेन रूपेण कारणतानुपपत्तिः अथ येन रूपेण सा पारमार्थिक
त्वेन कारणता तेन तर्हि ज्ञानमात्रेण स्यादभिन्ना इति नीलाद्याभासरूपस्य कार्यभेदस्यासिद्धिः एवं वा
सनानामविचित्रत्वेन स्वबोधो विचित्र इति काप्यन्यथा भवन्तं वा वासनाभिन्नाः तथापि तु बोधमा
त्रातिरिक्तस्य देशकालभावादेः प्रबोधकाभिमतस्य विचित्रस्य कारणस्याभावात् स्वबोधो विचित्र इत्ये
कएव स्वबोध इति समस्तमेव नीलादिवैचित्र्यं भासेत अथ संततानवर्तीति बोधो न तानि विचित्राणि स्वबो

यस॰ २
३३

प्रकाशमानोति न दृष्टम् स्वावडः खनीलपीतादिरूपो देशकालभेदस्य विज्ञानमात्ररूपत्वे
विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थतायां स्वरूपभेदासंभवे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः परप्रमातृरू ॥ अत्रैवपक्षान्तरमाह ॥
पेक्षबोधान्तरेष्वसंतानान्तरेष्वप्यवबोधेष्वपि तल्लोयमवैलक्षण्यप्रकारः तत्रापि परकीयाभिमत ॥ तत्सन्तानमेवसमर्थ मिति ॥
स्य कृशस्थूलादेः कायस्य साक्षात्प्रत्यासादेः प्राणस्य स्वावडः खादेर्वा ग्रहणस्यानुमात्रभिमतस्यवि।
परप्रतीतादि तिष्टस्य ॥ ज्ञानमात्ररूपाभेदे परस्यैकस्येति न विग्रहः बोधस्य तन्निष्टस्येति चेत्सोपि प्रमाणेन यदि न सिद्धस्तदसत्वे
व सिद्धोपि प्रमेयतया वेत्तज्जड एव तथापि वकायादिवदेव ज्ञानमात्रस्वभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वे ॥ सोपि जड इत्यर्थः ॥
बोधस्य ॥ परोप्रत्यक्षस्यासिद्धिः ननु व्याहारादिक्रियासात्मनीच्छया व्याहरेयमित्येवंरूपया दृष्टत्वभावेन व्या
स्वसंताने ॥ सादृश्यात्तथैव कायेपि तयान्तरस्य कयाभाव्यं न च मत्संतानेतिपतितास्समीहास्तीति स्वसंवेदने। ॥ परकीया ॥
नतिश्चितम् ततश्च परसमीहासिद्धेस्तत्सन्तानान्तरमिति प्रबोध्यते इहानुमानत्वं कारा। ॥ स्वानुभवेन ॥
भासोदितधातिव्याप्तिग्रहणकाले विच्छेदप्राणोहं व्याहरामीत्येवंरूपः प्रत्नुमानावसरे च व्याहा।
रस्यममिति विच्छेदजीवित इत्यनमस्य व्याप्तिर्गृहीता यत्र स्याभासः कथमिदानीं हेतुः स्यात व्याह

व्याहारादिक्रियया ॥ इच्छाहेतुकया ॥ विच्छेद प्राणः ॥ सौत्रान्तिकः प्रतिवक्ति ॥ परसमीहायागमकः ॥

अविच्छेदप्राणत्वाद्
मितित्वस्य दर्शयितुं
तितादविच्छेदजीवितत्वं ॥

प्र० रतोप्याभासस्यवहेतुरविदितएवेतिकथं ततोहेतोः समीहानुमीयते किंचव्याहारमयुक्तमिति।

भि० यः प्रमात्रंतरेणुमानत्वेमतेविच्छिन्नतयावभासः सोनुमेयस्तेमतायाः परसमीहायाः कथंकार्यः

३५ स्यात् तस्माद्व्याहारामीमाभासः कार्योयोसावच्छेद[illegible]तीवितः नवाविच्छेदमयस्यविच्छे

दमयः कार्यमितियुक्तम् तथाभूतकार्यकारणभावग्रहणोपायाभावनात् नहिस्वात्मनियो

35 यमविच्छिन्नाभासः सपरत्रविच्छिन्नेव्याहारमयमित्येवंरूपमाभासंजनयतीतिकेनचित्प्रमाणेन

सिद्धेपरसिद्धिपूर्वकत्वादस्यार्थस्यपरप्रमातृसिद्धेश्चएवंभूतार्थसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेतराश्रयात्

नचावश्यमविच्छिन्नाद्विच्छिन्नेनभाव्यमितिनियमोस्तिव्यभिचारात् नचविच्छिन्नोप्याभासउप

यतामितितदवसंधानानंतस्यातिर्निर्यतानस्यभावेष्वनुत्पत्तेः तदभावेचोत्पत्तेर्विच्छिन्नस्याभा

सः परत्रोपयतामितियासमीहातयासहपरत्रोपनतस्यविच्छिन्नाभासस्यकार्यकारणभावग्र

हणमेवयत्रासिद्धेनयुक्तमितिव्याप्तेरेवासिद्धिः प्रमात्रंतराणिचयदिभिन्नानितदातन्निष्ठानामव।

भासानांभेदएवतनानादव्यतिरिक्तेचेतिस्यात् ततश्चैकाभासनिष्ठत्वाभावादेकाभासविश्रांतः संभूयप्रमातृ णंव३५

तर्हि अस्मन्मंतप्रविष्टः

वहारेण स्यादित्यमोमात्रुपरक्तं भूतत्वं प्रकृतिप्रायं जगदापद्येत अनुमीयमानमपि च बोधान्तरम।

नुमानस्य संमनाद्दोषाधिरभिन्नतदन्तिनावत्सम्भवः यद्यमेयं वोधाद्भिन्नमस्तीति सहोपलम्भनियमा

अनियतत्वात् देवैनैकान्तिकत्वान्नीलपीतादिनापि प्रमेयराशिना किमपकृतं येनास्य स्वरूपविश्रान्तिर्न लभ्यते तस्मा विज्ञानवादिना॥

अभ्युपगम्यापि॥ त्प्रमात्रेतराणामप्यसिद्धिरेव सिद्धो वा सर्वत्र प्रमात्रेतरगोचराभासाय कैकश्यपरायाभासवैविज्ञाद्वैतभूत सर्वत्र

वासनोद्बोधवैचित्र्याज्जनयेयुर्नियमेदेवत्वेनतराभावादिति न चापि च नीलादिवैचित्र्यसिद्धिः एवं वास

नानात्वदोषदृष्टत्वेनोपविविज्ञानानामनुपपत्तिरेव न तत्स्थितमेतदभिन्नो बोधस्तस्माकस्मिका।

भासभेददृष्टत्वानुपपत्तेः बाह्योऽर्थोऽनुमेयः संभावनांतरं निर्यदि बाह्यार्थवादिनोच्यते इति श्लोकद्वया।

र्थः वैष्णवः श्लोकद्वयवाक्यार्थयोजनाकाव्यानकः ५ एवमाप्तोक्तमानत्वेन परसम्भावनाद्वयादर्शि। विज्ञाननयप्रतिषेधात्॥

वेदिसमेन तास्यधुनात्वेनासम्भावनोश्रिथिलयितेनावधार„ स्यादेतदवभासेष्वेतेष्ववावसिते सति व्यवहारे कि

मन्येन वाह्येनानुपपत्तिना„ स्यादेतदितिपूर्वोक्तसम्भावनाभ्युपगमेपराव्याख्यायते न दाकिंचिदिति

वाक्यशेषेणनश्चेष्टिसविषयेसम्भावनान्तरेणोपश्लोकेनदर्पयते इति व्याख्येयं यदिन्त्वध्याहारोनम

बुद्धिसन्निहितस्यव्याख्याना वसरेसमुच्चारणमध्याहारः॥

भवद्भक्तसंभावनारोपि दृढतमसंभावनांतरम स्तीत्यर्थः॥

पश्चाप्यसिद्धांतेक घयिष्याति॥

संभाव्यतेतय इत्वतोक्ते॥

निःसपत्ननयावि जंभमाणाप्रिन्नेव कारायः॥

२ प्रवृत्तिः ग्राह्य समग्रैवार्थक्रियेव स्मृतिवाधकत्वमात्रकाः सेतकादतिः तर्हि किं स्यनकार्यं तावत्तत्कि पाशमसमाः बाह्यार्थः प्रमाणवाधि नः सावयवो विरुद्धधर्मसंयोगार्थः श्रीरवयवष्टद्धिर्निरासक्यचयोग देवैन्नयः॥

प्र० भि० ३९ 36

त्वेनैतदास्मादेतदितिश्चेदमपि सम्भावनीनरेस्यात् यदनेन श्लोकेनोच्यत इत्येकवाक्यतया योज्यम्
अन्यथापि कष्टकल्पनया वाक्यं न योऽन्यसाधयता भवता तैर्न किंचित्कर्तव्यम् आभासैरेव तैर्भवता।
भ्युपगतैर्व्यवहारसिद्धेः न हि निश्चानुमेयेन कश्चिद्व्यवहार इति किं बाधेन यत्र साधकं च नास्ति।
प्रमाणं बाधकं च प्रकाशाद्देहं गमेयतयापि प्रकाशानाभाव इति नावस्तुत्वम् अभ्युच्चयबाधक।
स्त्वप्रत्ययविनोक्तत्वनुपपत्तिः समवायासिद्धिः कम्पाकम्पावरणानावरणरक्तारक्तदिग्भागभेदा।
दिविरुद्धधर्मयोगः अणोसावयवत्वादेपि सावयवस्यान्यस्याभावेऽणावपि तेन च यद्दिग्भेदभिन्नंते।
निरंतरतया तद्रूपं दिग्भागभेदः देवनानेषस्नुद्दिक्संबीयमाणे पृथक्स्वणत्त्वमध्यमस्य।
परमाणोर्यैरेव यामेकोलग्नस्तैरेव यद्युपरस्तदेकपरमाणुमात्रता अन्यथा यैरेकोमन्त्रापरस्तद्रू
पं भागभेदापत्तिरिति भाग एव परमार्थसंतस्माण्वेव सङ्गणारिति न किंचिद्दवशिष्यते वास्तं।
नत्वतः नचैतद्वाच्यम् मूर्तानामेकदेशत्वायोगात्संयोगेऽभिन्नदेशत्वाव्याहतेस्तन्निश्चयात्केनामन
कार्यद्रव्यमणुपरिमाणेभ्यस्त्रिभ्यो महत्कार्यमिति अवयविवादोप्येवमेवापबाधितः। ३९

अस्याश्चवृत्तिः संयोगस्त्वतद्याद्दीयं मनमाशंक्याह संयोगः

यद्याश्रयाप्रवृत्तित्वे संयोगस्योच्यते न तन्निर्देशे कथं संगच्छताम्॥ स्वाश्रयेष्विति यद्यसौ समवैतीति किमस्यद
स्यावशिष्टं यत्नस्यानुयादिति॥ अभ्युपगम्य बाधकं चेदमिति नात्रास्माभिर्भरः कृतः विस्तरेणाव प्रत्यालोक
रे दर्शितमेतदाचार्यपादैः कारणेदनेन ९ न तु बाधकेनाम प्रमाणसिद्धं वस्तु नितु किंचित्कर्तुं समर्थं तेने
व हेतुना प्रमाणेन बाधकाभिमतस्य बाधितस्य प्रमाणत्वं संपादनात् दर्शितं वेद साधकं प्रमाणेका
र्यदेतल्लनतद्वाकस्मिकाभासइति कारिकयेन्नाशंक्याह॥ चिदात्मैव हि देवोन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत्॥ इह तावत्तत्र स्मरणमनोराज्यसंकल्पादिषु नीलाद्याभास
वैचित्र्यं बाह्यसमर्पकहेतुव्यति[illegible]रेकेणैव निर्भासमानमिति यद्यपि सिद्धमपि तथापि तदाभासवैचित्र्य
स्य पूर्वानुभवसंस्कारजत्वसम्भावनाद्बहिस्तन्निःशंकेन यस्त्वनारंभो।
गिनामिच्छामात्रेण [illegible]रसेनादिवैचित्र्यनिर्माणं दृष्टं तत्रोपादाने प्रसिद्धमस्तु कारणं शुक्रशोणितादि वैवि
त्र्यमयेन सम्भवमेव न त्वेवं क्रमेण कांस्य वंगता॥ परमाणवो योगीच्छया कारितिसंचयहिता॥ कार्यमारा।
भ्यंत इति यतनपतु लोकप्रसिद्धकारणाभावानतिक्रमसिद्धये ति तृष्ण[illegible] नवेतत्त्वसिद्धं परमाणुभ्यप

संयोगस्य
अत्र हेतिः चिनतमेवस्य
स्ताल्लक्षणयोपपनाभास
नुपमनेनप्रकितादिच्छाव
योक्तदादिकारणं विनेव
वाप्तेतन्नच्चरपदादिसर्थन
मित्रकाशयेत्॥ ॥
एवपुनदोप्रयासिद्धो
यमर्थोयद्भूतरामीह
संधादकस्येतिचोतय
ति॥

प्रयत्नाति
शयः

अहसर्थः चितनमेव
यतः स्वात्मरूपमहमित्य
तस्याप्येतत्प्रकाशविमर्श
नतल्लप्रयदाभासतेनत्ता
वद्रूपमेवप्रयत्नसाध्य
वहिर्भावदाशः प्र
तदमेदितस्वभावराशः
कासानवाङ्गपपनाभा
सनमिति॥

वासनाप्रबोध
वाधिमतेवाद्या
र्थवादिनानिः शे
षीकृत तथाना
वत्सिद्धांतिनास
रूपोपयोगासंभ
वतयाशिथिली
कृत तथानया
पिदोलायनवले
भमानसिद्धांतिना

नत्रतदभावात्
इंके नेतिदुविदितसंवित्स्तातेवैलक्षण्यमेवस्याप्यतामितितद्भुतरत
संवित्स्वातंत्र्यमेस्तत्कारणं तदसंनिष्यते यदाहभट्टदिवाकरवत्सः तद
यप्रनेतनुतिभासपकेः स्वभेदेवैचित्र्यनितिमतमत् तद्बृहस्सामर्थ्यात्मया
सदेषाविश्वप्रपंचप्रपनेकहेतुरिति॥ ॥ ५

उपादानंकार्ये
णाभिनयथा
घटसम्प्यदिति॥

एवकारेणाऽपरोक्षितवि
प्रतिपद्याशंकनहाह
यत्तमिति एवंतावस्यर्थ
सिद्धांतिनेसति॥

भवद्भिः॥ सत्तोभूते
एतदितिपरमाणवो
योगीच्छयेत्यादि॥

तावत्समनेतस्थिरीकियेतवि
दाम्येत्यादि॥

प्र· वस्तूल्लेखनादिज्ञापनम् इति किं तु कपालादिव्यवधानेन तत्रापि नियतसहकारिसमवलम्बनेन कार
भि· चरणादिव्यापारो विशिष्टदेशकालधर्माधिपत्ययोगः पितादिउत्सप्रकर्ष इतीयति त्वाश्रीयमाणो ।
३० योगी कुम्भं निर्मिमाणः कुम्भकारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनपरः स्वेच्छया च रचयन् कुम्भकार एव
37 स्यात् तस्मात्प्रसिद्धकारणोल्लेखनेन किं मृत्सेव्यमानपरमाण्वाद्युपादानकारणान्तरं चिन्तयेति
तत्र योगिसंविद एव स्वातन्त्र्यशक्तिर्यदा सा संवेविद्यरूपमर्थं जाने प्रकाशयतीति तदस्ति सम्भवो
त्संविदेवाभ्युपगतस्वातन्त्र्या प्रतीत्यानुल्लिखितणादिसामग्रीविशेषवशात्संविदोऽनधिकात्मना याप्रतया
पादेतः स्थितमेव सम्भावज्ञातमिदमित्येवं प्राणबुद्धिदेहादिवितीर्णाकियन्मात्रसंविद्रूपाहाहा ।
त्वेनाभासयतीति तदिह विश्वरूपाभासं वेविद्यविदात्मन एव स्वातन्त्र्यं किं नाभ्युपगम्यते स्वसंवेद
नसिद्धं किं इति हेत्वेन र्पर्यैषणाप्रयासेन तावियते प्रकारेणोदमाहसंवेणतावदादिना विषयव्य
वस्थापने संविद्रूपमनपह्नवनीयं आदिसिद्धं हि तदिमं केन स्वस्वातन्त्र्यमेव देवतात्वनिर्दिष्टं विद्
एतत्वमिति किमपरकारणान्वेषणव्यसनितया हि यस्मादेवं प्रकाशयतीदेवइति संभाव्यतेन स्मा ३०

न्किं वा तेनानुपपत्तिनेति दृष्टैर्वा सम्बन्धः ॥ नन्वेवमनुभवपथापि संभावनानुमानमनुमिषति त
त्र किं मुकुराग्रनिबिम्बितनगरादिदृष्टान्तेन तत्तान्प्रतिबिम्बनाभासैवेविज्ञेविज्ञानदर्पणातिरिक्ते
नन एव वाह्याभिमतेदृते केन कल्पयेम किं वा योगिदृष्टान्तेन संवित्त्वात्ते अस्मे वेदेन भावेन च्युयामन
द्विदेसाद्याधिकं वर्तनेन इत्याशंक्य वाह्यार्थानुमानसम्भावनास्तदत्र हृदयेनापाकर्तुमाह ॥ अनुमानम
नाभातपूर्वं नैवेष्टमिद्विहियम् आभातमेव बीजादेराभासादेतदवस्तुनः ॥ आभासः पुनराभाद्वाह्यस्या
सीत्कथं च न अर्थस्यैनैव तेनास्य सिद्धिर्नाप्यनुमानतः ॥ न केवलमनेनार्थ लोकनिर्दिष्टाभिर्युक्ति
भिः प्रत्यक्षेण वाह्योर्थो नाभासते इत्यदेव हि प्रत्यक्षेत यन्नीलं भातीति स्वप्रकाशसंविन्मात्रेणापि
के किंचिदिति यावदनुमानेनापि नास्य वाह्यस्य सिद्धिरित्यपिशब्दः तत्रानुमानमयं नैव प्रवर्तित
मुत्सहते प्रवृत्तमपि न प्रकृतसिद्धिमादधातीत्यनेन दर्शयते तत्रानुमाने विकल्पः सर्वस्यापि वि
कल्पोऽनुभवमूल इति प्रसिद्धं तेन यत्सर्वथानाभातपूर्वमननुभूतचरं तत्रानुमानमवभिति व्या
पारो विकल्पात्मानैव केनचिद्वादिनेष्यते तत्प्रत्यक्षतोऽभवतु दृष्टेऽनुमाने सं कथ्येय सामान्य

प्र॰
वि॰
३८

-38

नोद्देशेन किं वस्त्वसिद्धपन्यार्थोपलब्ध्या इन्द्रियानुमाने उच्यते तेन तत्रापि विकल्पेन यदाभासोऽर्थः स एष तेन त
थात्वमेव यदि निश्चितः विकल्पस्य नेन्द्रियादिकमर्थे केनचित्संनिवेशविशेषादिना विशेषात्मना
स एवेति अपि तु किंचिदुपलब्धेः कारणमित्यमुना स्वभावेन स च स्वभावः कारणतालक्षणः
प्रमाणान्तरगृहीत एव तथा च बीजादेरङ्कुरं प्रत्यभ्यः पटस्यादौ कार्यकारणभावः प्रत्यक्षानुपलम्भले ७.
नेनावनिश्चेयः तत्र च प्रत्यक्षं शुद्धाभासे प्रामाण्यं भज्यते विमर्शलक्षणस्य प्रमितिव्यापारस्य एकै
कशब्दवाच्ये विश्रान्ते तत्र दृष्टस्मारितत्वात् प्रमाणस्येति वक्ष्यते एकाभिधानविषयेति प्रमितिर्वस्तुस
वाचिनेति आभासमात्रे च सामान्यमिति निर्णीयते अनुपलम्भोऽप्यनुपलम्भरूप आभासमात्र
विश्रान्त एवेति कारणाभासो विशेषशून्यः परिगृहीत एव बीजादेरङ्कुर इति प्रतीतो यद्यस्मिन्निय
मम तु विधत्ते व्यतिरिक्तेन तस्य कार्यमिति प्रतिचरेस्तीति कारिरूपस्य हेतुत्वं तद्धन्मात्रस्याभासात आभा स्मृतिक्रम
साद्यायः पुनर्नाभासरूपः स च आभासनः इति विप्रतिषिद्धम् अनाभाते च नास्ति विकल्परूपस्यानुमानस्य
व्यापारः यामगृहादेस्तद्यदादेस्तन्न दृष्यादिरूपेणाख्यायते अथैकं वाऽनन्तरूपं अनन्तत्वादेवास्तव प्रसंगादर्पितत ३८

तस्माद्ग्रामबाह्यमाभासबाह्यमिति च शब्दसाम्यमात्रमेव न तु वस्तुसाम्यम् एवं ये विकल्पे वस्तुना।
भातीति मन्यन्ते तेषामपि तावदनुमानविकल्पो न बाह्य उपपन्नः अस्माभिस्तूपपादितमर्थस्यासा
धारणाभासमानविषयत्वे ऽपीति त्वेवावसायस्येति स्थितेनानुमानविकल्पात्मनापि प्रकाशेन य
यनाविष्टो नीलादिरर्थः तन्नानुमित एव स्यात् अथाविष्ट एव तर्हि प्रागिवाप्रकाशऽइति स्याद्येन प्रका
शमात्रस्वभाव एव न बाह्यः तेन बाह्ये साध्ये यत्किंचित्प्रमाणमानीयते तेन तदबाह्यतामेव प्रत्युत प्रसाध
यतीति विरुद्धमेव अत एव कथं च नेति केनापि प्रकारेण प्रत्यक्षात्मनाऽनुमानात्मना वाऽऽभासेत।
माभासबाह्यस्याभासस्य न कदाचिदभूदिति तस्मात्सिद्धं चिदात्मैव हि देव इति ४ नन्वन्तःस्थि
तेव बहिः प्रकाशयेदिति केनान्तःस्थितत्वमुपपादनीयमित्याशंक्याह.. स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भाव
जातस्यावभासनम् अस्त्येव न विना तस्माद्विमर्शः प्रवर्तते.. वहीरूपतयाप्याभासने येनान्तरूपता न
च हतिप्रमात्रैकात्म्येनायमिति हि वदता तथ्यसदैव प्रकाशस्य प्रमातृत्वान्तदात्मतयाव विनाप्र
काशमानस्याऽवस्तुत्वात् किं तु तथाहमित्यवितर्परामर्शो योयमिदंतापरामर्शः सैव बाह्यतात

प्र॰ श्चेदानीं स्थितत्वमहमित्येतावताविमर्शविनैनैव वपुषा परामर्शनम् तत्रश्चेदं नीलादीनामस्त्येव
भि॰ न तु नास्तीति यदि हि तस्मात् कुम्भकृतो घटं करवाणीति यदनर्थक्रियापेक्षया इच्छाशब्दवाच्यः
३९ परामर्शः एषणीयात्मना सपरामृश्यमानानियन्त्रितत्वेन ततः परेच्छापि सा न कस्मादिति संकीर्येत।
त्यवहाराः अथ तत्रापि वैषणीयस्तदानीमेव निर्मितः संस्तथा जातः नहि तन्निर्माणो चिदात्मनि
विनेच्छया नोपपन्नमिति तिष्ठासोरेवमिच्छेवेदं तेनात्र वर्णयिष्यते तेन तत्रश्चेच्छान्तरमपि विषया।
नियन्त्रिते नवेति विकल्पेऽनवस्था विषयनियन्त्रिते चेत्स्वारस्मते वजाता नचेत्तदूरे परेच्छास्यात्।
अथ तत्रापि तदानीमेवेति कृत्वा नवस्थानस्मात्स्वीयं भावराशिश्चिदात्ममहमित्येव वपुषा सतता
वभास्वररूपः ऐश्वर्यं तु पाश्चात्यानेऽप्यलक्षणात्स्वामिभावाद्धि चित्रेणावपुषा क्रमादिनासंविदेनैव हि
स करोति प्रमातृभेदप्रथनरूपं केनत्रापि किंविदाभासे प्रमातृनेकीकरोतीति नित्यवितीनत्वश्वप्रेतका
न तावति हि तेषामाभासेऽपेक्षयम् शरीरप्राणबुद्धिसंवित्त्वाभासांशो पापुन भेदस्मातिगलनात्सर्वंथै
कामम् अतएवप्रतितां प्रमातृसंयोजनावियोजनावैचित्र्येण परमेश्वरो विश्वसृष्टिसंहारा ॥ । ३९

गादिनाप्रपंचयति तदुक्तमाचार्येण सदासृष्टिविनोदाय सदास्थितिसुखासिने सदात्रिभुवने।
हारतृप्ताय भवते नमः इत्यादि भट्टनारायणेनापि मुहुर्मुहुरविश्रान्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः क
ल्पयन्नपि कोऽप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः इति तस्मात्स्थितमेतत्: स्थितेभावजातेनेनुविनाता
द्विषयस्य परामर्शस्यायोगादिति ९ ननु परामर्शो नाम विकल्पः स चाविकल्पशुद्धसंविद्रूपेषि।
भगवति कथं स्यादित्याशंक्याह,, स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि
स्फटिकादिजडोपमः,, ,,इहावभासस्य प्रकाशस्यानवभासस्य चाप्रकाशस्य घटादेः परस्याप
रिहारेणाद्वयोः स्वात्मनि चेद्व्यवस्थानेन तद्रूपत्योरिदमजडइदंजडमितिद्रूपपादवैलक्ष
ण्यम् अथावभासोऽयमर्थस्य संबंधी ततो न जडः न हि संबंधमात्रेण मृ[illegible]टपि घटस्येव जडस्या
त् अथ न संबंधमात्रमपि त्ववभासोऽर्थस्य प्रकाशः न हि अर्थात्मनाप्रकाश इति समापति
तम् न वास्यात्मनाऽन्यस्य प्रकाश उपपन्नः अथान्यस्वभावोऽपि घटोऽवभासस्य कारणम् न ह्य
वभासोऽपि घटस्य कारणमिति घटोऽप्यजडः स्यात् अथान्येनापि समानाघटेन यतोऽवभासस्य प्रति

प्र॰ मि॰ ध॰

40

विंबरूपात्स्वच्छायाद्दत्तां तामसाववभासो विभ्रद्दूरस्थेत्युच्यते तत एवानुद्भूतार्विं स्फटिकसलिलमु
कुरादिष्वपि एवंभूत एवेत्यजड एव स्यात् अथ तथाभूतमप्यात्मानं नैतव्वेदादिकं स्फटिकादिवे
परामष्टुमसमर्थ इति जडः तथापरामर्शनमेव प्रजाऽजीवितमंतर्बहिष्करणात्स्वातंत्र्यस्वरूपं वा.
स्वाभाविकमवभासस्य स्वात्मविश्रांतिलक्षणमनन्यमुखप्रेक्षित्वेनाहमित्येवंप्रकाशनात्मा प्र
काशो इति हि विमर्शो दर्पणस्य संविदेव प्रमात्रप्रमेयप्रमाणादिचरितार्थमभिमन्यते न च तिरि
श्चां त्वतिस्फटिकादिषु गृहीतप्रतिबिंबमपि तथाभावेन सिद्धौ प्रमात्रंतरमपेक्षते इति विम सि॰
र्शात्मकत्वं सर्वं तद्वस्तुतो विमर्शात्मकप्रमातृस्वभावं तदात्मारूढपरामर्शविश्रांतेरजडमेव द्रष्टव्यं पा
रकोऽसौ यदहं इदमित्यस्य विश्लिष्टविमर्शस्य कृतार्थतापादस्वस्वरूपे विश्रांतिविमर्शः सोऽह
मित्ययमिति मध्यावस्थैव त्विदंताऽविस्फुरमाणपूर्वापरकोटिः विस्फुटता नो मायापदे संसार
इति विमर्श एव प्रधानं भगवत इति स्थितम् । न केवलमेवं वितन्वस्माभिरेव विमर्शप्राधान्य
मुक्तं यावदागमोत्तरैरपि इति दर्शयति ॥ आत्मात एव चैतन्यं चित्क्रियाचितिकर्तृता ॥ ध॰

तात्पर्येणोदितस्तेनजडात्सहिविलक्षणः ॥ यतोविमर्शप्रधानमात्मनोरूपमनुमेवदेहंतंप्रयो
जेनरूपमुद्दिश्यआत्माधर्मिस्वभावोद्रव्यभूतोपिचैतन्यमितिधर्मवाचिनाशब्देनसामानाधिकरण्य
माश्रित्योदितः कथितः भगवताशिवसूत्रेषुचैतन्यमात्मेतिपठितम् चैतन्यमितिहिधर्मवाचकोप
लक्षणम् चितिशक्तिरूपिणीमिनीतद्रूपः केवलोद्रष्टादृशिमात्रःन्यायादावपिहिधर्मशब्देनसा
मानाधिकरणमात्मनोदर्शितम् गुरुणानेतेनद्रव्येहितद्व्यते यद्विश्रान्तःपदार्थवर्गः सर्वोभा
तिवाहतेवार्थक्रियायैनघटितकृप्यते तत्सकलोयंनवभूतभावभुवनसंभारः संविदिविश्रा
न्तः तथाभवतीति सएवगुणकर्मादिधर्माश्रयभूतपदार्थान्तरस्वभावः तामेवमुख्यद्रव्यरूपा
माश्रयतेइतिसैवद्रव्यम् तद्गतेनधर्मराशिविश्रमभित्तिभूतायास्तस्याः सएवधर्मश्चैतन्यमितिकृ
देनाडत्वेनभावप्रत्ययेनसर्वथाभिधायिनाप्रत्ययेनदर्शितः तथाहिसम्बन्धस्यसम्बन्धिविश्रा
न्तस्यप्रतीतेः द्रव्यरूपस्यचसम्बन्धिनः प्रकृत्याकृत्वास्थितिक्रियारूपंधर्मसम्बन्धमवगमयताप्रत्यया
तिस्फुटएवोक्तः प्रत्यायितोभवति चितिक्रियाचचितौकर्तृतास्वातन्त्र्यंसंयोजनवियोजनानुसंधा

प्र. भि. ५१

41

नादिरूपमात्ममात्रतायामेव जडवद्विश्रान्तत्वमपरिच्छिन्नप्रकाशात्मत्वमनन्यमुखप्रेक्षित्वमिति
तदेवानात्मरूपाज्जडात्संयोजनवियोजनादिस्वातन्त्र्यविकल्पादेर्लक्षणपरायीतितदेवपरत्वेन प्रथा
नतयाऽभिसंधायात्मा चेतन इति वक्ष्यमाणं तन्तराधरीकरणाय विमर्शधर्मोऽङ्गीकरणीय एवात्माचे
तनस्याभिमतक्रमम् चित्क्रियाचितिकर्तृताताद्यर्थेणेति समासः प्रथमसूत्रादविश्रान्तिरिति हि काथेन र।
पात्मैवपरिवा चित्क्रियाग्रात्माउदितः चितिकर्तृतावेतिहृद्यगेवपवेनकविस्पन्दितम् नत्रयथा।
प्रकाशोऽप्रकाशोऽस्य भयमपि स्वात्मनि तत्तस्य प्रकाशात्मके जडाद्वैलक्षण्यमुदितं स्यात् तद्धिम
र्शोऽप्यविमर्शोऽपि च स्वात्मनीति तेनापि कथं वैलक्षण्यं जडाजडयोरित्याशंक्याह ॥ चितिः प्रत्यवमर्शा
त्मा परा वाक्स्वरसोदिता स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः ॥ चेतयतीत्यन्तर्या चितिक्रिया त।
स्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षण आत्मस्वभावः तथा हि घटेन स्वात्मनि न चमत्क्रियते स्वा
त्मना न परामृश्यते न स्वात्मनि तेन प्रकाश्यते नापरिच्छिन्नतयाभास्यते ततो न चेत्यत इत्युच्यते चै।
त्रेण तु स्वात्मन्यहमिति संरंभोद्योगोल्लासविभूतियोगाच्चमत्क्रियते स्वात्मा परामृश्यते स्वात्मन्येवं ५१

प्रकाश्यते ऽहमिति यः परि

च्छेदेन तावद्रूपतया तद्विलक्षणाभावेन नीलपीतसुखदुःखेन सूक्ष्मतायसंख्यावभासयोगेना।
भासते तत तस्यैवेषा चेत्यते इत्युच्यते एवं च विमर्शः स्वात्मन्यविमर्शोपि स्वात्मनीत्यसिद्धम् एतद्धि
मर्शो हि सर्वंसहः परमप्यात्मीकरोति आत्मानं च परीकरोति उभयमेकीकरोति एकीकृतं द्वयम।
पि न्यग्भावयतीत्येवं स्वभावः प्रत्यवमर्शोयमान्तरभिलापात्मकशब्दनस्वभावः न च शब्दनं संकेत
निरपेक्षमेवाऽविच्छिन्नचमत्कारात्मकमन्तर्मुखशिरोनिर्देशप्रायमकारादिमायीयसंकेति
कशब्दजीवितभूतं नीलमिदं चैत्रोहमित्यादिप्रत्यवमर्शान्तरभित्तिभूतं त्वात्मस्फुरणं नाम स्वावक्कि
विश्वमभिलपति प्रत्यवमर्शेनेति च वाक् अत एव सा स्वरसेन विद्रूपतया स्वात्मविश्रान्तितत्त्वग।
पाऽदिता सततमनस्तमिता नित्याऽहमित्येवं परमात्मनो मुख्यं स्वातन्त्र्यमेवैश्वर्यमीशि
तृत्वमनन्यापेक्षित्वमुच्यते परापरनिर्देशभावरूपस्य प्रत्यवमर्शस्यास्याप्यतिशयानाम्नो ह्यथ मातृत्वपि
ग्रहे भावपदविश्रान्तेः श्रीसदाशिवादिभूमौ पश्यन्तीरूपायाम् अपरनिर्देशभावस्यैव निरूढौ मा
मध्यमायां विकल्पनानामेव विमलविदि वैखरीणां तेषां परमेश्वरप्रसादजमेवेति अत निरपेक्षत्वेनेव

प्रं
भि
५२

52

परमार्थेनआनंदरूपैश्वर्यस्वातंत्र्यंचैतन्यंच तस्मायुक्तमुक्तंतेनजडात्सहिविलक्षणइति अथानागमे
षष्ठेनसूत्रदर्शितमेवेतिनिरूपयति ॥ सास्फुरत्तामहासत्तादेशकालाविशेषिणी सैषासारतयाप्रो
क्ताहृदयंपरमेष्ठिनः ॥ इहघटःकस्मादस्तिखपुष्पंचकस्मान्नास्तीत्युक्तेवक्कारोभवेतिघटोहिस्फुर
त्तिमत्तदितरदिति नैतद्युक्तमेवयदिस्फुरत्वेस्फुरणसंबंधस्तत्सर्वस्यस्फुरेन्नकस्यविद्दातस्मा
त्ममस्फुरतीतिकोर्थः मदीयेस्फुरणेस्पंदनमाविष्टइतिस्पंदनेचकिंविचलनम् यद्येवचकिंवि
रूपतायदचलमपिचलमाभासतइतिप्रकाशस्वरूपेहिमनागपिनातिरिच्यते अतिरिच्यतइव
स्वचलमेवाभासभेदयुक्तमिवचभातीति ततउक्तम् आत्मैवसर्वभावेषुस्फुरन्निर्वृतचिद्विभुः अनि
रुद्धेच्छाप्रसरःप्रसरद्दृक्क्रियःशिवइति अतिक्रुद्धःप्रहृष्टोवाकिंकरोमीतिवामृशन् धावन्वायत्प
देगच्छेत्तत्रस्पंदःप्रतिष्ठितइतिस्पंदतत्त्वविविक्तयेइतिगुणादिस्पंदनिष्यंदाइतिच लोकेपिविचि
पवैविज्ञयोगेपिस्वरूपादचलेजनोगंभीरः स्पंदवानित्युच्यते सत्ताचभवनकर्तृता
सर्वक्रियासुस्वातंत्र्यंसाचखपुष्पादिकमपिव्याप्नोतीतिमहती ॥ ॥ ॥ ५२

देशकालौ नीलादिवत्स्वेव स्फुरतीति ताभ्यां विशेषणीयान भवति यत्किल येन तत्स्वकस्य तथाभा
तितत्तस्य विशेषकं टंकइव वैचित्र्यस्य न च देशकालौ विश्वेन तत्स्वकत्वौ भातः तयोरिदंतया तस्यैवा
हंतया प्रकाशे तत्स्वकत्वस्यानुपपत्तेः एवं देशकालास्पर्शादिभुत्वं नित्यत्वं च सकलदेशकाला
स्पर्शोपि न निर्माणयोगादि इति ततोपि व्यापकत्वनित्यत्वेन उक्तम् महासत्तामहादेवी विश्वजीवन
मुच्यते इति सारमितियदत्रश्वं रूपं तदिदमेव विमर्शशक्तिः ग्राह्यग्राहकानां यत्प्रकाशात्मके रू
पे तस्याप्यप्रकाशवैलक्षण्यादेपि काश्यमेवेति श्रीसारशास्त्रेपि निरूपितम् यत्सारमस्य जगतः
सा शक्तिर्मालिनी परेति सैषा तिशक्ति प्रत्यभिज्ञाने दर्शितम् हृदयं च नाम प्रतिष्ठास्थानत्वमुच्य
ते तस्यात्कतीत्या जडानां चेतनेन तस्यापि प्रकाशात्मत्वं तस्या विमर्शशक्तिरिति विश्वस्य परमे पदे ।
तिष्ठतो विश्रान्तस्येदमेव हृदयं विमर्शरूपं परमेशात्मके तत्रतत्राभिधीयते सर्वस्य हि मंत्रप्रवहृदयं
मेत्र स्वविमर्शनात्मा विमर्शो नैव परावाक् तन्मयं ततएवोक्तं नतेविनाभुवेछेदो नाथौ नापि विते
गीतिरिति तत्रतावत्समापन्नामात्मभावमित्यादिवेत्यागमेषु तत्रभवद्भट्टहरिणापि तमोस्तिप्र
तै

प्र॰ त्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबो
भि॰ धस्य शाश्वती न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनीति सैषा संस्मारिणां संज्ञा बहिरेन स्ववर्तने य
५२ दुक्तो नो विमर्शोयं स्पन्दते काष्ठकुड्यवदित्यादि च न तदेतेन विद्धरित्येन निर्वाहितं वाइश्य ध्यवसायात्मे
ते प्रकाशस्य स्वभावं वदद्भिः रूपगतशायथवायमर्शोऽभिलापात्मकत्वादध्यवसायस्येति ननु संख्य
53 शाक्तिश्रेणीशोभितवपुषि परमशिवे विमर्शशक्तिरेवेयमित्थंकारमभिधीयते कस्मादित्याशंक्या।
ह॥ आत्मानमतएवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति ज्ञेयं न तु तदौन्मुख्यात्खण्ड्येतास्य स्वतंत्रता स्वात्मा
नमस्य कमात्मानं स्वात्मनि आदद्याप्यात्मनः प्रभृतीणादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेन॥ सर्वाः शक्तीः क्रोडीकृत्य।
शक्तिरैश्वर्यात्मा समाविशति सा च विमर्शरूपेति युक्तमस्या एव प्राधान्यमिति तात्पर्यं गाना श्रुतं श।
द्धार्थस्तु स्वयंप्रकाशात्मा परमेश्वरः स्वात्मानं तावदेकरूपत्वादज्ञेयमपि ज्ञेयीकरोतीति यत्तत्संभाव्यते
कारणान्तरस्यानुपपत्तेर्दर्शितत्वात्तद्धेतेन संभावनानुमानेन तत एव विमर्शशक्तिलक्षणात्कर्तृ
त्वाद्धेतोर्भवति यतो ह्ययमात्मानं परामृशति ततो विश्वनिर्भरत्वात्तथा नीलादित्वेन चकास्ति। ५२

नन्वेषैवकुतः संभावनाआत्मानंज्ञेयीकरोतीत्याह पृथक्प्रकाशाद्धिभिन्नतास्थितिर्यस्मात् ।
ज्ञेयंनैवभवति तत्रवधारणेनतत्रचोक्ताप्युक्तयः प्रभुत्वस्योपयुक्तिमप्याह यदिव्यतिरिक्तंज्ञेयंस्या-
त् तज्ज्ञानरूपस्यात्मनोयदेतज्ज्ञेयविषयमौन्मुख्यंस्वसंवेदनसिद्धंदृश्यते तन्नास्यस्यात् तेनव्य-
तिरिक्तविषयौन्मुख्येनात्माधीनत्वेनामपारतंत्र्यमस्यानीयते पारतंत्र्यमेवचानन्यमुखप्रेक्षित्व चस्वातंत्र्यस्यविरुद्धं स्वातंत्र्यं
लक्षणमात्मनःस्वरूपमितिव्यतिरिक्तौन्मुख्यात्मनात्मैवस्यात् अतआत्माचजडोज्ञेयप्रतिनोन्मु-
खीभवति [इति] प्रसंगः ततःप्रसंगविपर्ययादिदमायातम् अव्यतिरिक्तोन्मुखः स्वतन्त्रः सन्नात्मानमेव ज्ञेयीकरोतिनचकेवलंनीलादिरूपमेव
ज्ञेयंयावदनन्यकर्तृस्वभावेस्वातंत्र्येणापरित्यक्तमेवसंतमात्मानंनिर्माययव्यवहारेणाध्यानोपास-
नार्चनोपदेशादिनायोजयतीति यत्संभाव्यते तदप्यनुपपन्नमेवेतिसम्बन्धः ननुस्वातंत्र्यपक्षेवति।
मीयतेचेत्तद्विरुद्धमिदंतत्राहाद्वयात्मनःसंविदेकरूपस्यस्वातंत्र्याद्भेदोनादिदंनतुभज्यते यत्किल
मायापदेतिद्वंद्वंप्रतिभातितत्संपादनेयदप्रतिहतस्वातंत्र्येणतदेवपुनःस्वातंत्र्यप्राच्छेदनदर्शित।
म् अतएवेत्यनेनतत्त्वविमर्शशक्तिरूपमित्युपकृतम् पृथग्वाऽतएवस्वातंत्र्यादितिसामान्याभि।

करणेपन श्लोकद्वयेन सम्बंधनीयम् उदाहरणमत्रार्थे दर्शयति नीलादिनिर्माणवदस्य स्वतंत्ररूपनि
र्माणस्याप्रसिद्धत्वात् ईश्वरो भगवानात्मा नित्यो विभुः स्वतंत्रश्चैवमादौ हि प्रमातृः सृजति तद्यान्त
र्वीयं यम्भूतं तन्नाममेयं येयं ह्यं च भातीति तत्ताबन्निर्मितम् नवानीश्वरश्चेयं पवेद्दीश्वरश्चानीश्वरश्चे
ति संकल्पध्यानादेस्तत्त्वतस्यापि चैवं फलभेदस्योपलब्धेरिति तस्मात्स्वातंत्र्यस्फुरत्तात्स्फुरत्ताभास
नेन स्वातंत्र्यमुक्तताभासनेन त्वयदिदमभयं ज्ञेयमात्मरूपमेव परमेश्वरो भासयति तद्विमर्शेण किंब
लादेवेति सैव प्रधानमिति ननु प्रकाशाबलाद्भाव्यवस्थाभेदप्रकाशो विमर्शस्तारश्च तिविमर्शाभेदे
नैदेवनदितिवक्तुं युक्तं ईश्वरश्चात्मेत्यादिसंकल्पेऽपि निर्मितस्येदंतयापरामर्शः स्वातंत्र्यं त्वहंपरामर्श
रूपमिति निर्मितस्य तद्रूपत्वाभावे कथं स्वातंत्र्यमुक्तमिति तमविहर्तुमाह ॥ ताहंतादिपरामर्श
भेदादस्यात्मनात्मनः अहंमस्पंतयेवास्मस्य सैवस्तित्वाच्च कर्मवत् ॥ स्वरूपेभावप्रमयग्रादियहणा
दात्मेश्वरादिपरामर्शः तिङ्ग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् कर्मग्रहणं क्रियावाविसदसत्वभूतशक्ति
रूपोपलक्षणम् तदयमर्थः अहमित्येवंरूपोयः परामर्शोयमस्येश्वरः प्रमातात्मा ॥ ५५

शिवतत्त्वादिरनेन प्रकारः परामर्शस्य यद्यपि भेदो मायाप्रमातृपततां न व्यापितद्वेदाद्वेतोरस्मात्मनोऽवि
मतं तद्रूपस्याहंपरामर्शस्य निर्भेदरूपस्य वेद्यशादिपरामर्शान्तरस्ययो भेदः प्रोक्तितः सन प्रकृतः य
तदीश्वरतत्त्वपि यः परामर्शः सर्वज्ञानशीलेक्तात्त्वकर्तृत्वमत्रेव विश्राम्यति ज्ञातृत्वादिवज्ज्ञानादेर्मा
नेयमनन्यपेक्षित्वे अविच्छिन्नज्ञानादिशक्तियोगः अविच्छेदश्च ज्ञानानामिकरोमीत्यस्मदर्थविश्रान्ति।
रिति अस्येश्वरस्यात्मनः स्रष्टेः स्रज्यमानस्याहंविमर्शनीयत्वमेव स्रष्टेरितिवाहंतोपंचमी अस्ये।
श्वरस्यपतदीश्वरादिसंकल्पेश्चाप्यहंपरामर्शनयोग्यस्यैव स्रष्टिः अहंकृत्यः यथा क्रियाकारकसमु।
च्चयविकल्पादिष्वाकर्यो यथास्वतिङ्कृतीयादिचवादिप्रयोगावसेयपरामर्शपरमार्थाः पाकः कर्ता
समुच्चयो विकल्पः इत्यादिशब्दैरभिधीयमानाः सत्वभावमापादिताअपि पवतिवेश्रेणवेवेत्येवंभू
तेमूलपरामर्शे विश्राम्यंतीत्यस्वधामनुताः प्रतीता नैव भवेयुः तद्दृष्टात्रापि पतत्युक्ते भवति परामर्शो
नाम विश्रान्तिस्थानेन सर्वपार्यंतिकमेव पारमार्थिकं तस्मादहमित्येवंरूपमेव मध्यविश्रान्तिपदे त
मङ्गलमूलस्थानीयं ग्रामगमनेतदपेत्तयास्रष्टत्वमत्र वमतेइति को विरोधः अनेन नीलादेरपि इदं

प्र॰
वि॰
५५

नीलमितिमध्यपरामर्शो यो मूलपरामर्शोऽहमित्येव विश्रान्ते तन्मयत्वमुपपादितमेव नीलमहं वेद्मि
अहं प्रकाशे इति संवित्तत्त्वं यथोक्तमिदमित्यस्येत्यादि मूढस्तु नीलादिविमर्शादेवार्थक्रियादिपरितो
षाभिमानीति नीलादेः स्वात्मन्यनिर्भुक्तत्वमुक्तं श्रान्तारोऽलं ततन्मूलपरामर्शविश्रान्तिमन्तरेण प्रतीतिः।
परिसमाप्तिमर्थक्रियां च मूढोऽपि नाभिमन्यत इति तस्य निर्मितत्वं पृच्छितं स्वात्मन्यप्रभुक्तम् ८ न वे
वेविश्वपरामर्शो नामाहमित्येव विश्वैकपरामर्शविश्रान्तिरेव तत्त्वं तत्कथमिदमुच्यते ज्ञानस्मृत्यादि
काः प्रत्यक्षशक्तयः इति ज्ञानस्य च निर्णयसंशयादिभेदाः नीलादीनां च वैचित्र्यमित्याशङ्क्यायं परिहार।
माह ॥ मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा। कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः ॥ अनुप
पन्नमवभासनं माय इत्युच्यते तत्तत्स्वभिन्नं प्रकाशात्सर्वमवभासजातं माया तत्र च विततत्वसैव स्वात्मनेऽन्य
मायाशक्तिः तयाभिन्नं यत्संवेद्यं प्रमातृत्वात्मनोऽन्यत्स्य मायाशक्त्याभिन्नेन प्रमात्रा स्वात्मनो वेद्यमानस्य।
करणवर्गेण यत्संवेद्यं तत्स्य च गोचरो विश्रान्तिपदं यस्यास्तादृशी सती सैव प्रत्यवमर्शात्मा चितिः परवा
दृपा ज्ञानमिति संकल्पः इत्यध्यवसाय इति चोच्यते शादिग्रहणात्संशयः स्मृतिरित्यादि तथाहि यदि हि ५५

येणास्फुटयादिणाबाह्येनविषयेणास्फुटेनचनियंत्रितंसंवित्त्वेनज्ञानेनमनसाविषयेणास्फुटेन
संकल्पः बुद्ध्याविषयेणावविषयत्वपर्यंतभाजाध्यवसायोनिश्चयः विषयस्यचयद्भिन्नत्वंबहि
रंतः करणानांचतत्मकाणाभेदादनुपपन्नंचित्तत्वेनाभासनेइतिभेदयतोविश्रांतिर्नतभेदस्याभे
देईश्वरसदाशिवादिवन्नतोज्ञानसंकल्पादयोभिन्नास्तस्याँनुसंधातुः शक्तयश्चमुक्ताःँविज्ञेचेतिस प्रथमस्वस्वभावाभे दस्यसवित्त्वस्य^ संप्रायादयश्चभिन्नाः नीलादिवैरं+
र्वमवेदितम् १८ ननुप्रत्यवमर्शात्मत्वेचितिशक्तेः संकल्पस्मरणादिशक्तिषुसविकल्पात्मिकासु
व२ भवतुघातनिर्विकल्पत्वसाक्षात्कारणालक्षणानुभवशक्तिस्तत्रकथं प्रत्यवमर्शो हि अभिलापभे
दयोजनामयः अभिलापविशेषयोजनाचसंकेतस्मरणमपेक्षतेनचसंस्कारप्रबोधंसोपितावदृष्ट
दृष्टाभिन्नत्वंप्रथमसमयेकथमभिलापयोगइतिपरस्यव्यामोहमपोहयितुमाह॥ साक्षात्कारक्ष
णेप्यस्तिविमर्शःकथमन्यथा धावनाद्युपपद्येतप्रतिसंधानवर्जितम्॥ इहतावद्बैनमस्यात्मभू
तोंगुलिनिर्देशादिप्रयोगोभिलापयोगः अन्यथावालस्यप्रथमंव्यवहारेदृश्यमानेव्युत्पत्तिरेवनस्या
त् निर्विकल्पकविज्ञानपरम्परयाहि नैशब्दं श्रुणोतिनमर्थंपुनः पश्यतिपुनस्तद्धिविकंभूतले

प्र॰
भि॰
४८
46

पश्यतीति चदमानयनयेतिव्यवहारात्कथमस्यायमर्थो हृदि परिस्फुरेत् चद इति इद
मानयेति इदेनयेतीदमिति योजना प्राणोस्यायमर्थः योजना च विकल्पव्यापारः अथ बा
लस्य प्राग्जन्मानुभूतसंकेतस्मृतेरेव तथापि संकेतकाले सशब्दो विषयत्वेनेदम्भावेनाप्र
त्यवमृश्यमानत्वाद्वेद्यात्म[illegible]चुत्यनिर्भासमानो विज्ञानशरीरविश्रान्तीकृतो वाचक इति भव
ति तद्विज्ञानस्वरूपं चेज्ञाति तदभिलापमयमेवेति यथा विषयस्य सुखत्वरूपत्वाभावेपि ज्ञाने
सुखात्मकं भाति तथा मा भूदभिलापात्मा रूपादिर्विषयः तथापि विज्ञानेन तदात्मकमव
भासिष्यते अथ तद्दर्पणे विषयस्यापि विमर्शमयत्वादभिलापमयत्वमेव वस्तुतः स्तैमि
त्याद्यवस्थापि यदि न परामर्शमयी तदस्यां विकल्पात्मकशब्दव्यापारानुल्लासात्सम्भ
वः शब्दपरमार्थ ॥

एवं स्मरणं च न स्यात् । रूपविषयाध्यवसायी हि यदि विकल्प उदियात् किमन्यत् स्मृर्वविना संहरेण ।
तस्तेमित्येनामस्यादिति तत्राप्यस्यतः परामर्शः सकलेन च शब्दग्रामेन शाब्दे हि समहं तेवस्तु ।
नितत्र च नियतशब्दयोजने क्रियते तथाहि बालस्यापि ततः पिंडे सहजो यः परामर्शो हमित्यविच्छे
देन इदमिति विच्छेदेन वा तत्रैव एव गोरयं इति गौरिति वा शब्दप्रारोप्यते सोप्यभ्यासात् प्रमातृमयी
भवति तत्रैव चामः शुक्ल इति बलीवर्द इति एवमस्मदिति संकेतनत्वम् तस्मादस्ति साक्षात्कारेश ।
त्यवमर्शः प्रपि शब्दस्यायमाशयः इह साक्षात्कारो वस्तुतः पश्यामीत्येवंभूत विकल्पन व्यापारप
र्यन्त एव विकल्पो हि प्रमाणस्य व्यापार इति परैरपि मन्यते न च व्यापारस्तद्वतो भिन्नो युक्तः तत्त्वरूपप्र
तोहि सः भवन्नवाहणमात्रस्वभावः साक्षात्कारः तत्राप्यस्ति विमर्शः श्रवणयेवैतत् श्रमयत्येति यदि
तस्मान्नदेकाभिसंधानेन जवाङ्कछेश्वरितं च वर्णोन्यदन्ते च मे त्रपल्लके वा च यत्राभिमतमेव ग
च्छेडम्बारयेद्वावयेद्वा तथाहि तस्मिन्देशे तानमाविक्रमिषा क्रमणमाक्रान्तनातानेप्रयोजतो
तरानुसंधानं तिमत्ता देशांतरानुसंधिः तत्राप्यविक्रमिषमादिना संयोजनवियोजनरूपेणापरा

प्र॰
भि॰
५१

47

स्थानस्थूलत्वादिकरणेजिह्वा
ग्रादितयोःपरस्परसंस्पर्शेस्तस्मिन्वर्णा
निष्पत्तिः

मर्शेनविनाभिमतदेशावाप्तिः कथंभवेत् एवंत्वरितोग्रहणावचनादेशमेतव्यम् तत्रविशेषतःस्थान।
करणाक्रमणादियोगः अत्रचयतः पश्चाद्गाविस्थूलविकल्पकल्पनानसंवेद्यते ततएवत्वरितत्व।
मितिसूक्ष्मेणाप्यन्यवमर्शेनसंवर्तितशब्दभावनामयेनभाव्यमेवसंवर्तिनाहिशब्दभावनाप्रसपणेन
विवर्त्यमानास्थूलोविकल्पः यथाइदमित्यस्यप्रमाराणाचरः शुक्लश्यादिस्तस्यापिदृष्युभ्रोदशाका।
रः शुक्लत्वजातिशुक्लगुणसमवायीत्यादि यावुगतिशुद्धाविनिपाताद्याविस्त्वरितगतोस्वशक्तिवशा
दुर्तनश्चेति ५९ भवत्वेवंस्थूलोविमर्शः प्रकाशशरीरावेशीयत्रतत्स्थूलत्वेनविकल्परूपतास्फुरंतत्रश
द्वोनीलादिविदेवदृष्यभासतेनीलमिदमिति सकथंप्रकाशस्वरूपाद्दृष्यग्भूतःस्यात् शब्दात्माव।
विमर्शः स्वातंत्र्यमायात्मकेभेदपदेपिप्रकाशादृष्यग्भूतोभवद्भिरिष्टस्तदेतत्कथंप्रतिपत्तव्यमित्याशं।
क्याह.. घटोयमित्यध्यवसानामरूपातिरेकिणी परेशशक्तिरात्मेवभासतेनविदंतया.. केनैतदुक्तं
घटइतियः स्थूलः शब्दः सप्रकाशजीवितस्वभावोविमर्शइतिसोपिहि स्थूलःशब्दोर्थवत्पृथग्भू
तएवभाति नैतन्नामरूपलक्षणोशब्दोर्थावेकरूपतयाप्रत्ययमित्येवंरूप ।।६० ।।

नत्वेचेदमितिसर्वत्रनी
लोदिवोपेशाद्वंचेत
दितर्दिनकिंचिनिर्विक
ल्पं तथाचकथमव
तरणिकायांयात्तनि
र्विकल्पकरूपेत्यापृक्तं
मित्यतआह्णवयतइ
त्यादि अयंभावःयात
निर्विकल्परूपेत्याद्धयते
तत्परदृशेवतदकथने
पिनास्माकेकिंचिद्दिद्य
रितेभवेत् तथाहिइदमे
वाधुनैवोक्तःसंज्ञानामि
करोतिसंज्ञवितरूपश्च
वैनियतिकालरागाष्टुद
वि ५६ याकालामा
यारूपकोचकषट्क

त्वेन परामृश्यन्ते। अध्यवसायशक्तिर्या सा परमेश्वरशक्तिविमर्शरूपा आत्मवदेवाहमित्यनवच्छिन्नत्वे।
न भाति न तु कदाचिदिदंतया विच्छिन्नत्वेन भाति विच्छिन्नत्वेनावभासे परप्रतिष्ठितत्वात्तु न विमर्शान्तरे
ण भाव्यम् तथा चैवमित्यध्यवसायाप्रतीतो नीलस्य प्रकाशनमेव न स्यात् प्रतिष्ठालाभाभावात् त-
स्मात्सर्व एव विमर्शः प्रकाशादविच्छिन्न एवेति अध्यवसेति प्रतनस्थोपसर्गेऽत्याजेतः स्त्रियाम् २ न
त्वेवं सर्वस्यैव ज्ञानकलापस्याहमित्येव प्रतिष्ठाने वेद्यभूमिस्पर्शो नास्ति वेद्यभुवि च देशकालयोगाभा वियोगः ननु वेद्यकांशे देशकालयो
वे च यदि देशानां नानात्वाभावापेक्षया ज्ञानानां तदपेक्षया च सक्रमत्वं लक्ष्यते तत्कथं स्यात् क्रमाभावे चैका-
त्वमेव वस्तुतो [illegible] भवेत् ततश्च ज्ञानस्मृत्यादिशक्तिभिस्तत्त्वात्परमेश्वरस्येति यदुक्तं तत्कथं निर्वहेदि-
त्याशंक्यैषामयत्सर्वोक्रमुपसंहरति ॥ केवलं भिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्यवसायादि
सक्रमं प्रतिभासते ॥ सत्यमेवम् [illegible] क्रममेव संवित्तत्त्वे किं तु स्वशक्तिवशाद्भिन्नत्वेनाभासितानि या-
नि वेद्यानि तेषां मूर्तिभेदकृतो यो ह्रस्वाह्रस्वैतत्वावैतत्यादिर्देशः क्रियाभेदकृतश्च विस्फुरीभूतक्रमा-
दिरूपः कालस्तावनुरुध्यच्छायामात्रेणाचलस्य ज्ञानस्मरणाध्यवसायानां स्वांशात्स्वभाति निरंशा

प्र॰ भि॰ ५८ शानामपि तत्रासमानांशाक्रान्तस्य सक्रमत्वावभासः परस्परापेक्षतया स्वांशापेक्षतया वा यद्यपि कालक्रा-
मः स्फुटो विज्ञाने भाति न देशक्रमः तथापि विमृश्यपर्वतसंवेदने विततमिव वदरसंवेदने च
सूक्ष्ममिव भातीति देशक्रमोऽपि दर्शितः तेन वेद्यगतक्रमस्वीकाराभासात् सक्रमत्वमाभासमानमपि
नापारमार्थिकमाभासमानस्य परमार्थत्वात् ततश्च युक्तमुक्तं ज्ञानादयोऽस्य भगवतः शक्तय इति मा-
48 याशक्त्या विभोरिति श्लोकेन स्वरूपवैविध्यं ज्ञानानां दर्शितम् अनेन तु देशकालवैविध्यमिति विशेष
इति शिवम् ॥ ५ ॥ इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां ज्ञानशक्ति-
निरूपणे पंचममाह्निकम् ॥ ५ ॥ स्वात्माभेदवचनान्भावांस्तदपोहनटंकतः । छिन्दन्यः स्वेच्छया चित्ररूपकृ-
न्नेऽस्तु मः शिवम् ॥ एवं स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च निरूपिता अथ तदुभयानुग्राहिणीमपोहनशक्तिं वितन्व-
श्लोकैकादशकेनाहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मेत्यादिना सिद्धं सर्वस्य जीवनम् इत्यन्तेन निर्णीय ।
ते तत्र श्लोकेन प्रत्यवमर्शो विकल्पो विशेषः इति सूच्यते ततः श्लोकेन शुद्धेऽहंप्रत्यवम-
र्शेऽपोहनव्यापारासम्भव उच्यते ततः स्वदृष्टावेव तदुपपत्तिरिति श्लोकेन ततोऽपि द्वयेना ५०

शुद्धस्याहमित्यवमर्शस्य विकल्परूपता ततः श्लोकेनात्र संधानस्यापि विकल्पता एवंभूता
नुसंधानादिरूपमेव परमेश्वरस्य स्वरूपमिति श्लोकेन ततः प्रकृते विदात्मन्यर्थावभासस्य सत्तोप
संक्रियते श्लोकेन ततो द्वयेन तस्यैवार्थावभासस्यानुभवस्मरणादौ वैचित्र्यमुच्यते तत उक्तिस्वप्रकृ।
तायामीश्वररूपस्यात्मप्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यत इति श्लोकेनाह्निकस्य तात्पर्यार्थः अथ ग्रंथार्थो
व्याख्यायते उक्तमिदं स्वभावमवभासस्य विमर्श इति तत्र विमर्शोऽभिलापात्मना शब्देन योजितत्वप
वनयोजनाकृतेन च विकल्परूपतेन शुद्धेपि परमेश्वरे प्राप्ते न चैतदिष्टं तस्य संसारपदे मायात्मस्वरूप
तेरित्याशंक्याह ॥ अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः नासौ विकल्पः स ह्युक्तो द्वयाक्षेपी वि।
निश्चयः ॥ प्रकाशस्य शुद्धसंविद्रूपस्य देहादिसंस्पर्शरहिता विलीभूतस्य यत्प्रात्माजीवितभूतः सास्व
भावो विश्रान्तिरूपो नाभ्युपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षित्वस्वातंत्र्यविश्रान्तिरूपः अहमिति प्रत्यवम
र्शः असौ विकल्पो न भवति विकल्पनाशंकायां बीजं दर्शयति वाग्वपुरिति विषयरूपाच्छेद्यत्या।
त्याच्छेदाद्व्यपवर्तनरवभासमानः संविद्रूपा वेपीशब्दनात्माभिलापो वाग्गिमनेनोक्तः वपुरर्थो।

प्र॰ भि॰ ४९ स्वाध्यासेन सोयमित्यभिसन्धेयेन यदि वा गवयः कस्मान्न विकल्पः आह तत्रास्य विकल्पलक्षणमस्ति
तथा हि विविधाकल्पना विविधत्वेन च यो ऽकितस्य कल्पोन्यव्यवच्छेदने विकल्पः विविधत्वे च द्वाव
न्त्रिसंभावनासमारोपनिरासे सति भवद् द्वयं च स्या ऽवश्यं व्यक्तिरूपमाक्षिपति तेन विकल्पे वश्यं तत्प्रति
प्रतिनैयत्यं तस्यापोहितत्वं भवति १ तथा च॥ भिन्नयोरवभासो हि स्याद् घटाघटयोर्द्वयोः प्रकाशस्या
वनान्यस्य भेदेन स्वावभासनम्॥ घटो हि दृष्टे घटस्थाने यदा घटोपि योग्यदेशाभिमतास्थानाक्रमण
शीलो विज्ञानजनकः स्वकारणोपनीतः सम्भाव्यते च घटादिस्वभावः अतो घटाघटयोर्द्वयोरवभासस्य
सम्भावनासमारोपः सावकाशीभवति अघटस्य समारोपे निषेधलक्षणो ऽपोहनव्यापार इति तदन्त
र्गणनाविकल्परूपता घटादेस्तस्य निश्चयस्य लिङ्गसम्भावनायाम् अयं प्रकाशो नाम न तस्य स्याने-
यः सम्भाव्यते सता वद् अप्रकाशरूपो न भवति तत्र कल्पकत्वस्य हि सम्भावने भवति न च यत्प्र-
काशेन कर्तव्यं तदप्रकाशस्य कदाचिद् दृष्टं सम्भावनारोपणादिबलादेव वा स्या ऽप्रकाशरूपत्वे-
विघटेत अतः प्रकाशात्मत्वस्यान्यस्याप्रकाशरूपस्य भेदेन तत्कल्पकत्वमपोहनात्मकभेदनं च स्या ४८

49

पारामद्वितोऽवभासनमेव नास्ति तदभावे कस्यापोहनम् अवभासस्य सम्भवेऽपि प्रकाशरूपत्वमेव न
च प्रकाशस्य स्वरूपे देशकालभेदो येन द्वितीयः प्रकाश एकस्मात्प्रकाशादपोह्येत इति हीति य
स्मात् एवं ततो द्वयाभावादपोहासम्भवे विकल्परूपताभावाच्चिन्मात्रे परामर्शात्मनि अहमिति प्र
त्यवमर्श एव न तु विकल्पः २ ननु चेदं परिनिष्ठितरूपे दृष्टेन दर्शनमुपजीवता विकल्पेन कथमा
चरस्य निषेधनं क्रियते न ह्यघटस्य केन विज्ञामापि गृहीतं प्रचद्वासनापि चेद्दृष्टैकघटाकारं प्रबु
ध्यताम् सत्यमेवं ...ऽकः पर्यनुयोज्यो न तु वयम् यतः तदतत्प्रतिभाभाजा मात्रैवातद्व्यपोहनात्
तन्निश्चयनमुक्तो हि विकल्पो घट इत्ययम् ॥३॥ इह प्रमाता नाम प्रमाणाद् अतिरिक्तः प्रमासु स्वतन्त्रः सं
योजनायां यावत् स्वातन्त्र्यवशात्कर्तृतादर्शिनः तस्यैव प्रमातुरन्तः सर्वार्थावभासः चिन्मात्रशरीरोऽपि तत्सामा
नाधिकरण्यप्रतीतिरपि दर्पणनगरन्यायेनास्तीत्युक्तम् एवं च तत्प्रतिभा च यो भासः स तत्प्रतिभो वा
घटाभासः प्रमातारं भजते स एव तेन तावत् न तद्विकल्पदशायां विश्वभावोऽसौ घट ईश्वर एव विश्वशरीरः
पूर्णः न च तेन केचिद्व्यवहाराः तन्मायाव्यापारमुल्लासयत्पूर्णामपि वेद्यतिभावम् तेनाघटस्या

प्र·	स्मतः घटादेस्तापोहनेनमात्मिन्यतस्यघटस्यानिश्चयनमुच्यतेघटएवेतिएवार्थस्यसम्भाव्यमानापर-
वि·	वस्तुनिषेधरूपत्वात् एवमेवयदितच्छेदात्तत्क्षणकल्पान्तविच्छेदः हीति यतएवंतस्मादुक्तंद्वयाद्वे-
प·	पीविकल्पइति पूर्वश्लोकोक्तेवस्तुद्वयेश्लोकद्वयेनहेतुक्रमेणोक्तौ यस्मादेवंविकल्पः ततोहमिति
शुद्धोविमर्शः नविकल्पइतिश्लोकत्रयेणमहावाक्यार्थः प्राक्तैरपिप्रमातृरेवायंव्यापारउक्तः एक-
मत्यवमर्शाख्यः शब्दप्रयनेतिस्वयमितिचवदद्भिः तत्वेनैकथंसमर्थ्यतइत्याशङ्क्यामेननन् ३ नन्वेवम-
हमित्यपिप्रत्यवमर्शोन्तर्हेतुघटस्यघटादेः प्रतियोगिनोपोहनीयस्यापोहेविकल्परूपताकथंनस्या-
दित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वंमाययाहित्वाभिन्नएवावभातियः देहेबुद्धावथप्राणेकल्पितेनभसीववा ॥ प्र-
मातृत्वेनाहमितिविमर्शोन्यव्यपोहनात् विकल्पएवसपरप्रतियोग्यवभासजः ॥ अहमित्य-
वमर्शोद्विधाशुद्धोमायीयश्चतत्रशुद्धोयः संविन्मात्रेविश्वाभिन्नेविश्वच्छायाच्छुरितेस्वच्छात्म-
निवाशुद्धस्तुवेद्यरूपेशरीरादौतत्रशुद्धेहिप्रत्यवमर्शेप्रतियोगीनकश्चिदपोहितव्यः ।
सम्भवतिघटादेरपिप्रकाशमात्रत्वेनाप्रतियोगित्वे ॥

नानपोह्यत्वादित्यपोह्यत्वाभावे कथं तत्र विकल्पना अशुद्धस्तु वेद्यरूपे शरीरादौ अन्यस्माद्दे-
हादेर्घटादेश्च व्यवच्छेदेन भवन्विकल्प एवेति वाक्यार्थः अत्र तात्पर्यं तु चित्तत्वे प्रकाशमात्ररूपे हि
त्वा सदप्यपहस्तनया प्रधानीकृत्याभिन्ने देहादावहमेव देहादिरिति लादौ अमेये प्रमातान्यभिमाने
तयोऽहं स्थूलः कृश इत्यादि विमर्शः सविकल्प एव ततः शुद्धेऽप्यवमर्शमात्रे अत्र हेतुः परो द्वितीयो देहा-
दिर्घटादिश्चयः प्रतियोगितत्वकल्पकस्यान्योन्यपरिहारात्मविकल्पस्य योऽवभासः समारोपलक्षणः ग४
तस्माद्यतोऽसौ तन्निषेधानुप्राणितोऽहमित्यवमर्शो जातः अहं स्थूलो न कृशो न घटादिरिति शुद्ध-
प्रकाशरूपस्यापहस्तनमेव देहादेर्भेदे हेतुः तदपहस्तनेन तु परमेश्वरस्य स्वात्मप्रच्छादनेच्छारूपा
भेदाप्रकाशने भ्रान्तिरूपं प्रतिस्वातन्त्र्यरूपा मायाशक्तिर्हेतुः चिद्रूपस्य चापहस्तनं देहादेश्चात्मका-
वेद्यभावस्य भिन्नस्यैव उपपत्तिमूलं तथैव प्रमातृत्वाभिमानः तथा च देहाभिमानभूमिकायां स्थि-
ताश्चार्वाकाः चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति कायमेव प्राधान्येनाहुः स्त्रीबालमूर्खाश्च तथाभिमा-
नात् ततोऽपि विवेकवन्तः पाकजोत्पत्तिपरिणामादिबलादस्थिरं शरीरं मन्वानाः प्राणशक्ति

प्र॰ प्रमथितस्थानेन च विना विकारस्थानावेशं शरीरस्य यत्पंनो बुभुक्षापिपासायोगयोग्यं प्राणमेवात्मा
भि॰ नं केचन प्रत्यन्तविरोमन्यन्ते ततोऽपि समर्थिकविवेकभाजः प्राणस्याप्यनिस्पन्दत्वादगुसंस्थानयोग्य
५१ तामपश्यन्तो ज्ञानसंस्कारशून्यापन्नतां बुद्धिमेव कारणादप्रभन्तयात्मानमाहुः अपरे तु तस्या अ
पि योगिदशायां वेद्याभावादपरत्वं मन्यमानाः असद्वेद्यपर्व्वरूपं यत्र न किंचिद्रूपं सकलवेद्यराशिवि
51 निर्मुक्तं शून्यत्वात्तमभ्यस्तं लपन्तः तमस्याभूताकाशस्वभावं प्रमातृतत्वं शून्यब्रह्मवादिनो व्यप्रभन्तयात्मा
हुः तस्मिन्नपि वेद्यशून्यान्तरं [illegible] तत्रापि शून्यान्तरमिति यावद्वेदस्तावत्कल्पनानद्गुसन्ति तदर्थमा
हृकल्पितशक्तिनचानवस्था पारमार्थ्यप्रकाशबलेन सर्वस्य यतः प्रकाशोनन्तदेहादिवशात्तथात्वा
भिमानमात्रे देहादिः प्रमातेति संकोचमात्ररूपं चित्तत्वस्य स्वभूतलेशस्यावतराभावः संकोचोपरि
वेद्यो[illegible]च्छायाच्छुरितेन तु चित्तत्वमेव बुद्धिप्राणदेहादिः इति अमीषां च भूमिकाविशेषा उत्तरोत्तरमा
रोहन्तो योगिनां जायन्ते रादिनयापिंडस्थादितया वा आगमेषु भण्यन्ते अपरे तु नैव व्याख्यास्यन्ते ॥ क ५१
लोह्लितमेतत्सुचिन्तने कर्तॄणामयम् अविद्रूपस्य शून्यादेर्मितं ज्ञानतया स्थितम् तत्स्थितमसु

ऽहमित्येवमर्शो विकल्प एव ५ द्विविधोपि चायमहंप्रत्ययो द्विधा शुद्धभवमात्ररूपस्यानुसंधानात्मा।
व शिवात्मन्यहमिति सदाशिवात्मन्यहमिदमिति शुद्धो द्विधा अशुद्धोप्यहं स्थूल इति योहं स्थूलो भवे।
सोहं कृशो बालो युवा स्थविरः स एवाहमित्यशुद्धोपि द्विविधः तत्र शुद्धे विकल्परूपत्वमप्रतिष्ठमेवेत्युक्त।
म् अशुद्धे त्वनुभवरूपे विकल्पत्वमुपपादितम् अशुद्धेपि त्वनुसंधानात्मकतया भेदस्य प्रस्फुरणात्का
श्चिद् विकल्पकत्वेषां केन तस्य ख्या मोहेत्यपोहयितुमाह ॥ कादाचित्कावभासे या पूर्वाभासादियोजना।
संस्कारात्कल्पना प्रोक्ता सापि भिन्नावभासिनि ॥ देहे ह्युत्पादिवर्तने कादाचित्कः कदाचिद्वो नियतदेशक
लाकारोवभासो यस्य देहादेः स्वलक्षणरूपस्य तत्र या पूर्वावभासेन बालादिशरीराभासेन योजना योहं
बालः स एवाद्य युवेत्यनुसंधानमादिग्रहणादुत्तरेणाभावितावभासेन सह योजनास्थविरो भवितास्मी।
ति सा योजना सर्वा कल्पना विकल्प एव न तु शुद्धः प्रत्यवमर्शः अत्र देहादेर्विशेषणं हेतुत्वाशयेन यतो भि
न्नावभासित्वमेव देहादेस्तदानीमप्यविच्छिन्नम् यदि हि तस्य देहादेः सर्वतः पूर्णत्वमवच्छेदहीनत्वं प
रपन्नं तु संधानमहमिदमिति विदध्यात् तदियं सदाशिवभूः केन विकल्पास्पदत्वेन भज्येत यावता। एप

प्र॰
भि॰
५२
52

विच्छिन्नएवसोनुसंधिः भिन्नेपिकथमनुसंधानमितिचेदाह संस्कारात् प्राक्तनानुभवकृतवासना
प्रबोधजस्मृतिवशात् इतियावत् प्राप्तोबलाबलवशादनुसंधिः बुद्धेर्ज्ञानसुखादिनाशनस्मात् शून्येवै
तन्यावैनस्यायोगात् अयमपिविकल्पएव एवंसएवायंघटइतिघटानुसंधानेपिविकल्पत्वंमंतव्यम् किं
त्वेतास्वनुसंधानभूमिष्वाधिक्येनविद्याशक्तिरविच्युतिवृत्तिर्दीप्यतइतितासांपरपदपरिशीलनप्रथम।
कल्याणुपायत्वमभ्युपागमनुरवः ६ नचदेहादीनांपूर्वंपूर्वंप्रमातृत्वेयतायेनप्रमातृप्रकाशेप्रमेयं।
नभातितत्प्रकाशश्चनपूर्वंप्रकाशेविनाशोपिनप्रमात्रंतरप्रकाशेविनेमनवस्थास्मादपितद्विशुद्धप्रका
शएवविश्वस्यप्रकाशइतितद्रूपएवअनुक्तशुभ्यासदैवस्मृत्यादिष्वाकृतवियोगोपिभगवतउक्तोभवतीति
दर्शयतितदेवंव्यवहारेपिप्रभुर्देहादिमाविशन् भांतमेवांतरर्थौघमिच्छयाभासयेद्बहिः ॥ यस्तुवेदर्शि
तेदेहेबुद्ध्याविश्मादितदेवमुपपद्यतेकथम् यदिव्यवहारेमायापदेदेहप्राणादिमपिप्रभुरेवप्र।
काशपरमार्थस्वेच्छयामायाशक्तिरूपयाऽविशन्देहप्राणादिप्राधान्येनस्वरूपंप्रदर्शयत्रंतः सं ५२
विन्मात्रेभांतमहमिमेवंरूपमर्थौ ॥

चमित्स्थैवबहिरिदमितिभासयतितेनैतदुपपद्यते अन्यथात्वनवस्थास्यात् हेतौलिङ् अपि
याद्वपवशरस्वाभिन्नक्रमोयदेतावदुक्तंनदितिनस्माद्धेतोरेवंजानेवस्तुमात्मारूपेकिंनन यत्किलश
भुः परस्परंव्यवहारकालेक्रयविक्रयप्रेतात्याव्यादौचैत्रमैत्रादिसम्बंधिनोदेहप्राणादीनेकतया
तावत्याभासेष्वाविशन्नेनभांतमेवानुसन्धितोनः प्रकाशमेवसंतेबहिरेकाभासनयाभासयतीतिसा
म्याद्यतरुमेतज्जातम् तेनतेनप्रमात्राप्रमहैकत्वसृज्यते अथेनप्रमात्रैकत्वसक्रियतेचतदादिमात्ररूपेण
स्थितिःक्रियतेपूर्णस्वरूपनिमीलनात्तिरोभावश्चाधीयतेतावत्याभासेष्वेकत्वावभासनपूर्णत्वविन
रणादनुग्रहःक्रियतेतेननकेवलंमहासृष्टिषुमहास्थितिषुमहाप्रलयेषुप्रकोपनिरोधानेषुदीक्षा
ज्ञानाद्यनुग्रहेषुभगवतः कृत्यपंचकयोगोयावत्सततमेवव्यवहारेपियदुक्तं सदासृष्टिविनोदायस
दास्थितिसुखासिने सदात्रिभुवनाहारतृप्तायस्वामिनेनमः इतिअतिसत्यामविश्रान्तइतिप्राकाम्य
मात्मनियतयाप्रकटीकरोषिब्रह्मणीरितिच १ इहान्तर्योवभासःस्थितएवतत्किंतत्प्रकारणान्तरंचिन
येतिप्रकृतेप्रमेयंतत्सिद्धयेउपपत्तिरुक्तातेनविनेच्छारूपः प्रमत्वप्रमर्पोनस्यादितितन्मसेगात्मत्व।

प्र॰ वमर्शविकल्पादिस्वरूपमुपपादितमितिशिष्याणांधियंसमाधातुंप्रकृतंप्रमेयमुपपादयन्नुपसंह
वि॰ रति॥ एवंस्मृतौविकल्पेवाप्यपोहनपरायणे ज्ञानेवाप्यंतराभासः स्थितएवेतिनिश्चितम्॥ प्रकाश
५३ त्मापरमेश्वरएवयतो देहादिप्रमातृताभिमानदशायामपिवस्तुतः प्रमाताएवमितमतोऽहंतोरिदंमि
दंभवतिस्मरणेऽपोहजीवितेचविकल्पेऽनुभवज्ञानेचांतराभासः प्रकाशविश्रांतः स्थितएवनात्रसंश
53 यः कश्चित् यदिदेहादिरेवपरमार्थप्रमातास्यात्तच्छरीरस्यप्राणस्यधियःशून्यस्यवांतर्बहिरादीतिन ।
किंचिदेतत् घटादिपरिहारेणदेहादेःस्थितत्वात् परमार्थप्रकाशात्तुसर्वमहमितिनदेतद्विघ्नमि
त्यनायाससिद्धमेतत् ८ नन्वंतराभासवर्गस्यबहिराभासनेयदिसर्वत्राप्तिकस्तर्हिस्मरणादावा
भासभेदः नचासौनसंवेद्यतेस्फुटादिप्रस्फुरणास्यानपह्नवनीयत्वादित्याशंक्याह॥ किंतुनैसर्गि
कोज्ञानेबहिराभासनात्मनि पूर्वानुभवरूपस्तुस्थितःसंस्मरणादिषु॥ अनुभवज्ञानेस्मेदं
नीलमित्यंतराभासेबहिराभासयतः सोंतर्भावाभासोनैसर्गिकोनिसृष्टेः स्वातंत्र्यादागत ।
तोनतुस्मरणादेरिवाभ्यस्तानकृतवासनादिबलात् स्मरणेतुस्मृतोऽग्रमवदृष्टभाविमयएवसोयेव ५३

योऽन्तर्नीलाद्यवभासो बाह्यतयावभासयितव्यो नासौ स्वात्मीयोऽपि च पूर्वानुभवसंस्कारजो ऽसौ न तत्सं
स्कारो नामानुभवस्य कालान्तरेऽप्यनुवर्तमानता यतो ऽसौ वर्तमानानुभवो यतो नीलाद्याभासं संभिन्न
ल्लतत्तत्तादात्म्यापन्नं स्मरणाद्यपि तथा निर्भासते न तत्र एव स्मरणकालासंभवी स आभासस्तदनुभवपू
र्वकालकलित एवेति स्वयं स्मरणादेर्निर्विषयत्वं गृहीतं याद्दित्वचोद्ग्राह्यते एतदेवास्फुटत्वमिति।
सिद्धानुभवस्मरणादौ आभासभेदः। अन्तराभासवर्गस्य बहिराभासनाद्यवथानेन स्फुटत्वाद्यवथाने
न तत्तत्कालिकत्वाभावादस्फुटतेति ४ न त्वनुभवस्तानादेरिन्द्रियकादन्यस्य ज्ञाने व्यवथानेन बहि
राभासनरूपं प्रथममभिमतः योऽकाल्पविभागमाह ॥ स नैसर्गिक एवास्ति विकल्पे स्वैरचारिणि। यथाभि
मतसंस्थानाभासनाद्बुद्धिगोचरे ॥ यः प्रमातृव्यापारमनुपजीव्यात्मेप्सारतया मनोराज्यसंकल्पा।
दिर्विकल्पः स स्वैरं स्फुरत्वात्स्वैरेणान्यपरप्रेरणेनैरपेक्ष्येण स्वातन्त्र्येणाचरन्त्वदेति व्यपतेच तत्र यो बहि
रवभासो नीलादेरन्तराभासमयस्य स नैसर्गिक एव तथाह्यपरिदृष्टपूर्वमपि स्वेन दर्शनपातकलि
नकरपुगलस्पृक्षदन्तिनमेनः प्रमातृमौलिस्थितं बहिर्द्धिनः करणभूमौ स्वच्छीभीदर्पणात्मिकायां।

प्र॰ भि॰ ५४ 54

सविकल्पस्तात्कालिकमेवावभासयति अस्माद्योत्तराभाससम्भवसमर्थनप्रसंगागतादाभासभे
दविचाराच्छास्त्रेयत्प्रयोजनंमुख्येनयाभिसंहितंस्वात्मनीश्वरप्रत्यभिज्ञानरूपंतदधिकरणासिद्धो
तनीत्याऽनायाससिद्धमितिदर्शयति॥ अतएवयथाभीष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रियेस्फु
टएवसिद्धेसर्वस्यजीवतः॥ यदिदंयथाभीष्टस्यबहिरसत्वादननुभूतस्यापिसमुल्लेखनमवभा
सनेचविकल्पस्यप्रसंगाद्दर्शितमस्मादेवहेतोरिदमपिसिद्ध्यतियःकश्चित्कीटोवाब्रह्मावाजीवन्।
क्रियाविष्टस्तस्यावभासनरूपाज्ञानशक्तिरुल्लेखनरूपाचक्रियाशक्तिर्नैसर्गिकीनतुतस्याभू।
मौव्यतिरिक्तेश्वरोपकल्पितपूर्वसिद्धस्यसुप्रजीवनसम्भावनापिनास्तीतिसूक्ष्ममेवेक्षणीयंस्फुरत्प्रत्यभि
ज्ञेयेवजानातिकरोतिचेतिज्ञानक्रियास्वातंत्र्यलक्षणे एकवचनेनसर्वस्यजीवजातस्यवस्तुत ए
केश्वररूपतांसूचयतीतिशिवम् श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रवि।
मर्शिन्यामपोहनशक्तिनिरूपणंषष्ठमाह्निकम् अनेनशक्तिरत्नानांयदेकाश्रयसंश्रयात् विचित्र
वैचित्र्योल्लाससंसिद्धिस्तंनमःशिवम् एवंस्मृत्यादिशक्तीनांवितत्यस्वरूपमियतादर्शिते एतद्ग्रन्थप्रमा। ५२

तदपिस्वरूपमुन्मीलितेन तन्मात्रांशपदवशात्किंत्वं समर्थयितुं न हि स्वतन्त्रशक्तिस्वरूपं भवितुमर्हतीति अधुना
तत्तांशशक्तीनामेकत्राश्रयः स च तत्स्थक्रिसंयोजनवियोजनादिसाक्षुच्चयोगान्महेश्वरेण तज्ज उ स्वरूप
वस्त्रादिविदाहकपावकादिशक्त्याश्रयमात्रमिति यदुभयसम्पत्तिमेन वेदं तत्कृतानेन विश्वरूपस्यात्र सूत्रे
न हि तस्य निर्णीतव्यतैवैकमाश्रयं निर्णीतुं या चैषा प्रतिभेत्यादिव्यवहारोनुभूयते इत्यनेन वक्ष्यदशभिः श्लोके
राह्निकं प्रस्तूयते तत्र श्लोकेनैकत्राश्रयः स्वरूपतउपदिश्यते ततोपि द्वयेन व्यवहाराः सर्वेः सत्येक
स्मिन्नाश्रये युज्यते नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां युक्तिरुच्यते ततो व्यवहारस्वरूपं कार्यकारणभावतः ।
स्मरणतः सत्यासत्यविभागतश्चेति संक्षिप्य श्लोकेन श्लोकाष्टकेन च प्रतिपाद्यते ततः श्लोकेन सर्वो
र्थोनिगम्यते इत्याह्निकार्थसंक्षेपः अथ श्लोकार्थो व्याख्यायते यदुक्तं सर्वस्य सिद्धे ज्ञानक्रिये जीवत इति त
त्कथं यावता ज्ञानादिव्यतिरिक्तः कोसावन्योयस्ते स्थानाम् कारणादिशाहि दूषितस्तदाश्रयः ततो
भिन्नेषु धर्मेषु इत्यादिना तदेतदाशंक्य स्वदर्शनदिशा तमेकं स्वरूपतउपदिशति ॥ या चैषा प्रतिभा तत्त
त्पदार्थक्रमरूषिता अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥ प्रतिभाति च टइति यद्यपि विषयोप

प्र॰ स्मिन्नहमेवप्रतिभानेभातिनत्वापिनतद्विषयस्यस्वकंवपुःअपितुसंवेदनमेवतत्रतथावकाशितेमांप्रति
भि॰ ती भातिप्रमातृत्वलग्नत्वात् तथाचवेदः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः
५५ तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति प्रागाविरतस्फुरणात्वेकर्मपूर्वनीयेनत ब१
55 दीयस्वात्मेत्यध्यवसायकल्पितनिर्माणक्रियात्मनिनवेद्यवेदकभावरूपोलक्षणाम्नायसम्बन्धोयोगिनःके
वलंविषयोल्लेखबलाद्वहिः क्रमावभासःसमर्थितः ससक्रमयौगपद्यादिविचित्ररूपोयःपदा
र्थानांवक्ष्यमाणेश्वरस्यात्मनेत्ररूपदेशकालशक्त्युपकल्पितःक्रमोदेशकालपरिपाटीतेनरूषि
तात्मतिविंबकल्पतयोपरक्तयाप्रतिभाक्ता केवलंभिन्नसंवेद्यमात्रितायेतिचसर्वस्यस्वप्रकाश
रूपापरमार्थतस्त्वान्तर्मुखत्वेनप्रकाशमात्रपरमार्थतयाभेदाभावादक्रमात्सैवमहेश्वरः अविद्यमा
नोंतःपरिच्छेदोदेशतःकालतःस्वरूपतश्चयस्याश्चितःसंविदः नदेवरूपंयस्येति अतएवबहिर्मु
खप्रकाशात्मकविज्ञानस्वभावस्यप्रमाणवर्गस्ययोंतःप्रत्याभासमिदमिदमिदमिनमंतोविकल्पमा
योविमर्शात्माप्रमातृसमूहःनवसंयोजनवियोजनविभ्रमणाद्यनेकप्रकारस्वात्मप्रसर्गोःऽशुद्धोहप्रत्यवा ५३

मर्शमयः प्रमातात्मभण्यते अतश्च बहिर्विचरत्प्रकाशाः अयं घटइत्यन्तर्विकल्पः स्वीकृतपूर्वरूपः अहमि
तितदुभयविश्रान्तिस्थानमितीयत्पर्यन्तं प्रकाशस्य स्वरूपम् अत्रैवोपपत्तिं दर्शयितुमनुवदंस्तावदाह ॥
तत्तद्विभिन्नसंवित्तिमुखैरेकप्रमातरि प्रतितिष्ठत्सु भावेषु ज्ञातेयमुपपद्यते ॥ संवित्तिशब्दैर्हि विषयव्या ।
वस्थितयः इत्युच्यन्ते न तद्भिन्नरूपप्रमात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्या सिद्ध्यति अपि तु तास्ता विभिन्नाः ।
संवित्तिनिश्चयरूपाः प्रमात्मानो यास्ता एव मुखानि द्वाराणि तन्मायामार्गास्तैः स्वैर्नदीस्रोतःस्थानीये
ऽयमीभावा नीलसुखादय उदयमाना एकस्मिन्नहमिति प्रमातृरूपे महासंवित्समुद्रे प्रतितिष्ठति अ
भिन्नत्वेन विश्रान्तिं भजन्ते तत एव परस्परं समन्वयरूपं यज्ज्ञातेयं तदुपपद्यते घटते ज्ञातीनां भावस्तत्त्वं ।
इयत्रहमितिनिमित्तैः परस्परं जानीयुरिति कर्मवाच्ये मेयोगहेमोदृहनात्मकं ज्ञातेयं तत्र समन्वयाभि ।
प्रायेणोहदर्शितम् न जडानां स्वतः समन्वयः कदाचिदपीति प्रतिपादयितुं २ तथा च व्यतिरेक ।
मुखेनैतदेवाह देशकालक्रमजुषामर्थानां स्वसमापिनाम् सकृदाभाससाध्योऽसावन्यथा कः सा ।
मन्वयः अर्थानां जडानां तज्ज्ञानानां तद्विकल्पानां तन्निश्चयानां च देशक्रमं कालक्रमं वा भजतां स्वस ।

56

मापितोस्वरूपमात्रप्रतिष्ठितोकः समन्वयः नकश्चिदिष्यर्थः यतोयसौ समन्वयः सकृद्दाभासेन देश
कालाकारमिश्रीकरणात्मनायोजनाभासेनसाधयितेशक्योनास्यात् न हि दृष्टकारकस्यकारितैणेघ
ह्योतस्यतद्गृह्यमानात्मरणोलपादयः समन्वये केविघ्यंतीतिअनेकत्वेनदेशादिभेदम्पाणयेनस
कृष्णस्तनिषेधतात्पर्येणप्रयुक्तः ३ तत्रकोसौसमन्वयः स्यात् शक्यव्यक्ततत्रव्यापके कार्यकारण
भावेतावद्दर्शयति. प्रत्यक्षानुपलम्भानांतनद्भिर्न्नांघापातितनाम कार्यकारणतासिद्धिहेतुत्वेनैकस्य
मात्मा.. इहाग्नेः प्रत्यक्षेधूमंनोपलभते ततोधूमंप्रत्यक्षेणोपलभते अग्निमपदिनोपलभते धूमम
पिनोपलभते इति प्रत्यक्षाभ्यामनुपलंभेभ्यश्चेति पंचकात्कार्यकारणभावो धूमाग्न्योः सिद्ध्यतीतिप्र
युक्ते तत्कथं अग्निप्रत्यक्षेणाहि धूमेन किंचिदुद्भूतमग्निलक्षणो धूमाद्भिन्नो विशेषो न वा स्वपरवि
षयानवगाहनात्तान्तोत्तरस्वरूपानावेशाच्चेति पातिः ज्ञापनवावीपति स्वविशेषोतिवावीप
युक्तस्तेत्रेणएवं धूमानुपलंभादेरोचनष्टयेवाचं तत्रव्याप्तिः धूमोग्न्यभावो धूमाभावतत्वो
तानिवस्तुनियथाशक्यमात्मसंवेद्यानि धू ॥ माभावेधू· ॥ ५४

सोप्यभावोभूतानामवभासेनानिवस्तूनियथास्वस्वैकप्रमातृसंवेद्यानिभूमात्रयोः कार्यकारणतांनगम।
येत्तथाएकप्रमातृवेद्यान्यपि विकल्पोऽप्यनुभवातिरिक्तंज्ञापयन्नप्रमाणमेव यदेतत्प्रत्यक्षतानुप
लम्भस्रोतःपंचकेनतानिपंचवस्तूनिएकसंवित्समुद्रविश्रान्तानिकृतानितदेकीभूतानिप्रमाणाख्य
तेत्रतथान्योन्यसापेक्षाणिननुघटपटादिवद्भासन्ते सएवैकप्रभाभासः कारणाभावावभासइतिनकिं
विदवद्यम् ४ ननुप्रत्यक्षानुपलम्भैर्यत्कृतंतत्स्मरणबलादेकीकरिष्यति उक्तंतावदत्रस्मृतिरप्यत्र
भूतातिरिक्तेऽर्थेनयाभियन्तेसापिचविज्ञानसमन्वयरूपापकप्रमातृसद्भावंविनाकथंस्यादितिदर्शी
यतिस्मृतौयैवस्वसंवित्तिःप्रमाणंस्वात्मसंभवे पूर्वानुभवसद्भावेसाधनंसैवनापरम्॥ ॥ इहानुभूतो।
विषयःप्रकाशात्मस्मृतौनचविषयस्यसास्मृतिर्ननूतनःप्रकाशःअपितस्यसप्राच्यएवानुभवप्रका।
शःसचानुभवोज्ञानरूपत्वेनज्ञेयरूपत्वाभावान्नज्ञानान्तरसंवेद्योपितुस्वप्रकाशताम् भवन्नेवासो। प्रकाशःसचस्मृतिकालेयद्यसंस्तत्कथं
तथापिस्मृतिप्रकाशोऽनुभवप्रकाशाऽनन्यत्वोऽस्यभिन्नपुगलमितिनकदाचित्स्मृतिःस्यात् तस्मादेत
देवमुपपद्यतेयदेवस्मृतिस्वसंवेदनंतदेवानुभवस्यसंवेदनंनत्वपरंस्वसंवेदनव्यतिरिक्तंप्रत्यक्षम्।

प्र· उमानादिकं वा न उत्क्रमते ननु एतावत्कालमप्यविच्छिन्नमेकं यत्स्वसंवेदनेन तदेव प्रमातृतत्त्वमि
भि· ३· तिसिद्धं प्रमयांऽभवितरिस्मर्तॄस्मृतो नोपपद्यत इत्यन्यथाख्यायया स्मृत्या प्रमातृसिद्धिः पूर्वं तु कार
प· दानीं तु स्वसंवेदनैकीभावेन भंग्यन्तरेणेति विशेषः ५ ननु अनुभवातिरिक्तेप्यर्थे सत्त्वविकल्पाः
प्रमाणम् अप्रामाण्ये हि बाधबलादवति बाधाभावेन कथं स्यादित्याशंक्य सोप्ययं बाध्यबाध
57 कभावः सत्यासत्यप्रविभाजनाय विशेषो व्यवहाराणां जीवितभूतो नैकेन प्रमातृतत्त्वेन विनाव
दत इति वितत्य दर्शयति॥ ॥ बाध्यबाधकभावोपि स्वात्मनिष्ठाविरोधिनाम्। ज्ञानानामुदियादेक
प्रमातृपरिनिष्ठितेः॥ ॥ बाधाभावे प्रामाण्यमित्येतदर्थमवश्यसमर्थ्यो यो बाधव्यवहारः सोपि कथ
मित्यपिशब्दस्यार्थः इह शुक्तावज्ञानावद्रजतस्य न काचिद्बाधा नाम क्रियमाणा दृश्यते शुक्तिज्ञानेन
रजतज्ञाने बाध्यत इत्यपि न युक्तं स्वस्मिन्विषये आत्मनि च स्वरूपे द्वयोर्ज्ञानयोः परिनिष्ठितयोर्वि
शेषानयोरन्योन्यविरोधस्याभावात् अयमेव विरोधः परस्परपरिहाररूपः तर्हि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्बा
ध्यबाधकभावस्य परिनिष्ठैव न लभ्येति हन्तरोविवदेतत्समेनर प्रविभागः नेजायते त्रेणाम्याशयः एतदुक्तं भवति ५५

यदि ज्ञानं स्वयं न पूयति

तदा किं ज्ञानान्तरेणास्य कृतं न हि तेन तत्काले संभवतानस्य विषयापहारः कर्तुं शक्यः तदजतमित्यपि
ज्ञाने स्वरजताभावे विषयीकुर्वन्न विषयमपहरेद्रजतज्ञानस्य अथापि ज्ञाने ज्ञानान्तरेण नाश्यतस्य
पि पदः तत्रापि सर्वेषां ज्ञानानामियमेव सरणिरिति किंचिदेव बाध्यमिति कथं स्यात् यदा तु रजतज्ञाने
शुक्तिज्ञाने चैकत्र संवेदने विश्राम्यतस्तदैतदुपपद्यते तथा ह्येकत्रापि प्रमातरि तत्त्वे विश्राम्यतां ज्ञाना
नां नैकप्रकारैव विश्रान्तिरपि तु विविच्यते एव सा संवेद्यते तथा हि नीलमिदं नीलमिति ज्ञाने प्रमातरि
विश्राम्यतोऽपरस्परोपरागाभासेन विश्राम्यतः घट इति पट इति परस्परानाश्लेषेण शुक्तिकेति न रजत
मिति वा ज्ञाने ~~रजतमिति वा ज्ञाने~~ रजतमिति ज्ञानस्योन्मूलनेन तदीयविमर्शात्मकप्रमातृरूपव्यापारानु
वर्तनेन विध्वंसे कुर्वन्प्रमातरि प्रतितिष्ठमानेन एवं कार्यकारणभावो विश्रान्तिवैचित्र्यं प्रमेयासम्भविप्रमा
णस्थाने ज्ञानानि मिलितानि तत एवास्य प्रमास्थाने नतरां पि बाध्यम् एवमेकत्र प्रमातरि पूर्वज्ञानस्यापि व
र्जनेन यतो निश्चिता स्थितिरतो बाध्यबाधकव्यवहार उपपन्नः नीलादिवत्किल तत्तापि व्यवहारा
त्स एव परमेश्वरः स्वात्मन्याराभासयति तत्तेऽपि सम्यगेवेति ६ अत्र परकीयमतमाशंकते हव यदि

प्र॰ ष्यामीति ॥ विविक्तभूतलज्ञाने घटाभावमितिर्यथा तथा चेच्छुक्तिकाज्ञाने रूप्यज्ञानाप्रमात्ववित् ॥
भि॰ शुद्धशुक्तिकाज्ञानेस्वात्मानं संविद्भिन्नात्माभिन्नेऽप्रमात्वं बुध्यते तत्परिच्छिनत्तीति न्यायात् तत्परि।
५८ च्छेदनान्तरीयकत्वात्मव्यवच्छेदस्य शुक्तिज्ञानरूपस्य जनज्ञानस्याप्रमात्ववेदनं तद्वेद्यते यदि
58
न शुक्तिकासंवेदनाभिन्नप्रमात्ववेदनं नैव न दृष्टं घटस्तत्र ज्ञानमेव वस्त्वन्तराभावज्ञानमि
ति शुद्धभूभागग्रहणमेव हि घटाभावज्ञानमिति प्रसिद्धमेतत् एवमप्रमात्वसंवेदनमेव रजत।
ज्ञानस्य बाध्यत्वमुच्यते एतस्य बाध्यबाधकत्वमेवं सिद्धमिति चेदस्माभिरुच्यते तत्किं प्रमात्रैकवेद्ये
ति । अथ प्रसंगादभावव्यवहारस्य सिद्धो न तु शुद्धपादयिष्य दृष्टान्तमेव तावत्परदर्शने दूषयति ॥
नैवं शुद्धस्थलज्ञानात्सिद्ध्यत्यस्याघटात्मता न ह्युपलब्धियोग्यस्याप्यत्राभावो घटात्मनः ॥ योऽदृश्ये
त उक्तः स एव न कुत इति चेदुच्यते शुद्धभूतले न घट इति नाऽदात्म्येनाभावो व्यवहर्तव्यः कदाचित् ।
कदाचिद्व्यतिरेकेण शुद्धभूतले घटो नेति तत्र शुद्धभूतलज्ञानादेवायं व्यवहारः सिध्यति यद्वद् ।
प्यन्तेनोपयोगिऽपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपि हि यस्य नास्ति पिशाचादेः स्वभावबलाद्यस्यावशादेः तत्तद्ग्राहकश्चो ५९ ज्ञानदि साम

ग्रीसाकल्यस्य तथैकज्ञानेसंसर्गित्वस्यैवनरप्रतिपत्त्यभावेनानिश्चयात्तस्यापितादात्म्येनाभावोव्यवहा
र्य्यः भूतलेनपिघटाभावोनशब्दइति यत्रतुदृश्यत्वेविशेषणमवश्यमुपयोगितत्रव्यतिरेकेणाभावव्य
वहर्त्तव्येनैषोभ्युपायः कनइतिचेत् प्रतिप्रसंगादितिक्रमः तमेवदर्शयति ५॥ विविक्तेभूतलेघ
टज्ञानवानोत्यात्मनिश्चितेः तत्कथंजातंतज्ज्ञानेभिन्नस्याभावसाधनम्॥ विद्यमानेपिघटेभूतलेशु
द्धमेवतत्रिभावामिश्रीभवेतिततस्मात्तदापिशुद्धभूतलज्ञानमस्तीतिसत्यपिघटेकथमभावोव्य
तिरेकेणनव्यवह्रियते यत्रभूतलेघटोनास्तीतितज्ज्ञानमितिविविक्तभूतलभागज्ञानेजातेति
कस्मांचिदेवदशायांघटासन्निधानरूपायांभिन्नस्यघटस्याभावंसाधयति ततसर्वदेति केनप्रका
रेणाभवेत् एतेनात्रभूतलेपिघटोनास्तीत्यपिस्यात् इत्यापतितंमेनव्यम् ६ नत्वेवंव्यतिरेका
भावनिश्चयोव्यवहारोलोकेनावरविगीतः कस्मांचिदेवदशायांदृश्यत्वेचकाणतिरिक्तात्मापांच्चविरत
नैरपरिदृष्टंतत्सिद्धिप्रकारंदर्शयति॥ किंवालोकवर्य्योंघटस्यस्पर्शोवोस्मादिकोमदः तद्यास्तिसा
धयेतस्यस्वज्ञानमघटात्मताम्॥ इदमभावएवभावोनरस्याभावइतिव्यवहर्त्तव्य इत्ययंनाव्यपरि

प्र॰ त्याज्यः प्रातीतिकः पंथाः तत्र भावस्य भावांतरेणायथार्थार्थाभावः स एव भावतदभावयोः तत
भि॰ त्वं भूतले घटव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं शिलादिकमालोकपुंजादिकं वा यथालेखे ज्ञाने भाति तदेवमवसि
५९ यते भूतले घटाभावो भूतले घटो नास्तीति वा यत्रापि नास्ति घटस्तत्र व्यापारो नेत्रनिमीलनसंतमसादौ।
59 तत्रापि भूतले घटो विनकठिनस्पर्शविविक्तं मृदुस्पर्शेन वागृहीतमेवात्र घटाभाव इति व्यवहर
ति वायुस्पर्शस्य सर्वंगमस्यावश्यंभावादिति वा कार्यार्थः परार्थस्तु किं निनिति स्वमनोपहेयाय प्रतिभा
प्रत्यपरामर्शः किं पुनरत्र मानमिति तत्राह तत्र भूतले आलोकवयस्तावदस्ति ज्ञेयः ग्रंथस्य वा
स्मादिकः स्पर्शोऽस्ति तस्यालोकचयस्य स्पर्शस्य वा यत्स्वतानमम घटादिविविक्तेन स्वेन रूपेण ज्ञाते
तुल्कटे तस्यालोकादेर्घटे रूपतो घटाभाव रूपतां तत्र भूतले साधयतीति शाकोऽयमर्थः शा कि
लिवेतिलिङ् श्रोतरश्राणास्यन्दतजनितत्त्वशब्दाकर्णानाय श्रोत्रादिसाकल्ये संभावयमानस्त
मेव शब्दे पक्वता नसंसर्गिणा स्थापव स्थुलातरं निषेधयतीत्येकारूपः शब्द इति तत्स्तत्त्वशब्दाभावमपि
तत्त्वनमोतत्तीशवदितश्रोत्रोवेदयते रसगंधस्पर्शाभावोपि हृतोदंतोष्ठकरसं त्रिपुटिकागंधका ५८
यीयच स्पर्शसंवेदयमाने नैव संवेद्यः तत्पकत्तान संसर्गयोग्यवस्त्वंतरोपलम्भेन विनो ॥

पलब्धिकारणसाकल्यनिश्चयोऽस्तीत्येकांतपक्षः अचिरप्रवृत्ततत्तद्विषयानुभवकलितस्यतदेव
ध्वंसनाशकत्वात्कारणस्य कारणसाकल्यनिश्चयः किमेकज्ञानसंसर्गितयेति चेत् तत्तदभावोपलि
प्सितविषयत्वेन तत्तद्दिदृक्षाधिष्ठाने व्यापारयत्वेन कल्प्यते ८ नन्वेवमदृष्टस्यापि पिशाचादेर्निषेध
व्यवहारोऽव्यतिरेकेणापि स्यात्प्रोतिसत्वालोकपुंजो यथावदवस्थितस्तद्वत्पिशाचादेरपि तदेतदाशंक्या
ह... पिशाचः स्यादन्यालोकोऽप्यालोकान्तरे यथा अदृश्यो भूतलस्यान्तर्नेतिनिषेधः स सर्वथा ह्यालो
कपुंजो यद्यपि पिशाचाद्यतिरिक्तो यद्यपि चालोकोऽस्य पिशाचान्माऽस्मिन्तावत्सिध्यति तथाप्येवंपि
याचो नास्तीत्येतदशक्यमध्यवसातुं यतो ह्यालोकस्य मध्ये समाभाव्योऽवरसन्निधौ न ह्यालोकप
रापसर्पणात् अतश्चसिद्धनीदमत्र घटो नास्तीति पिशाचस्तत्तादृक्स्वभावो भूतलमध्ये ह्यालो।
कमध्येऽपिवाभवन्भूतलस्यालोकस्यवान्तर्निविष्टो न शक्तिरिति अतश्चालोकमध्ये तस्य संभावना
त्कथं व्यतिरेकेण निषेधव्यवहारः एवं रूपमध्ये रसादेः संभावनात् तस्यापि निषेधः यद्यप्यन्तालो।
कस्यालोकादन्यः पिशाचस्तथाप्येषो भूतलस्यान्तर्मध्ये दृश्यो भवतीति संभाव्यते यथा तद्देवा।

प्र॰ लोकस्याभ्यंतरेसोस्तीतिसम्भावनएवतन्नस्यथयथालोकस्ततोन्यद्दूष्यतेनयथानिषिद्धःपिशाचा
भि॰ स्तथापिसर्वप्रकारेणाननिषिद्धइतितदभावनिर्वंधनाःकथंतत्रव्यवहाराःप्रवर्त्तेनामितिश्लोकार्थः ११
९॰ एवंप्रसंगादभावव्यवहारस्यतत्त्वमुपदर्श्यप्रकृतेयोजयति॥ एवंरूप्यविरहभावरूपाशुक्तिमतिर्भवेत् नता
60 घरजतत्वाभेःस्यादप्रामाण्यवेदिका॥ यथालोकेघटाभावइत्यालोकेगृहीतेप्यगृहीतस्यघटस्यन
किंविरहयातेनशैवशुक्तिज्ञानेरूप्यज्ञानाभावइतीयतस्सम्भाव्यते यथाघटज्ञानेघटज्ञानज्ञान[illegible]प्रामा
ण्यसंवित् इयतावतापूर्वप्रवृत्तेघटज्ञानमप्रमाणीभवति यथाहितस्यघटज्ञानस्यस्वरूपविनाशवी
नज्ञानांतरस्यायुस्यकिमप्यतोजातेएवंशुक्तिरियमितिनरजतमिदमितिचज्ञानमेवस्वात्मनाप्रका
शताम् अहंशुक्तौरजताभावेचप्रमाणेनतुरजतेइतितावतातथाकृतस्यरजतज्ञानस्यतकिंविद्रू
तमितितद्विषयीकृतेरजतेकथमसत्वंस्यात् १२ नविदमित्यनेनतदेवपरामृश्यतेयत्ररजतज्ञाना
मभूत्तत्रैवेदानींनरजतमितिशुक्तिरितिवज्ञानेप्रमाणाभूतेजातेतदग्राह्यमीयतेयत्नाद्योरजतज्ञानमप्रमाणमि
तितदेतत्संभवतिविरुद्धविषयावगाहिज्ञानद्वयेप्रमाणमेकत्रविषयेभवतीतितदयमात्रमानिकोव्यापव्यवहारो ५८
भविष्यतीत्या

शंक्यात् ॥ धर्म्मसिद्धेरपि भवेद्यथा नैवानुमानतः स्वसंवेदनसिद्धात्मशक्तासैकप्रमात्मना ॥ न केवलं
स्वसंवेदनान्न सिध्यति बाधा यावदनुमानतोपि न सिध्यति धर्मिणोऽसिद्धेरपि प्राद्वाइतो व्योमेश्व अ
पि कृ भयत्रैवेषः इह धर्मिणि सिद्धेऽसिद्धे न हेतुना स्पर्शमाणव्याप्तिकेन साध्यधर्माऽयोगव्यवच्छेदो ।
नुमानव्यापारः इह च प्राच्येनूपपन्ना नैव धर्मिणि प्रमाणे साध्यो धर्मः तत्र शुक्तिकाज्ञानेवानरजत
मिति ज्ञानेवानज्ञानविषयीकार्यैवं वा विषयगतेहेतुत्क्रियते न चैन युक्तेनत्कालेसाध्यद्धयवा ।
धस्य वाध्यस्य धर्मिणोभावात् न वापि तस्य शुक्तिज्ञानाद्यो धर्मो न वापरत्वधर्मान्साध्यसिद्धिः अतः
स्पर्शमाणेन धर्मिस्यात् इत्यप्यसत् यथ शुक्तिर्नेरजतज्ञानस्य विषय इति साध्यते शुक्तिकाज्ञान
विषयत्वादिति न यदीदानीं न सिद्धसाधनं यथ पूर्वं न दानन्तर्वं स्वसंवेदनेन वाध्यविषयता केन
चैवं व्याप्तिर्गृहीता यद्येदानीमनयज्ञानेन यत्पूर्वमस्य न भवतीति अनुमानान्तरेणेति चेदनवस्थापत्तेर्न
तत्सम्बन्धेपकस्मिन्विषये कथं ज्ञानद्वयं स्यादिति कोह्येकविषयतां द्वयोर्ज्ञानयोर्जानीयात् तेहि
तावत्स्वात्मनि स्वविषये च विश्राम्यतः स्वकमित्यनुमानतोपि न बाधा न च तथाभूतमपि व्यवधान ।

प्र॰ मत्रमतीतो संवेद्यते स्वसंवेदनसिद्धतया झटितिभासनात् अत एवैतदप्यशक्यं वक्तुं माभूदुपायानामे
भि॰ ति एवं परपक्षे नुपपत्तिं प्रदर्श्य स्वपक्षे एकप्रमातृपरिनिष्ठितेन हि दियाहृद्यबाधकभाव इति वाक्येन प्र
९१ तिज्ञातं निगमयति युक्तो सैकस्मात्प्रमातुर्यदि ज्ञायेनेति स एव द्विहितया निर्मातेति व्याख्यानमेव स्थितेवे
वेद्य दिव्यवहारसिद्धये मम्याद्यनुपपत्तिरपुच्यते तद्बहुतोकाममपुनासर्वे सिद्ध्यतीति ९ न केवलमेते कार्य
कारणभावस्मरणबाध्यबाधव्यवहारा: सकललोकयात्रासामान्यव्यवहारभूता एकप्रमातृप्रतिष्ठा यावदन्यो
न्यव्यवहारा अपि ये क्रयविक्रयादय: समला उपदेश्योपदेशभावादयश्च निर्मलास्तेपि एकप्रमातृनि ।
ष्ठा एव भवंति व्यवहारो हि सर्व: समन्वयप्राणस्तमुपसंहारक्रमेण दर्शयति ॥ इत्थमत्यर्थभिन्नार्थावभा
सषट्चिते विभौ समलो विमलो वापि व्यवहारोनुभूयते ॥ ननु हि भिन्नेति श्लोकद्वयोक्तेनानेनोपपत्तिप्र
कारेणान्वयव्यतिरेकात्मना तथा श्लोकानेरूक्तेन व्यवहारोदाहरणप्रकारेणेदमपि मन्तव्यं यद्वि
भौ देशकालानवच्छिन्ने तत एवात्यर्थं भिन्नैर्मायाबलादेकदेशगतैर्नीलसुखादिभि: आभासै: प्रतिबिम्बक ।
ल्पैर्नतिरिक्ततयावर्तमानै: स्वचितेस्वरूपानन्यथाभावेनापरके विश्रान्त: सर्वो व्यवहारोनुभूयते अनुभवश्च ९

61

त्रेदन्तनमें प्रमाणमितियावत् अतभूपते च सोपदेशोरवधानथनेः येनेषां येव संसारसेमनाव्यवहार
दशामेव प्रमातृतत्वमध्योत्मिकाशिवभूमिः यदुक्तं समंथेसाववधानेनित्यप्रत्यभिज्ञातात्मपरमा
र्थानोसमलोव्यवहारः अन्येषांमपवनिर्मल इति शिवम् ९ आदितः ११ इति श्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामेकाश्रयनिरूपणं समस्तसमाह्निकम् ७ एवमेवे
दनसंसिद्धव्यवहारवशेनयः नित्यो महेश्वरः सिद्धः सिद्धान्तोऽनन्तमः शिवम् एवं ज्ञानस्मरणापोहना
निश्चमायानेषामेकमाश्रयं विना व्यवहारो न युक्त इति निरूपितम् एतावता न वेदितः कृतेऽन्यत्र यदु
क्तमेकत्र तन्न परिघटितम् अन्तराभाससमर्थनेनान्तः कृता नेन विश्वरूपत्वमपि निरूपितम् यत्त
त्रैवमहेश्वरस्यैककेनमाहेश्वर्यं स्यात् तत्तत्रानुपपत्तमुपपादयितव्यम् तत्र ज्ञानविषयं क्रियाविषयं वे
त्युभयप्रकारेण तेऽपि भगवान् ज्ञाता कर्ता च यद्यपि च प्रकाशविमर्शात्मकं विवेकवचनमेकमेव संवि
द्रूपं तथापि व्युत्पादनाय तत्परिघटितमेवायं विभागः तेन ज्ञानात्मकक्रियाविषयं स्यात् तेऽयं यद्यपि क्रि
याशक्तिरूपं तथापि ज्ञानाधिकार एव निर्णीतमेतद् द्विधयत्वात् एवं वृत्तान्तपादार्थः प्रकृतिनः प्र

प्र॰
वि॰
६२

62

स्यपतत्त्वसंपूर्णतयानिर्णीतोभवति नचज्ञानेनामस्वरूपंभेदिताभासभेदोपाश्रयतिरेकेणसंकुचित
मद्दमितिसंवेदनेनतत्राभासेषुयत्स्वातंत्र्यंतद्देवज्ञानपाक्रिविषयंस्वातंत्र्यंसंपद्यतइतितात्कालिकाक्ष।
सामक्ष्यमित्यादिनाशुद्धज्ञानक्रियेयतइत्यनेनश्लोकेकादशकेननिरूप्यतेतत्राभासांतरापेक्षीवाभासो
न्यथावेतिश्लोकेनोक्ताःसएवाभासएकइतिश्लोकांतरेणोच्यते अर्थक्रियाभासोपितथैवाभासान्नियतो।
इतिश्लोकद्वयेनोक्तापकस्मिन्नाभासेसार्थक्रियेतिपुनःश्लोकद्वयेनाभासांतरत्वमितिश्लोकेनततो।
वास्तवेस्वरूपतोविभागतश्चश्लोकयुग्मेन ततःश्लोकेनज्ञानादिधाम्नामप्येकस्योपसंहारःश्लोको।
तरेणमहेश्वरत्वस्यउपसंहरताभाविनःक्रियाधिकारस्योपक्षेपइतिसंक्षेपार्थःआह्निकस्यअथश्लोका
र्थोनिरूप्यते ननुयदिपरमेश्वरनिष्ठतयैवसमस्तोयंव्यवहारःतदस्यस्फुटत्वास्फुटत्वप्रायप्रसिद्धवै
चित्र्यानुपपत्तिः येनकिलायमनुमाणितःसएकएवभगवान् नचतद्व्यतिरेकेणव्यवहारस्यनिजंकिं।
चनतत्त्वमस्त्यप्यामद्द्माशंक्याह ॥ तात्कालिकाक्षसामक्ष्यसापेक्षाःकेवलंक्वचित् आभासास्त्रमयामत्रतेषां
यतमसादिषु विशेषार्थावभासस्यसमतायोनपुनःक्वचित् विकल्पेषुभवेद्वाविभवद्भूतार्थगामिषुकेव ॥ ६१
लमेतावताआभासानांभेदोनपुनरर्थावभासस्यस्वात्मगतःक्वचिद

पिभेद इति श्लोकद्वयस्य संमीलितस्य सम्बन्धः यस्मिन्नेव काले स आभासः आभाति तत्काल एव भवति
यदेतत्सामर्थ्यं बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वं नाम आभासान्तरं पश्यामीममेवंरूपं तत्सापेक्षाः तथामिश्राः क्वचिदा
भासा भवेतिर्यत्र स्फुटताव्यवहारः ग्रंथविषयोधकारस्य प्रमातृविषयः पुनर्योस्मो व्यवा।
हारो स्फुटतामयस्तत्र तआभासान्तरस्यापि तथा हि ज्ञानस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वलक्ष।
णमाभासान्तरं नैवास्ति दृष्टवत्सम्बंधीभूतस्य संततसमस्थितस्य वर्तनात्कालिकं तन्नास्ति अ।
पि त्वप्राक्तनमेव बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमनुसंधत्ते तस्मादर्थावभासस्य केषुचिदपि विक।
ल्पेषु सततायां स्वरूपे विशेषोस्तीति सम्भावना न कर्तव्या न हि विकल्पाभाविवस्तुगामितो।
भविष्यन्निष्ठा वा भवेत्तु वर्तमाननिष्ठा वा प्रतीतवस्तुविश्रांता वा पनङकं भवति नीलमिदंप

63

पश्यामिसंकल्पयामिउत्प्रेक्षेस्मरामिकरोमिवेद्मीत्यादौनीलाभासोसोऽस्वरूपतो
न्नूनाधिकः एवंपश्यामीतिएवंयः पीतादिषुतेषुनराभासाः स्वातंत्र्येणयदाभ
गवतासंयोज्यंतेवियोज्यंतेच नदायंस्फुटत्वास्फुटत्वादिव्यवहारः नीलमि
त्याभासस्योल्लेखदशायाभासोनरूपावच्छेदेनपश्यामीत्याभासस्यामिश्रणायां
स्फुरणाद्व्यवहारः एवंत्रैकालिकव्यवहारवैचित्र्योपपत्तिः परमेश्वरस्वरूपान्नभिं
नत्वेषुनराभासानांनक्षतस्मिंश्चव्यवच्छेदोनकेनचिद्व्यामिश्रणेति ॥ १॥ २॥ ६२

नन्वेतन्नीलादिस्वरूपमपर्यन्तं यत्र वा लैङ्गिक[illegible]व्यापारोऽस्ति स्वभावो देशकालतदभावात्कथं वैवि।
ध्यमित्याशङ्क्याह ॥ स्वभावादिषु च सौख्यादिहेतुष्वपि च वस्तुष्ववभासस्य सद्भावेऽप्यतो।
तत्वान्तथा स्थितिः ॥ गाढमुल्लिख्यमानेन विकल्पेन स्वभावादिके तथा स्थितिस्तथैवस्या
त्स्फुटमस्योपलक्षणात् ॥ स्वभावस्य कुन्दनादिके च तत्कारणेऽङ्कुरे वृक्षादिके कटकादौ च तद्दे
तौ प्रतीतेनागते वा यद्यप्यवभासः सर्व एव तथाप्यतीतमिदमनागतमिदमित्याभासान्तरे
णायत्ताव्यामिश्रणात्प्रत्यभ्यवामीत्याभासाश्च यतो यवच्छेदकत्वेन विद्यमानेष्वपि तेषु तस्य प्रम
त्वत्वेन प्रकारेण स्थितिर्न भवति यथा पूर्वमभूदहमधुना स्वभावोऽङ्कुरः खीनि समर्जिततनि
मित्तसामग्रीकोऽवृत्ति यदा तु विकल्पेन तानि वस्तूनि गाढमुल्लिखितानि ततः पौनःपुन्यवि
शिष्टस्वभावत्वेन हेतुत्वेनाभिधानकरणाभासानुप्रवेशादाभासान्तरव्यामिश्रणात्मता
तेनैवास्मदुक्तेन प्रकारेण न पुनरंशेन तथेति स्वभावहेतुमित्यादिके न स्थितिर्भवतीति सं।
भाव्यम् उचितमेतत् यतस्तदानीं स्फुटत्वाभासमिश्रस्वभावाभासस्योपलक्षणस्य सो प्रती

प्र॰
वि॰
६४

64

तत्रहृणां भाविनोप्युपलब्धताम ३ ॥ ४ ॥ नन्वियता किमुक्तं भवति बाह्यरूपाः सुखादयः सु-
खादिहेतवो बाह्यजनिताश्च सुखादयः सुखहमित्यभिमानहेतवः इति तत्र बाह्यत्वाभावे पित
ज्ञत्वाभावे च न तथेत्युक्तं स्यात् तत्रैवतदेवचनकेचित् तत्राप्युक्तं कथमुक्तं ग्राह्यावभासस्य
सत्तायां न क्वापि विशेष इति सत्तायां ~~नेदानीं विशेष इति सत्तायां~~ एव भावाभावादिप्रयोजकत्वाद् ।
भावाभावावभासानां बाह्यतोपाधिरिष्यते नात्मा सत्ता ततस्तेषामान्तराणां सतां सदा ॥ ५ ॥ इह
सुखमस्ति मम दुःखं नास्ति ममेति ये भावाभासा अभावाभासाश्च तेषां बाह्यत्वेन आत्मा स्व-
रूपं न भवति नहि सुखमित्यस्य स्वरूपे बाह्यमिति वपुषा भाति सुखमस्ति हि सुखमेव स्वरूपं के-
वलं बाह्यत्वेन आभासान्तरमीषद्येण स्वान्तेऽप्यबलादेव यदा तत्र सुखाभासे मिश्रतया भास-
ते तदा तत्स्योपाधिरूपताम् अभावप्रयोजकतां गच्छति तत्र यथा नीलाभासाभावे उत्पलाभासा-
स्य न किंचिद्दूनं स्वरूपं तो राजाभासाभावे वा पुरुषाभासस्य तथा बाह्यत्वाभासाभावेपि सु-
खाभासस्य दुःखाभावाभासस्य को नाम ~~भासस्य दुःखाभावाभासस्य को नाम~~ तत्त्ववचनसंदृ- ६४

यतः काचनज्ञानतेतिर्य्यैनतासांभेदेवस्यातिरेषाम् ५ इहानः कारणोबुद्धिर्दर्पणमिवा।
नीलादीनामेवभासानामांतरत्वमप्यस्ति अतः कारणमध्येभवत्वात् बाह्यत्वमपिग्राह्यतान्
पेप्रमातृविच्छेदेनाभासात् बाह्यत्वंचकेवलेबाह्यप्रमातृता अत्रवावस्याद्वयेप्यर्थक्रिया।
ममीकुर्वत्येव अंततोज्ञानस्वविषययस्मतः प्रमातृताद्यात्म्यलक्षणमांतरत्वेनग्रामीकस्मा
नकोविदर्थक्रियांविदधीरन्नित्याशंक्याह॥ अंतरत्वात्प्रमात्रैक्येनैषांभेदनिबंधना अर्थक्रिया
पिबाह्यत्वेसाभिन्नाभासभेदतः॥ प्रमात्रैकात्म्येतन्निमित्तकयदांतरत्वंतस्माद्भेदोनैषामाभासा।
नामर्थक्रियानकाचिदस्ति साह्यर्थक्रियाभेदमेति भवतिसहिनीलाभासः पीताभासाद्यतोभि
द्यते यतस्वप्रमातुर्भिद्यते ततः स्वसाध्यांनियतांभिन्नामर्थक्रियांतस्यप्रमातुःकुर्यात् नचैव
नदाभेदोस्तिप्रमात्रैक्यात् साह्यर्थक्रियाभासभेदनियतातथाचकांताभासस्यबाह्यत्वेपिस।
त्याभासांतरस्यालिंगनलक्षणस्वव्यपगमेद्दरीभवतिश्य[illegible]मपितिवाभांतरस्योपगमेप्येवश्रा सं॰
कनाज्ज्ञादविपरीताद्दश्यपतेर्थक्रिया: अतस्वाभासभेदाभावः यतः प्रमात्रैकात्म्येनांतरत्वेन।

प्र॰ वि॰ ६५

65

स्यात्तार्थक्रियेति अर्थक्रियाभासोपि चाभासांतरमेवेत्यर्थक्रियाकारित्वमपि न भावानां सत्त्वम्।
येन तदभावे स्वरूपत एवाभावः स्यात्॥ ९ ननु च बाह्याभासस्य तिभेदनकालेप्यांतराभासो वि-
रोधाद्विच्छिन्न इति कथमिदमुक्तं अंतराणां यद्याभासः समस्तदैव्येतत्परिहरति॥ चिन्मयत्वेवभा-
सानामंतरेव स्थितिः सदा मायया भासमानानां बाह्यत्वाद्बहिरप्यसौ॥ ३॥ इदावभासानां सदैव बा-
ह्यतांभासतदभावयोरप्यंतरेव प्रमातरि प्रकाश एव स्थितिः यत एते चिन्मयाः अन्यथा नैव प्रका-
शेरन्निरुक्तं यतः यदात्मा मायाशक्त्या विच्छेदेनावभासते स्वातंत्र्यरूपया बाह्यत्वमेषामाभास-
ते तदा तदवलम्ब्यावभासमानानामसौ स्थितिर्बहिरप्यंतरपि तावदयमंतराभासो बाह्यत्वस्या-
विरोधी यस्तु तत्सर्वाभासभित्तिभूतः सो न कथं विरोध इति पुनरुक्तं सदैवांतराणामासत्वेनेति ननु
बाह्यत्वे सत्यर्थक्रिया न च बाह्येन्द्रियगम्यत्वेन च विकल्पोल्लिखितानां तत्संभवति तत्कथम-
मीषामर्थक्रिया स्यात्॥ इष्यते च विकल्पोल्लिखितः पिशाचादिग्रामादिविधायीत्याशंक्या-
ह॥ विकल्पेयोयमुल्लेखः सोपि बाह्यः पृथक्प्रथः प्रमात्रैकात्म्यमांतर्यं ततो भेदो हि बाह्य-
॥॥

ता। विमर्शविशेषरूपेविकल्पज्ञानेऽप्युल्लिख्यमानः कांताचौरादिरर्थः सोपिबाह्यः नकेवलंब
हिरवलोक्यमानः यस्मात्सोपिप्रमातुः सकाशात्पृथगेवप्रथतेयमितियस्यप्रमातुरहमित्य
वविश्रांतत्वेनदांतरत्वेनेतिविकटंतस्यकिंचिदपेक्षणीयस्यसर्वस्यप्रमातैवापेक्षणी।
यांतराभावेततस्यप्रमातरिनिकटंतादात्म्यप्राप्तमेवेतिततोयद्भिन्नंतद्बाह्यमेवेतिप्रकाशते।
त्वस्याप्यर्थक्रिया ८ ननुकुंभकारादिव्यापारेणघटादेस्तद्बाह्यत्वमंतः करणगोचरस्यतुकिं
कृतेनेत्याशंक्याह॥ उल्लेखस्यसुखादेर्वाप्रकाशोबहिरात्मना इच्छातोभर्तुरध्यक्षरूपोऽक्षा।
दिभुवांयथा॥ एतद्विकल्पप्रतिबिंबितस्यनीलादेर्योबहिरात्मनाप्रमातृविच्छिन्नेनस्वभावेनप्र
काशस्सभर्तुरितराभासाविभ्रांतोबहिःस्थितेष्विवप्रस्मृतः ईश्वरस्येवेच्छयायथैवचक्षुरादिविषय
भूतानांप्रत्यक्षज्ञानशब्दवाच्योबाह्यात्मनाप्रकाशोनीलादीनां एतदुक्तंभवतिकुंभकार।
व्यापारेणापरमार्थेनेश्वरेच्छैवतदवभासितकार्यसंपादयैतानपुनरन्यः कश्चनसः ततश्च
यथाऽर्थईश्वरेच्छयाप्रकाशाद्बहिर्भूताअपिनीलाद्याबाह्यकरणगोचरीभूताः कल्पितास्तथा।

प्र. भि. ४४

66

नविच्छिन्नरूपेणावभासनेनैव भासंते तथांतःकरणगोचरीभूताश्च प्रीतिको विशेषः सुखदुःखभा
यास्तंभरतापुरुकरूपाः स्थापिचभिवाविरूपारतिनिर्वेदादरूपांतःकरणकगोचरा बहिरात्मना भां
ति संकलेषु यद्यपि देवस्वातंत्र्यं तथापि विमर्शमार्थतायाममभावयितमपाकरणादीश्व
रस्यैव वस्तुतः यथोक्तं ग्रंथकृतैव यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियंत्रिते जीवे निरुद्धात
यापि परमात्मनि स्यात्स्थिता तदात्मनैव तस्य स्यात्कथं प्राणेन यंत्रणेति यन्नत्वनिष्ठा रेव देहे त्र
तस्य स्वरसवाह्यिन्यात्तेपमासंसोकल्पिकी दृष्टिः न तत्र स्फुटं ईश्वरस्यैव व्यापारः तस्मात्संक
ल्पिकानामपि बहिर्भावे परमेश्वरेच्छैव हेतुरिति सिद्धांतः ९ अथ पूर्वोक्तमेकं माहेश्वर्यं व
निगमयति .... तदेकेन विना तस्मात्संविदां लोकपद्धतिः प्रकाशैकात्तदेकत्वं मातैकः स उ
ति स्थितम् स एव विमर्शत्वेन नियतेन महेश्वरः विमर्शएव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः यू
देन तत्सर्वोक्तिर्नेन पपादितं तदित्ति तस्मा इतोः संविदां ज्ञातॄणाम् एकेन विना लोकपद्धति लौकि ४४
मार्गः सर्वो व्यवहारो न संभवेत् संभवति चायं तस्मादेकः प्रमाता स नैव तत्र दुर्घटं यतो विषयप्र

काशएवसंविदुच्यतेकेवलंविषयोपरागमहिम्नाबहिर्मुखतयानीलप्रकाशोन्यः पीतप्रकाश
श्चान्यः परमार्थेनतुप्रकाशस्यदेशकालाकारसंकोचवैकल्यादेकत्वमेवेत्येकएवप्रकाशोन्त।
र्विश्रान्तः सएवचप्रमातात्युच्यतइतिस्थितमिदानीमुपपत्तिः नचास्यासौप्रकाशलक्षणःस्वा
त्मानीलाद्युपरागशून्यतस्वरूपएवास्तेस्फटिकमणेरिवप्रतिबिम्बसदेवविमृश्यमानस्वरूपः इतिविमृ।
शरूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शाना प्रत्यनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वमेवास्यमाहेश्वर्यं सएवचाहमा
वास्तवोविमर्शोदेवस्यक्रीडादिमयस्यशुद्धेपारमार्थिकेज्ञानक्रियेप्रकाशरूपताज्ञानंतत्रैवस्वा
तंत्र्यात्मा विमर्शः क्रियाविमर्शश्चान्तःकृतप्रकाशः इतिविमर्शएवपरावस्थायांज्ञानक्रियेप
रापरावस्थायांतुभगवत्सदाशिवेश्वरदशायांसामानाधिकरण्यापन्नाहन्तेदन्तास्वभावेअपराव
स्थायांचमायापदेइदंभावप्राधान्येनवर्तमानेइतिविशेषः सर्वथातुविमर्शएवज्ञानंतेनविना
हिजडभावोस्यस्यादित्युक्तंसएवचक्रियेतिभाविनः क्रियाधिकारस्योपक्षेपंकरोतीतिशिवम् ११
शादितः ८९ इतिश्रीमदभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञायांमाहेश्वर्यनिरूपणम्

प्र॰
भि॰
८०
67

ममाह्निकम् ज्ञानाधिकारः समाप्तः ॐ विततविभास्वात्मादर्शे स्वशक्तिरसोज्वलां प्रकटयति यो
मातृस्वांशप्रमेयतटद्वये बहुतरभवद्भङ्गीभूमिं क्रियां सवितेपरां प्रकटयतु नः श्रीमान्गौरीपतिः स
कृतेपरम् यत्र विश्रान्तिमासाद्य विश्वक्रीडाविजृम्भितं क्रियाशक्तिप्रियामेते दर्शयेत्तं स्तुमः शि
वम् अथ क्रियाशक्तिस्वरूपं वितत्य निर्णेतुमधिकारान्तरमारभ्यते तत्र श्लोकाष्टकेनातएवेत्या
दिनाथरवभासस्यनश्यनेनपरमेश्वरेपरमार्थेनाक्रमा क्रियापारिमितसांसारिकप्रमातृगतक्रमा
वभासनयोगात्सक्रमा चेत्युपपाद्यते तथा द्विश्लोकेनोक्तपूर्वपक्षप्रतिक्षेपः ततः श्लोकेनसक्र
मत्वाक्रमत्वविवेकः ततः श्लोकत्रयेणाक्रमस्वरूपनिरूपणं ततः श्लोकद्वयेनसक्रमत्वाक्रम
त्वयोर्विषयविभागः विषयविभागेवसतिवस्तुतएकत्रैवतयोर्विश्रान्तिरितिश्लोकेननिरूप्यतइ
तितात्पर्यमाह्निकस्य श्लोकार्थस्तुविभज्यते तत्रपूर्वोक्तज्ञानशक्तिसमर्थनोपयोगिनिप्रमेये
सिद्धेप्रमेयान्तरमप्यथततः सिद्धमित्यधिकारणासिद्धान्तदिशादर्शयति ॥ ॐ अतएवयदप्युक्तं क्रिया
नैकस्यसक्रमा एकस्यादिष्यतेतिमितंतदेकस्यसमर्थनात् ॥ यत्तावदुक्तंज्ञानमेवाद्भवविकल्प ८०

रूपाणि भिन्नानि न तेषामाश्रयोऽस्ति कश्चित् संस्काराश्च स्थितिः सिद्धा ज्ञाने च जडे चैतन्नार्थस्य प्रका-
शः जडे चैतेषां कालसंकोचवैकल्यादात्मनत्वाद्भिन्नमिति तत्रावश्यतितिहि प्रभिन्नानामव-
भवादीनामनुपपन्नेर्विततत्वदर्शितत्वात् न च संस्कारमात्रात्स्मृतिरित्येतदप्युक्तं जडत्वे च वा
संकुचितरूपेज्ञानेन तत्त्वात्तेषामवभासितत्वे योपरागवर्णात्वस्य संकोचावभासस्त्वपि दर्शितेय-
तः न केवलमतो हेतुकलापाज्ज्ञानशक्तिभेत्त्वादि निवारितानि यावत्क्रियाशक्तिविषयाण्य।
पि हर्षाणामनन्तपर्वहेतुजानादप्रसारितानीत्यपिशब्दार्थः प्रकाक्रियाक्रमिकाकथमाश्रयस्यै-
कस्वभावत्वे सति च दत्तश्च नियदुक्तं तथा तत्र तत्र स्थिते इति हि स्थानेकरूपत्वादिति च यदुक्तं
तदपि प्रतिक्षिप्तमेव यत इयाति एवं पते इयदेव जीवितमेकमनेकस्वभावैकथं स्यादिति तत्रा।
चोक्तं चित्स्वभावस्य दर्पणस्येव प्रकतानपबाधनेनाभासभेदसम्भवे कश्च विरोध इति न स्मात्वन्या।
भिज्ञानबलादेकोऽप्यसौ पदार्थात्मा स्वभावभेदाविरुद्धान्यावदंगीक्रियते तावन्न विरोधादेवक्र।
मरूपतयानिर्भासमानास्तमेके क्रियाश्रयं संपादयन्तीति तत्र सम्बन्धादीनामप्युपपत्तिरिति

प्र· वि· ६८ ॥ ननु च क्रमिकत्वमेव क्रियायाः स्वरूपं क्रमश्च कालकलनाहीने विश्वमये भगवति नास्ति त-
त्कथमस्यासाभवेदित्याशंक्याह ॥ सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः घटते न
तु शाश्वत्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिव उत्तिपत्यपस्थितिपतिहस्तमितिपूर्वो नैरवयागात्तेक्रमव
तः । तत्र येषां तपव क्रियाकारणादीनामिव तेषां सा सक्रमा प्रमत्ते तेनैव भाति येन मम्मेते तथा।
भूतपरिदृश्यमानभेदसंपादिकायां सो काचिदतीन्द्रियाहृस्तगता शक्तिव्यापारो हाथ रूपानि
68 त्यानुमेयात स्याः केवलं पूर्वापरीभूतत्वमनुमीयते इति लौकिक्याः क्रियायाः सक्रमत्वं का
लशक्तेराभासविच्छेदनप्रदर्शनसामार्थ्यरूपात् पारमेश्वराच्छक्तिविशेषाद्घटते उपपद्यते।
यान्तु प्रभोः सम्बंधिनी नदृश्यतिरिक्ता क्रियाशक्तिः शाश्वती कालेनास्पृष्टा तस्याः सक्रमत्वं म
स्तीति सम्भावनापि नास्ति यथा प्रभोः सक्रमत्वमसम्भाव्यं तथा तस्या अपि उक्तं हि हृत्स
स्यसक्रमत्वेन तदानापि क्रिया तथा स्यादिति २ ननु कालो विशेषणाभावमुपगच्छन्भावस्वा।
तन्त्र्येणावच्छिन्नमिति प्रको सौ कालो नामेत्याशंक्याह ॥ कालः सूर्यादिसंचारस्तत्तत्पुष्पा ६८

दिर्जन्मवा प्रतीतोऽस्ति बाध्यतल्लक्ष्यः क्रम एव सतत्त्वतः ॥ ये ह्यत्र यथापरिनिष्ठिता[ग्रा]भासाः सिद्धास्त
र्यथा चेदं सूर्यादीनां सहकारमल्लिकाकुटजादीनां प्रतीतोऽस्मादेः प्राभृतमदविलासादेः तएवका।
लः यतोऽपरिनिष्ठिते गमनपरत्वादिते ये यत्र यथा परिनिष्ठीयन्ते परिवर्तकैरिव कनकं स एव च सू
र्यादीनां स्वभावविशेषस्तत्त्वतः परमार्थतः क्रमो नान्यः कश्चित्क्रमो नाम क्रम एव च कालो नान्यो।
मो कश्चिदस्तीति एवं कालोऽभिन्नाभिन्नक्रमो योऽन्यः यौगपद्यमप्याभासयोरपराभासापेक्षया क्रमए
व विशिष्टप्रादेशीयापि विततामन्वयाद्याभासभेदक्रमरूपएव परत्वादिना तत्रैवेति तेन न तेन प्र। परत्वबुद्धिरपिस्फुरे॰
तिमानवर्तकत्वेन सूर्यसंचारादिना सहमीयमानो हि मस्थानीयो देववदत्ताभासस्यैव विश्वभेद
इत्युपचयते हि वसंतागच्छतीति ३ नन्वेवं कालो भावस्वभावभूत एवास्तु कामो कालशक्तिरित्या
शंकाह ॥ क्रमो भेदाश्रयो भेदोऽप्याभाससदसत्त्वतः आभाससदसत्त्वे तु चित्राभासकृतः प्रभोः ३ ॥
ह स्वभावभेदमात्रं परिक्रमात्मा कालः तदयुगलीवतः स्वयभिन्नस्वभावमिति भिन्नकाले भवेत् त
स्मादरूपाभासस्य सद्भावः स्फुटप्रभापुंजस्य वा सद्भावः इत्येवंभूतो यो भेदः आभाससद्भावासः।

प्र॰
वि॰
६९
69

द्वाभ्यामनुप्राणितस्तत्कृतः क्रमः कालात्मा तेनावभासानां भावाभावेन वास्त इत्युक्तमिति ।
विस्तार्योपपादितमिति एवं संवित्स्वभावग्राह्यात्मा स्वप्नसंकल्पादेराभासस्यैव विश्वनिर्माणे प्रभुः स्व
भविस्मृतिस्वसंवित्तित्वन एवं तो भवतः सत्वान्नितीलादीनाभासानाभासयंश्चित्रतयाऽप
रिमेयमाभासयति तथाहि लोहिताभासे उन्नताभासे हढाभासे च सामानाधिकरण्येन चटा
भासे पराभासे च घटपटकावभासेन अन्योन्यत्राभासाभावेन स्वात्मनि त्वेकरसेनाभासेन इयति ।
चनक्रमस्योदयः यदा त्वपराभासे हेमंताभासेन च सर्वथैव शून्यमाभासयति हेमंताभासे
च शारदाभासेन तदा कालात्मा क्रम उन्निष्टतीति सेयमित्थंभूताभासस्यैव विश्वप्रथनशक्तिर्भग
वतः कालशक्तिरित्युच्यते ४ विश्वाभासकृत्त्वमेव स्फुरयति मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभा ।
सयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वरः पदार्थस्य स्वं रूपं मूर्तिः तस्या यद्वैचित्र्यं वि
भेदः तद्यथा गृहमित्यन्यत्स्वरूपं प्रा[illegible]नमित्यन्यत् विपणिरित्यन्यत् देवकुलमित्यपरमु ६५
द्यानमित्यन्यत् आपणमिति तदितरत् तस्माद्वैचित्र्यादाभासमानाद्देशक्रमो दूराद्दूरवितत

त्वादिः क्रमो भगवताऽवभास्यते यदा तु गाढप्रत्यभिज्ञाप्रकाशबलान्न देवे देहस्तत्स्वरूपमिति प्र
तिपत्तौ मूर्त्तेरभेदोऽथवास्याः स्वरूपत्वं भाति तदा एकस्मिन्स्वरूपे यदन्यदन्यद्रूपं न हि तोध्यवसायादेऽस
ह भवन्क्रियेत्युच्यते तस्माद्यद्वै विश्वं परिमिताऽपरिमितरूपतात्मकं तदेकानुसंधानेन फलसि
द्ध्यादिनिबन्धनतया यथायथा कृविचर्वितेन निर्भासयन्कालरूपं क्रममेवभासयति नचैतद्वाच्यमे
कस्वरूपस्य कथमन्यदन्यद्रूपमिति यतो नासौ कश्चिद्भावो य एवं विकल्प्यते संविदेव हि तथाभा
ति तथाभासनमेव चास्योपपद्यम् नहि भासने विरोधः कश्चिन्नभवति स हि सावङ्गः त्वादेर्भास
नकृत एव तथाभासनाभाव एव हि विरोधतत्त्वम् एतदपि प्राक्तेनैश्वरशब्देन वदर्शितम् ५ नचै
वमाभासविषयाभ्यामेव देशकालक्रमाभ्यां भवितव्यं अनाभासस्य प्रमाता स हि न कस्यचिदाभास
ते तस्य सर्वमाभाति यतस्तत्स्वतोऽप्रमातरि कथं रूपेणैव अभवमहं भवामि भवितास्मीति यद्दे
तिष्ठाम्पराणे देवगृहे इति वाँ किं वर्तमाने किमतीते किं भावीति प्रमात्राश्रयो भावेष्वपि क्रमो न पुनः
नव प्रमातृनिरपेक्षेष्वपि तेषु स्वात्मनि हरत्वादिभूततत्त्वादिवा तदेतत्समर्थयितुमाह ॥ सर्वदाभास

किं च स्वयं देशकालक्रमशून्यस्य किं दूरं किमन्तिकं

प्र॰ वि॰ २

70

भेदोऽपि भवेत्कालक्रमाकरः विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मातुर्भातस्यतोऽस्त्यसौ देशक्रमोऽपि भावेषु भा
तिमातुर्मितात्मनः स्वात्मेव स्वात्मनापूर्णाभावाभान्त्यमितस्य तु॥ सर्वेषु वस्तुष्वेकानेकरूपेषु यः का
लात्मक्रमः तस्य यत्प्राकरद्वयमिति निवेदनमिति व्याख्यातं आभासस्य भावाभावकृतो भेदः शून्य
प्राणबुद्धिदेहादेर्भवतीति संभाव्यते यतः स शून्यादिर्विच्छिन्नभाः नहि तस्य भासनं स्वरूपेनीला
दिवज्जडत्वात् अपितु संविस्फुरणमस्य भासनं न च परामर्शस्य नास्ति यथा सुमेदेहस्य संसारयाद्यप
तितत्वे शून्यस्य प्राणादेस्तदाऽस्य भासनं विच्छिद्यते इत्याभाससद्भावासद्भावकृतः कालक्रमोऽस्ति अ
तीतोऽहं बाल्ये देहाभासरूपोऽभवामि युवदेहाभासरूप इति सर्वदा यतः प्रमाताऽहंभावसमावेशनाद
परिशर्णात् अत एव हि कालक्रमत्वादावेशेऽपि कालक्रममाभासयति योऽहं बालोऽभवं तत्सह
भावी वृद्धाभासोऽप्यभवदिति नत्वयः सकृद्विभातः इत्यनया वाचोयुक्त्याविच्छिन्नभासनः प्रमाता
संविद्रूपः तस्य स्वात्मनि कालक्रमः नापि तदपेक्षया वेद्यभावजातेन तद्धि तदभेदेन भातीति एवं
देशक्रमोऽपि मितात्मनः परिच्छिन्नस्वरूपस्य शून्यादेर्देहान्तस्य स्वात्मनि भाति इह इति अमी इति स्वा

२.

पेतयाचभावेष्वपि यत्क्रमसंयोगपारिमित्येन वर्तनं तदैतिकमितरद्रूपमिति अमितस्य स्वरूपेयना।
मूर्तस्य तत्संवित्तत्त्वस्य भावाः स्वात्मनाऽहंभावेन यतो भान्ति ततः पूर्णाप्रपरिच्छिन्नस्वरूपेयता काऽय
नः स्वात्मानस्य तथाभूत एवेति समस्तयोगमात्रकं अग्रस्वार्थे परे हीदेमृति ततः क्रियानत्वस्य सर्वेषु सर्व
नः पूर्णामिति क्रियाप्रसंगादिह कालक्रमः प्रकरणिकोऽदृष्टान्तत्वेन पुनस्तत्प्रसंगाद्देशक्रमो निरूपितः
दृष्टान्तस्य पूर्वे वाच्यः इति वैचित्र्यनिरूपणावसरे देशक्रमस्यादावभिधानं न्याय्यं उपसंहारे तु प्राक
रणिकस्य कालक्रमस्यादौ निर्देशः पश्चात्प्रासंगिकस्य देशक्रमस्येति १ नन्वेवं सत्यप्रमातावि
भगवति नास्त्येव क्रियेत्यापाततेकालक्रमाभावात् क्रमाश्रयेण वस्तसाम्यवस्थानादित्याशंक्याह ॥
किंतु निर्माणशक्तिः साप्येवं विदुषईशितुः तथा विज्ञातृविज्ञेयभेदोयदवभासने॥ इह तत्त्वतः प
रमेश्वरस्याप्रतिहतस्वातंत्र्यरूपाऽविच्छिन्नस्वात्मविमर्शमयस्य नमोऽवलोकनारूपेच्छैव [illegible] क्रियेति इत्युपसंहृतिरिषापेतेधि
[illegible] देवताकर्तृताक्रियेति चैत्रमैत्रादेरपि पचामीतियेवांतरिच्छासेव क्रिया तथाचापि प्रया कारणे रवमिच्छेवं
णादिबहुतरस्पन्दनसम्बन्धेपि पचामीति न विच्छि[illegible]तेयत्पचामीतिरिच्छारूपं न देवतथा स्पन्दना
घ

प्र॰ वि॰ ७१ 71 त्मतया भाति तत्र तु न कश्चित्क्रमस्तत्त्वतः एवमीश्वरस्यापि ईशो भासे स्फुरामि पूर्णोऽहमेव स्रक्ष्यामीत्ये
वंरूपे य इच्छात्मके विमर्शे न मह इत्येतावन्मात्रे तत्त्वे न तत्र कश्चित्क्रमः एतदेव वोच्यते प्रमातृप्रमे
यवैचित्र्यक्रमोल्लासत्वमुना वाक्येन न तद्वापि न कश्चित्क्रमः यदा हि इच्छारूपे पश्यामीति स्पन्दनात्मतो
कायपर्यन्तां गते क्रमात्रूषितमाभाति तदा भगवदिच्छा प्रमातृप्रमेयभेदपर्यवसिता न त्क्रमोपश्लिष्टा
भाति दर्पणतलमिव विततप्रवहन्नदीप्रवाहक्रमसमाश्लिष्टं अत्र च केवलदर्पणस्य तथेच्छा ना
स्ति परमेश्वरस्य तु सास्ति अत्रभयथाऽस्य क्रियाशक्तिः क्रमरूपक्रियानिर्माणसामर्थ्यं [illegible]
क्रियानिर्माणसामर्थ्यं क्रमरूपक्रियोपरागयोगश्चेति एवं देशक्रमेऽपि वाच्यं न त्वत्र सविच्छक्तिक
ल्पनेत्यैः इह च क्रियाशक्तिरेव स्वीकृतेति पिण्डार्थः प्रकृतार्थस्तु तथेति स्वरूपभेदेन देशकालक्रम
संपादकेनोपलक्षितो योऽवियुक्तः मूर्त्यादेः प्रमातृभेदोऽसौ स्वं ज्ञेयाश्च एवं च घटादेः परस्परं ज्ञातृश्च।
स भगवतोऽवभास्यते यत्तदवभासने साऽइच्छानुरूपि निर्माणशक्तिः क्रियाशक्तिर्न केवलं मूर्त्यादे ७१
रेव क्रियायत्तं सुतरां मितत्वात् ज्ञेयक्रियावैचित्र्यमसौ विदधात्येवम् नवरातन्त्रैव हि तत्स्फुरति तत्तो

पितस्यसा क्रियाशक्तिः अतोभासनविच्छेदाभावात् क्रमाभावे स्थूलदृष्ट्यायद्यप्यस्य भवेत्क्रियाऽनुपपा
त्तिशंका किंत्वेवमस्य क्रियाशक्तिरूपपन्नेति संगतिरिति शिवम् ८ आदिनः ९ इतिश्रीमदाचार्याभिनव
गुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिनिरूपणं प्रथममाह्निकम् ॥
विरोधमविरोधं वस्वेच्छयैवोपपादयन् भेदाभेदौ च यो मेने तत्त्वविन्नेस्तु नमः शिवम् यदुक्तमथतिष्ठतस्मम
ध्यांड्भगवतो निर्माणशक्तिरिति तदेव बाह्यवाददर्शिनाऽनुपपद्यमानक्रियासंबंधसामान्यादिपदार्थराशि
समर्थनमुखेन निर्वाहयितुं क्रियासम्बन्धसामान्येत्यादिना न भ्रान्तिरिति इत्यंतेन श्लोकसप्तकेनाह्निकेऽ
सूत्र्यते तत्र प्रथमश्लोकेन तदव्यक्तकल्पेन एकानेकरूपस्य क्रियादेर्बाह्यवादे विरुद्धधर्माध्यासदूषणेना।
नुपपद्यमानस्यावश्यसमर्थनीयत्वं वपुरिति दर्श्यते द्वितीयेन तत्रोपपत्तिः सूच्यते तृतीयेन निर्विकल्पसंवे।
दनसंवेद्यत्वेऽपि विकल्पकाले एवस्फुटमेषां रूपमिति सूच्यते चतुर्थपंचमाभ्यामेकानेकस्वरूपतायाविष
यविभागः स्थाप्यते षष्ठेन ग्रहणाकल्पनव्यवस्थितसम्बन्धस्वीकृतानां क्रियाकारकभावादीनां स्वरूपमुच्यते।
सप्तमेनार्थक्रियोपभोगादिनिसंक्षेपः तत्र चैतदयानिर्माणशक्त्यावभासनरूपयायन्निर्मीयते तस्यावभा।

प्र॰ सैनैव निर्माणेनात्मन् सा च द्विवेद्यादेरप्यस्ति नीलादेरपि नीलादिनिष्ठस्य कर्म सामान्यस्य सर्वथादेरा
भि॰ पि न नष्टाः सन्त्येव सत्त्वे सत्त्वेन वृत्तिसत्त्वमिति यथा वेद्याद्येषु व्यवहाराः सकृद्ग्राहित्वेन निर्मेयत्वा विशेषादित्या
१२ णोक्ता क्रियादीनामसत्त्वं तावन्नोपपन्नमिति वदन् द्विवेद्यादीनां [illegible] मप्यसत्त्वमिति सूचयन्नाह ।
ऊँक्रियासम्बन्धसामान्यद्रव्यादिकालबुद्धयः सत्याः स्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेकाश्रयामताः ॥ वित्तत्वाद
न्यत्रया क्रियाबुद्धिः कर्तृकर्मकरणादिषु चेष्टोद्भवन्ति तेद्रुत्वा विक्रियते यथा ज्वलतीति तस्याप्येकानेकरू
पस्थैर्याद्यर्थस्याश्रयत्वमालम्बनम् तथाहि तन्नद्देशकालाकारभिन्नस्तत्र वेद्यदेशोनेकस्वभावोपि सएवा
यमित्येकरूपतामपरित्यजन्नेव निर्भासते सएव चैकानेकरूपोर्थः क्रिया तथैव प्रतिभासनाच्च पारमार्थि
की द्विवेद्यादिकं तथाभासमानमप्यनर्थकाले प्रमाव्यापारानुवृत्तिरूपस्य स्थैर्यस्योपलक्ष्य लनेन द्विवेद्याना [illegible]
त्यैः स्तीं रूपेणासन्नेऽह एव नश्यलति चेन्नद्स्येवेभूतो विमर्शोनुवर्तमानोऽनकेनचिदुपलभ्यमानः संवेद्यते द्वि
वेद्यादिवद्यद्यपि ज्ञानदोहगयोरुपयुज्यते तथापि द्विवेद्यमानीन नावनीनेनार्थक्रियामभिमन्यते प्रापि ७२
तया दर्शोपकेन शक्तिना कर्तव्याति मिरापसारणादिरूपानादृष्टपेवापरेणेति न न द्विगुणामर्थक्रिया

कृ १

तत्राप्यवस्थास्यति तस्यां चाभासो नोपपद्यते व्यस्तायां तस्यामेव ग्रामसमाप्तिमथ्यवस्थाति तस्यामविलोपायामुप
योगोस्याः इति स्थैर्याद्युपयोगाश्चैकानेकरूपक्रियातत्त्वालम्बनाबुद्धिः स्थैव एवं सम्बन्धादिष्वकालप
र्यन्तेष्ववाध्यम् उत्तरकारिकासुस्फुटीभविष्यति १ नन्वेकत्वमनेकत्वं चेति परस्परं विरुद्धं कथमेक
त्र वस्तुनि स्यातां ततो यो वा बाधकप्रमाणाकृतः स्थैर्यो मूलत्वप्रकारस्याशङ्काह ॥ तत्रैकमांतरं तत्त्व
तदेवेन्द्रियवेद्यताम् संप्राप्यानेकतां याति देशकालस्वभावतः ॥ इह तावच्छ्वेतं चलति इदं श्वेतं जानाति चित्र
वलत्वमिति बुद्धिर्जायते तत्र जनमिति वत् द्विवेदपि नाथे हि चेद्दस्तिमिरवशादन्त्यपस्तुतनयतः ।
परमेवं चेद्भीति भवन्मूलता बुद्धिः यत्तु क्रमेकमेव कथमनेकं भवतीति तत्रोच्यते इह कारणमेव ।
कथमकारणं भवति प्रत्योच्यते विषयभेदान्नयेति न हि विषयभेदे पतन्नपि विरुध्यते इति केनायं विती ।
र्णोवरः संवेदनेनेति चेत् स्खलतीत्याशेमवेदनमेवास्माभिः प्रमाणीकृतं किमिति न सह्यते विषयभे
दोपि बाधकवक्रेनतनशक्यते तथाह्याभातेशसंभेदनेनैकाभासमात्रमतएवान्यापेक्षाविषयो ।
गादन्तरंगत्वाद्दोतरमत्र वर्तमानतथाभूताभासमात्रग्रहणोचितान्तःकरणवेद्यतयाचांतरं त ।

प्र॰ भि॰ १३

73

सं
थास्वरूपापरिच्युतेस्तत्वमाभान्तरयोगेनततत्वसद्भिस्तत्वाच्युतत्वमेकमितिप्रतीयतेतदेवदेशा।
भासेनेहामुत्रेतिकालाभासेनाधुनातदानीमितिस्वभावाभासेनकृशःस्थूलइत्यादिनामिश्रतयाऽ
नेकमिति बाह्येन्द्रियवेद्यतयाप्रतीयते नथाहासामिनथापुनसेस्यसेत्स्वकनीत्याविषयमेवांतरंसदेकं
तदेवसांतर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वमितिवक्ष्यमाणकार्यकारणभावदृष्ट्याऽन्तरेन्द्रियवेद्यत्वाया।
अनेकदेशाद्याभासमिश्रणादिति एकत्वमाभासान्तरामिश्रतायामनेकत्वंपुनराभासान्तरमिश्र
तायामुभयकरणवेद्यत्वेविदतिरिक्ततामासनेवेतिस्फुटोविषयभेदः नस्वैवंवतथात्वमितिपराम
र्शबलादेवकारणाकारणत्वउपादानसहकारिवत् अथव्यपदेशमात्रमेतत्कारणमकारणंचेत्यादि
तदिदमप्येकमनेकमितिव्यवहारमात्रम् नीलेपीतेमविकल्पकेसविकल्पकमित्यपिसर्वंसमानम् न
स्मादेकानेकत्वविरोधोनवाधकस्तदेतदेवकारेणाभ्यंतत्रेतिनिशक्रियादिषुयदान्तरंतदेवतदेकंतदे
वेन्द्रियवेदनीयतोग्राह्यदेशादिभेदादनेकतांयातीतिसम्बंधः नत्रेतिस[illegible]वेस्थितेनतथावाधकत्वा १३
नेकत्वयोर्मध्येएकत्वमेवमनेकत्वमेवमितियोजना २ नत्वेवंविषयभेदमभ्युपगम्यमानेपदैकंग्रा
त्या

तिभाते भवति तदा नानेकमनेकप्रतिभासे चैनेकं प्रतिभातीति कथमेकानेकरूपं वस्तु स्यात् । न
घादि बाह्येन्द्रियेण चैत्रविविक्तरेखाकः परमनुभूयते न त्वनेकाभाससंमिश्रीकारे बाह्येन्द्रियजस्या
विकल्पस्य व्यापारः सन्निहितविषयो वलोन्यनेरविचारकत्वादित्याद्यः विकल्पेनापि मानसेन न तथा
भूतेवस्तुनेवस्पृश्यते इति कथापि पावस्त्वेकानेकरूपं गृह्यते इति परव्यामोहनिर्वर्तनायाह । तद्
यालम्बनापनामनोव्यवसायि सत् करोति मारव्यापारमयी ह्यूर्मादिकल्पना :: उद्धतानमाला
याग्रेतः सुविकल्पः स्वसंवेदनात्माप्रमाताजीवितभूतः स्वरूपपारिति प्राक् सच स्वतन्त्रस्याधितिष्ठी
तम सच विशुद्धस्वभावः शिवात्मा मायापदे तु संकुचितस्वभावः पशुः न तस्य मनः सङ्कल्पावस
रे विकल्पभूमिकायो स्फुटउल्लासः पैश्यिके निर्विकल्पके सदाशिवेश्वरदशाभ्युदयात् सविकल्प
कबोधावहिर्भूतविमर्शव्यापारस्य प्राधान्येन व्यवसायनिश्चयात्मकं विकल्पकमनुव्यवसायात्म
कं विकल्पकमनुव्यवसायशब्दवाच्यं विदधते तः करणमनौक्रियासम्बन्धादिविकल्पास्सपादया।
तीतेव विकल्पास्तत्तद्रूपमेकानेकतद्रूपमवलम्बते नहि विकल्पेषु प्रतिभासमात्रमवस्तुतेति

प्र॰ स्मृतंप्रकाशनेनैववस्तुत्वमिति नचविकल्पस्यप्रकाशरूपतामुक्तारोपणाध्यवसायाभिमानादि।
वि॰ नामधेयव्यापारान्तरमुक्तं ततोबाह्यंबाह्यमारोपयतीत्यादिवचोवस्तुशून्ये तथैवतदुक्तंभाति
१४ ह्वेवावसायस्यैतस्य प्रथमरूपान्यारोपादिदिह्यज्ञानेनप्रकाशनीयंस्वलक्षणंतत्कथंविकल्पःस्व
रूपेहिति भवेदेवंयदिविकल्पोनामस्वतंत्रोभवेत् यावताप्रमातुरसौव्यापारःप्रमाताचपूर्वानु
भवोत्थःस्वसंवेदनरूपः तदस्यवायमेवपूर्वानुभवसंस्कारोयद्विकल्पनव्यापारकालेपिपूर्वानु ६ग
भवात्मत्वमनुज्झन्नेवास्ते ततःपूर्वानुभवोयावत्स्वलक्षणंप्रकाशनात्मातावत्पूर्वानुभवनादात्म्य
पन्नप्रमातृतत्त्वव्यापारोपिविकल्पस्तद्विषयएव अतएवमुक्तमाचार्येण पूर्वानुभवसंस्कारःप्रमा
तृरूपमेवसः यद्यपोहनकालेपिसपूर्वानुभावःस्थितइति तस्मात्प्रमातर्योव्यापारएकत्वानेक
त्वसंयोजनात्मासएवप्रकृतोयत्रनाडस्पीःक्रियादिकल्पनाएकानेकवस्तुविषयाएतावत्ग्रहणाक
वाक्यसृष्टिनामनएवकरोतीतिस्थितम् यद्यप्यविकल्पेपिसामान्याद्यवभासोघटमात्रावभा १४
सात्तेनव्यापितत्तदासामान्यादिस्फुटेसमानोपरंजकत्वेसमर्थेपिह्योऽवक्रमिकलक्षणसंतानो।

त्यागे ऽवयवकदम्बकस्वीकारे ऽवयवविमर्शपरिग्रहादौ सामान्यसम्बन्धक्रियाद्रव्यदिगादिपदार्थ
स्य परमार्थेन स्फुरणादिति मानसविकल्पग्राह्यव्यापकानेकरूपाः सामान्यादयः इति स्थिते इयेव
महानिर्विकल्पबुद्धिः तद्ग्राह्यत्वं तासं हतिसत्यत्वे सत्यत्वमस्यैवं तत्प्रकारस्तदिति द्विचन्द्रादिव।
न्नासत्यता ३ तत्र चायं संविदः तत्तरणाक्रमो यत्क्रियाशक्तेरेवायं सर्वो विस्फारः तत्रापि सम्बन्ध एव मूल
भूतः तथाहि समानानां घटेकं भाति तत्सामान्यं देवदत्तस्य घटेन तत्संसा क्रिया अवयवानां घटेकं वेत
त्संवरेशात् सोऽवयवी इममवधिं कृत्वा ऽयमित्यंततो ऽस्मायं पुरस्तादित्यादिर्दिक् अस्यायं क्रियाप्र
तानः सहभावेनास्ते विनाभावेन वर्तते विवर्तमानादिः कालः यावद्धि प्रातिपदिकार्थस्य षष्ठ्यपाति व
भ्योति तद्व्यतिरिक्ते सर्वे सम्बन्ध एवेति कारकानामपि सम्बन्धरूपतैव केवले क्वचित् सो ऽसम्बन्धो व्यप
देशो ऽन्तरग्रन्थिं सहते यथा सास्नादिमतो सम्बन्धो गावश्चैकव्यपदेशं सहि सम्बन्धस्तत्र सामान्यादिव्यव
हारः व्यपदेशान्तरग्रन्थिभङ्गे तु सम्बन्ध एवायोयुक्तिरेव अतएव मुष्टिप्रस्थपलादिप्रमाणपरिमाण
मानतरूपे तत्रान्तर्गतैवाणुमहत्त्वादि संख्या द्व्यणुकादि च यतस्सर्वं सम्बन्धस्यैव विजृम्भितं येयं।

समवायमभ्युपजग्मुः जीवितं तेन ५

प्र॰ सामान्यादिवत्त्वेन रमग्नं तेतेपि तथैव समवायस्य सम्बन्धात्मा न द्वन्द्वयाश्रयो वा केषांचित् यतश्चाहुः।
भि॰ न्तो शक्तिसमवायाद्योमनुगच्छन्ति सम्बन्धप्रतीतिर्यदपि च कारकं तदपि क्रियाशृंखलैवेति सापि का
१५ लेप्राग्नोत्तरमाश्रयति सोपि क्रियाद्वारेण सर्वभावान् सापि संबंधमुद्दुरयतीति संबंधाधीनैवेयं वि
श्वालोकयात्रा तदाहाचार्य एव भेदाभेदात्मसंबंधसहसर्वार्थसाधिता लोकयात्राकृतिर्यस्य स्वे।
75 च्छयेति अतः संबंधमेव प्रथमं निरूपयितुमाह स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभा भावा एकप्रमातरि अन्योन्या
न्वयरूपैकाभुजः संबंधधीपदम् राजा पुरुषश्चैव हि स्वतरस्थो स्वात्मैकपरिसमाप्तो प्रमातर्भूमौ य
देवं गच्छतः न चैकमात्रे तयोर्विगलनापत्तेः अपितु परस्पररूपश्लेषात्मकं युगपदेव निमज्जतस्त
न्त्रे दाभेदकोटिद्वयदोलारोहणलक्षणमन्वयरूपं तदा तावेव संबंधधिय आलम्बने भवतो राज्ञः
पुरुष इति तथाहि राजा यदा सर्वैर्धिया गृहीतोपि न स्वात्मविश्रान्त्या लक्ष्यते तदा रूपान्तरेण पुंसा श्ले
षभाजस्वकृतार्थीभवति पुरुषोप्येवं स चैव रूपश्लेष एक एवोभयोश्चिदात्मनि तथावस्थानरूपः सर्वत्र १५
नित्वं च संविन्निष्ठेन न एवाधिकसंविन्निमज्जनादन्वाभासमानरूपसम्भवन लक्षणस्वातन्त्र्यविस्त्रा।

स्यतीति तेनैव निर्भासते स्मास्कंदितपुरुषपरमार्थोपि एवं बहिरनेकताग्रे तत्स्वपरस्पररूपस्य षे
णैक्यमिति सम्बंधस्वरूपम् ॥ ज्ञानिद्व्यावभासानां बहिरप्येकरूपताम् व्यक्त्येकदेशाभेदवाप्यले
वेते विकल्पनाः ॥ ज्ञात्ववभासस्वावभासमानरूपायाज्ञाने ग्राहिकायाः कल्पनास्तान केवलं संबं
धवदेतनैकरूपतां बहिश्चानेकरूपतामालंबेते यावद्बहिरपि व्यक्तिभेदलक्षणमनेकं बहिरेव व
नदर्शनस्य तत्तद्रूपामेकतामालम्बनत्वेनयेति गावइति हिप्रतिभासे शब्दव्यक्तता बहिर्व्यक्तयो भो।
तियेन च वक्तव्य न मनयापि चासो भाति व पुर्यतप्रकाशाति परिकार्थपरामर्शानुगमः उभयेवा।
नबहिरेव इमा इत्येगल्यानिर्देशात् केवलेवास्यनमपि स्थिते परमार्थप्रकाशानां नभावे इति ननत्र भे
दाभेदो दर्शनोर्विरुद्ध संवेदनस्वप्नेनहृष्टोपि कारकादिविरोधः कृतप्रतिविधानः ग्रांतरं त्वैक्यं सं।
बंधद्वारेण न दुरेव सर्वं चैवमवभासमानस्य घटस्य स्ववपुर्विश्रान्तस्य ग्राहिकायाः कल्पनास्तान के।
वलं सम्बंधवदेतद्बहीरूपतया एकानेकविषयायावद्बहिरप्येके निःसंधिबंधरूपत्वेन भिन्नेव
प्रवयवलक्षणैकदेशद्वारेण स्वीकुर्वते घट इति हि निःसंधिबंधपनेकघनात्मा विततरूपस्य भा।

प्र॰ वि॰ ७९ 76

तीति ५॥ क्रियाविमर्शो विषयः कारकाणां समन्वयः अवच्छेदविमर्शाद्वान्यायालम्बादिगादिधीः॥

कारकाणां कर्त्रादीनामाधाराणां इच्छानां योऽयं समन्वयो दृश्यते यथा मातृमेयमानानां मि

थः सोऽन्तर्लीनप्रमात्मकक्रियाविशेषपरामर्शैकनिमित्तकः न हि प्रमापरामर्शमन्तरेण ते विहा

य वस्तुतः साक्षादन्वयो घटते अन्यत्र भावरूपतानिमित्तता विषयार्थः कारकशक्तीना

मपि यः स्वाश्रयैः सम्बन्धः सोऽपि क्रियापरामर्शनिमित्तकः इच्छानां वशक्तीनामपि यः स्वाश्रयैः स

म्बन्धः सोऽपि क्रियापरामर्शनिमित्तकः इच्छानां वशक्तीनां च क्रियायाः साकं साक्षात्सम्बन्धः इतीयं क्रिये

व भगवती एतावद्भिन्नं भिन्ने सम्बन्धमाविर्भावयति अस्मादिदं दृष्टं वैपरीत्येन रेखमेवं बहिर्भिन्नतया पा

रामृश्यमानयोर्भावयोर्नराभेदपूर्वकं भेदावमर्शमध्यमभेदविश्रान्तेन चयद्रूपमामृश्यते तद्दिग

न्त्र्यते अत्र हि तयोर्मुख्यावयवविशेषपरामर्शाद्दास्तत्समुद्रवेवप्राग्भवत्वादिनिश्चयः संयो

गसंयुक्तसंयोगात्मनादिप्रतियुक्तप्रयोगी कालपरामर्शस्पृष्टपरादिरूपतेजन्मस्थितिसत्ता ७९

रिविमर्शाश्रितिप्रत्ययादिरूपत्वेव प्रस्फुरति प यच्च यत्पाली दिग्यादौ तत्सम्भावितस्पष्टस्फुटस्फुटम्॥

तत्पूर्वस्मात्मीयसंवेदनेन संविदितप्रमाणादिनादि...क्रियान्तरस्य फलविशेषस्य चोदनादेः परामा
र्शउपयुज्यते एवं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागप्रभृतिषु संबंधरूपतैव वाच्या सर्वथा यत्सं
बंधः यत्र पदार्थाभासस्यात्मविश्रान्त्या संतोषमपुष्यन्नाभाति परामर्शविश्रान्तिसाकांक्षतया स्व
रूपनिष्ठा तत्र सम्बंधरूपतैव क्रियाशक्तिविजृंभामयी तत्रापि भावानां तापेक्षया संबंधानां तरमप्यस्ता
यथा संख्यादेः समवायेऽप्ययं तेनैवानवस्थाभवेत्यपि दोषाय पूर्वापरकल्पस्वरूपानवस्थैव न सुनरसं
बंधस्य स्वाविनाशर्व संबंधावभासे हानिः काचिद्येन मूलेक्षतिः प्रोक्तेन ८ एवं सकललोकयात्रा
नुप्राणितकल्पानल्पसम्बंध एवं पुरीभाव भावे क्रियाशक्तिविजृंभात्मकमभिधाय तस्य स्थैर्योप
योगोपूर्वसत्त्वविनोतिनिरूपयितुमाह ॥ एवमेवार्थसिद्धिः स्यान्मातुरर्थक्रियार्थिनः भेदाभेदवतार्थेना
नेन न धौतिरीदृशी ॥ २ इह भावानां न स्वतः सम्बंधः सत्त्वमव्यापकत्वादनवस्थावैयर्थ्यादिदोषात् ना
र्थक्रियावत्त्वं तत्त्वात् न तत्कारित्वं सर्वदा तदावेशादर्शनात् उक्तं हि अर्थक्रियापि सहजा नार्था
नामिति न तत्कारित्वस्य च प्रमस्तानुपलंभात्मकान्वयव्यतिरेकगम्यस्याशक्यत्वमेव सतो यथ्यप्रमस्ता।

प्र॰ वि॰ ७७

तथाभेनार्थक्रियाकरणयोग्यत्वेन सत्यासत्यके निश्चयकालेऽवधारत्वात् सर्वस्य वास्य प्रका-
शमानत्वेनास्वंगमायत्वम् अर्थक्रियाकारितां तु रपर्यैषणावानवस्थेति प्रकाशमानतैवानुन्मूल्या-
मानतया चितविमर्शपरिस्पंदाभावस्य सत्वम् सा च भेदाभेदवत्तयोः संबंधादीनामस्तीति निराशं-
कमेव तेषाम् तथापि यदि परोऽनुवभीयादिह लोकः प्रावृत्यैणार्थक्रियार्थी तत्कारिणि सत्यत्वेव्य-
वहरति तत्किं संबंधादीनामस्तीति तदस्याभ्युदयमास्थास्यते यदि तत्कृष्यसितत्सर्वत्रैव व्यवहारेष
ग्वपि स्फुटा संबंधादिधीर्नोदेति तत्राप्येवमेवेति संबंधादिरूपतया भेदाभेदवान्योऽर्थः तेनैवार्थ-
क्रिया न तत्स्वात्ममात्रविश्रांतेन काचिदपि कदाचिदप्यर्थक्रिया तथाहि स्मृतत्वेन स्मर्यमाणेनाभि-
लाषस्त्यादिक्रमेण सर्वो व्यवहारः स्वाभासश्च योऽनुभूतः स एवाभिलष्यते न त्वस्योऽननुभूतः स
एव च यदि प्राप्यते तदभिलषितं प्राप्तमिति तुष्यते यदि च तन्नदेवं किमभिलष्यते प्राप्तत्वात् अप्रा-
तदेव तथापि कथमर्थ्यंते ज्ञातत्वात् तस्मादेतदेवं भवति यदि तदेव चातदेव चेत्तदपि चातदपि ७७
चेति एवं स्वविसाधनेषु वाच्यम् तदुक्तमाचार्यैर्णावस्थापितानामिष्टैवाविरुध्यतेष्टकारित्वात्

वाप्यदृष्टमिष्टं योऽपीष्टादृष्टभोगभूः दृष्टं च सद्दृष्टमेव विनष्टमिति कार्थिना दृष्टं क्येन विशिष्टं
स३ १ नदिष्टादिरूपं वा भात्यमस्मिन्संवेद्यमपि ग्राभीन्नं सामान्यसम्बन्धरूपतयानुप्रविष्टमस्या।
नकश्चिद्व्यवहारः इति सकलदेशकालदृष्टापुरुषोपयोगी यद्येषव्यवहारो न समस्त्वलद्विनामस्या।
सन्यन्नेविघ्नइतिनात्रभ्रान्तिरितिध्रुमिनध्यमितिशिवम् २ आह्निकः १४ इति श्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे भेदाभेदविमर्शने द्वितीय
माह्निकम् ॐ शमाणाति श्रमावेशोस्वबलाक्रमणक्रमात् यस्य वक्त्रावलोकीनि श्रमेयंते स्तमः
शिवम् एवं क्रियाशक्तिविस्फारनिरूपणप्रसंगेन सम्बन्धयुः संसामान्यादीनां तत्त्वमुपपादि
तमधुना तत्सम्बन्धतत्त्वमेवैकं चेतनतया प्रस्मादनीयम् तच्च द्विविधमेव पारमार्थतो व्याप्यव्यापक
ता कार्यकारणता च तत्र पूर्वस्यां मानमेयभावादिविना संदृश्यतायां सर्वं शुक्लं वा विवक्षमाणो।
वायते प्रमाणाधीनावस्त्वसिद्धिरिति [illegible] न प्रतत्र प्रसिद्धः एवं च प्रकृत समर्थनीय व स्वरूपयो ग
गितयास्वयं च सम्बन्धरूपतयास्वरूपविचार्योमानादिस्थितिनिरूपयितुमिदमेतादृगित्यादी।

प्रं
भिं
१८
78

णादिव्यवहारः प्रवर्ततइत्येतत्श्लोकसप्तदशकेनाह्निकांतरमारभ्यते तत्रश्लोकद्वयेनप्रमाण।
तत्फलस्वरूपंततः प्रमेयस्यस्वरूपंनिरूपयित्वाप्रत्याभासंप्रमाणस्यव्यापारोनतुस्वलक्षणात्मक
वस्त्वेकनिष्ठतानियमेनेतिदर्शयितं प्रत्यवमर्शबलेनाभासव्यवस्थेतिदशभिःश्लोकैरुच्यते।
तत्रसंगान्मिथ्याज्ञानस्वरूपंश्लोकेनप्रमेयस्वरूपसिद्धिश्चप्रकृतमपीश्वरवादमवलम्ब्यचरतइति।
श्लोकेनोपदर्श्यते सवैषसर्वैःप्रमाणतत्फलप्रमेयादिप्रविभागस्तत्प्रदर्शितरूपेप्रमातरिनतो।
नतस्यप्रमेयतायेनाद्यापिप्रमाणव्यापारसम्भवः केवलव्यवहारमात्रसिद्धिफलेप्रमाणमवेतिश्लो
कत्रयेणेतितात्पर्यार्थः घटमेकक्रियासम्बन्धादिबुद्धयोनश्रोतिस्वभावाइतितदेवनिर्णेतंप्रमाणतत्फ
लस्वरूपेणावस्थितमनुवदति॥ इदमेतादृगित्येवंयद्दशाद्व्यवतिष्ठते वस्तुप्रमाणंतत्सोपिस्वा।
भासोभिनवोदयः सोन्तर्लक्षणविमर्शोन्यादेशकालाद्यभेदिनिष्कामिधानविषयेमितिर्वस्तु।
मवापिता॥ यस्यवशात्सामर्थ्याद्रक्तनीलसुखादिकंव्यवतिष्ठतेनियतांप्रकाशमर्यादांनातिवर्त।
ते इदमितिस्वरूपेणएतादृगितिचविशेषणाभूतनिम्नानिम्नत्वादिधर्मान्तरयोगेनतच्छ्लोकेप्रमा १८

(तत्वेवसमयस्वरूपि)णामिति स्थितम् तस्य विवेचकेन विचार्यं शद्वस्तुनः स्वरूपं स्वात्मवशेनैव नता
वद्यवतिष्ठते जडत्वात् ममनीलं प्रकाशते वेद्यस्यैव नितरां कथमवभासः तस्मादन्यवशेनव्य
वतिष्ठते अन्योपि चेज्जडत्वं स्वधेनोपस्य ह्लादानम् तस्मादन्योसौ संविदात्मा सोपि यदि स्वाद्दोति
विशेषो न तर्हि नीलस्यैव व्यवस्थाहेतुर्भवेन्नीलादावपि तस्य तथात्वात् तदसौ नीलोपरक्तो नीला
नुयोनीलप्रकाशस्वभावश्चाभासः सनीलस्य व्यवस्थापकः न तु प्रकाशस्वभावत्वेन हि तद्व्यवस्थापक
ता सच नीलस्य प्रकाशो यद्यव्यतिरिक्तस्य तत्पीतस्यापि स्यात् प्रकाशात्मकत्वेन तादात्म्याविशेषा
त् तेन व्यतिरिक्तीकृतनीलस्य प्रकाशात्मकत्वेन तादात्म्याविशेषात् तेन व्यतिरिक्तीकृतस्य
नीलस्य प्रकाशः नीलं चेत्ततो व्यतिरेकाभावप्रसङ्गं यदि सोप्याभासो महतः प्रकाशाद्व्यतिरिच्य
ते महाप्रकाशाव्यतिरेकेन तस्य ततो नीलादेर्व्यतिरेकाभावप्रसङ्गात् महाप्रकाशाद्व्यतिरेके
किं विदपि सहते रश्मिन्नते महाप्रकाशेन संकोचग्राम्यतितिर्भासनीयः संविदो वस्तुतो वाम्योन्य संको
चशाग्णोनत्र्यर्थंरूपो सौ सूत्र उच्यते संकोचावभासप्रवचमापीय प्रमातृरूपस्थाने अनपकया स्यादिति।

प्र॰
वि॰
७९

79

यात्मा प्रमातृप्रमाणप्रमेयोल्लासः परमार्थतः तेन शून्यधीप्राणदेहाद्युपाध्याश्रयस्वीकारात्मकसंको
चपरिग्रहसंकुचितात्मा यः प्रमाता तेनेतत्कालांतर्मुखसंवेदनरूपात्मप्रमाणाभिमतप्राभासो यावत्प्र
मेयोन्मुखतास्वभावस्तावत्प्रमेयस्य देशकालाकाराभाससंभेदवत्वात् सोपि नैव तत्क्षणे क्षणेन्याभा
भासरूपसंसृष्टः तदुक्तमभिनवोदय इति अभिनवः क्षणावासपरिच्छिन्नोपि न कलंकितस्तेन नवनवा
वोदयश्चमत्कृतो भवति सोपि यदि तथाभूतो मायाप्रमातृलग्नो न भवेत् ततो मम नीलावभासो यस्य तस्यैव
पीताभासो ममेति न स्यात् अस्ति चेदं स्वसंवेदनं यत्सर्वस्याबाध्यमानमित्येवं स्वेनेनाभासमानोपि प्राभा
सो नवनवप्रमेयोन्मुख्यो नवनवोदयः स प्रमाणं यतः प्रमा विधाने कासौ प्रमाफलस्वभावेति चेत् आह
स एव बोधरूपप्राभासो मितिः प्रमाणफलमिति सम्बन्धः नन्वेवं पर्यायेन प्रकृतं भवेन्न तु फलस्वरूपे आ
ह बाह्योन्मुखत्वेन यः प्रकाशरूपः स यावन्नेत्र प्रमाणं यावत्तस्यैवान्तर्मुखतात्मा विमर्शरूपताप्राग्रुपपादि
तानन्तस्वभावेन केवलं विषयदशासंकुचितेन स एव बोधः फलं यथा हि यः शूरो हि स एव विजयी।
त्येकनिष्ठे शूरत्वविजयित्वे विवेकवता हेतुफलभावेन व्यवस्थाप्येते यतोयं शूरस्ततो विजयी मेवं ७९

यतो नीलप्रकाशस्ततो नीलमिदमिति परामर्श इत्येकरूपत्वेपि हेतुफलभावो यथोक्तं न दृष्टानव्य
वस्थानादिति किं वेद्यव्यापाररूपमेव फलं व्यापारश्च व्याप्रियमाणाद्व्यापार्यमाणाद्भिन्नस्याकारएव वस्ति
द्वस्त्वभेदः प्रमाणफलयोः विमर्शबलेन च यतः प्रमाणं विमर्शश्च शब्दजीवितः शब्दश्चाभासान्तरै
र्देशकालादिरूपैरनामृष्टपृथक्त्वैराभासमात्रे प्रवर्तते चैत्र इति लोहित इति ततो देशकालाभासयोः स्व
लक्षणतापर्यवसायोरनामिश्रणात्सामान्यायमाने आभासे प्रमाणं प्रवर्तते अयमित्यपि एवमा
सस्याभासान्तरानामिश्रस्य रूपावस्थितस्याभासमात्रे इत्युक्तं श्रीमदाचार्यपादैरेव नियतेष्वयमित्येव परा
मर्शः पुरःस्थितेषु सर्वभावगतेऽन्तःसामान्यैनैव जायते इति ततएवाभासमात्रे वस्तुस्वलक्षणं तत
दाभाससामानाधिकरण्याभासरूपमाभासान्तरमेकमन्यदेव तत्र च पृथगेव च प्रमाणं तस्यां मिश्री
कारे पुनेष्वाभासे पुनर्गृहीतग्राहि न प्रमाणमित्यत्रेऽभविष्यति अध्यवसायस्यास्मदुक्तनयेन शाब्द
शरीरस्य प्रत्याभासविश्रान्तौ न दपेक्षमपि प्रमाणं एवं वदता प्रत्याभासनिष्ठमेव प्रामाण्यमुपेत्यमित्या
स्ताम् किमवान्तरेण ननु यदि विमर्शः प्रमाणव्यापारः सत हि हि विवेद्यपक्षितामेवम् सहि संस्कारयो

प्र॰ भि॰ ८

४०

गाढात्मानमभिमतप्रसिद्धार्थक्रियाप्राप्तिपर्यन्तमनुवर्तयन्नुन्मूलितक्षतिः स्थिरः संकल्पो भवति
मध्ये पुनरुन्मूलने चेत्सहन्तेन नार्थसंवादनया विमर्शः नापि विमर्शः पूर्वमध्ये केनोन्मुखेन च पुनः पू॰
र्वमेव तन्मूलनिर्मूलनात् स्वसंविदद्वयसारातिरणी तदेवेदं नेदं रजतमिति इत्यनपूर्वस्यैव विमर्शस्या
विमर्शीकरणे संवेद्यते उक्तं चैतन्नद्याथविचारे वस्तुनेवरजतेनैकविमर्शोऽस्त्यत्र एवं स्थिते द्विचन्द्रपिया
वत्सरकुन्तङ्गलसंपादनसमर्थक्रियासम्मतमपूर्वमस्तदर्शनयाविकीर्षतितावदवज्ञोपहासमशोका
दिविषयपरजनवचनाकर्णनेनसमुन्मूल्यमानेषाचोद्दिवेद्वोयमिति परामर्शस्वसंवेदनादेवाभि
ममते ननु वेद्यपार्थक्रियानाविच्छतितत्रकथंबाधाबाधव्यवहारः माभूत् किं न स्फुरितम् प्रत्य
तिर्हि न सर्वत्र प्रमाणान एव किं न हि स्फुरणं संशयनएवार्थपदाऽपि क्वान्तरर्थिनानरनस्माद्यपि
वाह्याद्वैतसविषान्नभोजनेनिष्विनसम्भावितहृष्टप्रमवायेचचोर्याद्वैतप्रवृत्तिदर्शनानादर्थिता
निमायः प्रवृत्तौ नावतिवेद्यते लोकस्य प्रवृत्तेः स्वतन्त्रोन्मूलितत्वमितिकः प्रमाणानां प्रतिपद्यते कचिद
मथा भवत्विपर्ययमिति एवमात्मस्यनानोनार्थस्यापूर्वजन्मशानेप्यापि च प्रमाणाप्रमाणविभागस्तेनोम ८
स्मिरूपादिवत्स्वरूपमात्रात्रपवविलक्षणा

भ्य

मीयते अस्तित्त्विति तस्य परमार्थतो वैलक्षण्यं कारणभेदादिकृतं तेन तस्य पदार्थस्य परिमितांसख्यामभि
मन्यते तत एवार्थिं नाम हाशयेहेणाय वतन्वन प्रेर्यते तेन तदविसंवादभङ्गकृत निश्चितप्रमाणप्रादोषादृष्टेष्ट
इष्टेऽपि वा प्रवर्तमानो न विसंवाद्यते इति सम्प्रेक्षापूर्वकारी भण्यते तेन लौकिके प्रमाणस्वरूपमनूदि
ते सामान्यसम्बन्धादिज्ञानेऽपि मोहारप्रामाण्यशोकें शमयितुम् अत एव विभागविशेषलक्षणप
रीक्षादिभिरिह नाभ्यासितो लोकः यद्यदबाधितस्थैर्यमत एवाप्रतिहतानुष्ठानिके विमर्शफले
विषये तत्तदेव रूपं बोध्यनिष्ठप्रमातृस्वरूपविश्रान्तं प्रमाणमिति तत्रैन्द्रियिके बोधे स्वलक्षणादिसंवेदने
योगिज्ञाने वा विवादमेव कुर्वाणे तथैव प्रमेयरूपे ऽप्याभासे सामान्यादिरूपे तैः अनुमानजातप्रतीतिप्रभासोऽत
त्कार्यरूपात्स्वभावान्नियमः सामानाधिकरण्यनियमश्चेश्वरनियतिशक्त्युपजीवनमेवावधार्योऽभव
तिनान्यथा तेन न यावति नियतिः तावतानावति देशे काले वानुमानं प्रमाणम् आगमस्तु नामान्तरः श
ब्दनरूपो दृढीयस्तमविमर्शनात्मा चित्स्वभावस्येश्वरस्यान्तरङ्ग एव व्यापारः प्रत्यक्षादेरपि जीवितक
ल्पस्तेन यद्यदाम्रष्टं तत्तथैव यथा तेन तद्विषमोमारयति गरुड एवाहमिति तत्र तत्तथाविधपावन्नाम्।

हृत्ताद्यु आभास
तोश्वनियतिः व
स्तुतुरस्यचतेन
स्यकंकार्यकार
णभावः

प्र· निर्विमर्शेऽर्थे उक्तत्वं यो भजते यादृशाभिः सोपि प्रमाणं यथा वेदसिद्धान्तादिः अन्योपि वा बौद्धार्हताग
भि· मादिः तेन हि यच्छब्दनुष्ठत्वादिनेज्योतिष्टोमकार्यं हि स्वर्गं गतेतिदीक्षितोहमग्नजराह्नतिभागी।
८१ निकारणिकोहं ब्रह्मपदं गतेति गाढक्लेशासहिस्नरहमहं स्वर्गप्रतिपन्नेतिनिरञ्जनविपर्ययउदेति
तदाश्रुतस्यैवतत्रानुष्ठानयोग्यत्वात् श्रमस्य तत्र दृढप्रतिपत्तिरूपत्वाभावादप्रमाणमेवतथा।
विमर्शनाम्नकेषाञ्चनेनत्वेवेतदेवयाहं केचित्प्रतिप्रमाणं केचिन्नेतिस्यात् नैवैतद्युक्तं यप
त्यातिवाऽप्रमाणस्येति अत एवज्ञोसि यतीति हन्त तस्य तथापि नोपेक्ष्यसे अप्रयत्तपातिप्रमाणमि
तिकोऽस्य वचनस्यार्थः किं घटैकस्य नीलत्वानेश्चयत्तत्वेन किं सर्वस्य नीलेऽभासयति भ्रमज्ञाने।
वाद्यम् नैषा तनिर्णयमनेन विधिनालब्धासैवतिवचपसिद्धादेशाद्भपद्यागमः स किं सर्वांशतिप्रमा
णं उत यत्कस्यापि कदाचित् किञ्चित् तथाद्यापि दृढविमर्शरूपेणाञ्चनमासमेतादर्थागमयतीत्या
गमसंज्ञाकेप्रमाणे सर्वस्यतावत्भवतितत्र यथा मिथ्याज्ञानेसहायतोभ्रममाणमालोकेदियादिकमप्रमाणमा
स[illegible]वप्रमाणं नैवेनावतामप्यज्ञानस्वरूपस्य प्रमस्यकाविमतयातिनातथासयवज्योतिष्टोमादिशब्दःश्रुद्धा ८९ दृष्टदेविमर्शा तानिश्चनपवाप्रमा णेस्या
वि नै

81

गमाभावेसाविध्वंविद्यथदपिहद्धविमर्शात्मकसम्यागमरूपणादनलक्षणप्रमाणेणायोगिनायोग्या
माणप्रभंजनप्रत्यानायप्रत्यानदोषप्रतिहेययोग्यः सम्यक्स्यागमोनियतानधिकारिदेशकालसह
कार्यादिनियंत्रितमेवविमर्शविधानेविधिरूपोनिषेधर्मात्मावा अत्रएवप्रसिद्धिरविगीनाहिसम्यावा
गेष्वर्थीमनानयोनियत्रदिष्युदायनच्छास्त्रिंशाकिनेरिति श्लोकेयत्रयदेस्तक्रम तेनप्रम्प्रत्यागमोबाध
कावनुमानस्येतितत्रभव भर्तृहरिमायभाष्यकृतमतपस्तस्मात्प्रमाणलक्षणेज्ञानेसर्वप्रमा।
णस्वरूपंज्ञातंभवति किंविशेषलक्षणेः यस्त्वविसंवादकत्वेतस्यलक्षणमाहतेनापिप्रापकत्वेप्र
प्रवर्तकत्वेप्रहृतियोग्यघाकप्रामिकवस्तूपदर्शकत्वेप्रमाणलक्षणेप्र वतानकिंचित्प्रमाणाभिम
तबोधविश्रांतस्वरूपमुक्तंतस्मेदनेनलक्षणेननिर्वाह्यनेतनिर्दुष्टंभवस्यऽन्यथास्तवभंगमर्थक
म्यांगुलीमोटनादिमात्रनत्वेतदिस्यलंविस्तरेण २ ननुवैकाभिधानविषयेमितिरितियदुक्तंतन्नै
कमभिधानेबाधस्खलक्षणप्रवप्रवर्तनेयदिनकथमुक्तंप्रमाभासेप्रमाणमाभासमिश्रीकरणा
भासस्तस्वलक्षणामिथ्यापोकाशामयत्प्रमाण स्यपन्समेयेनतत्परमार्थतोनिरूपयितमाह यथा

प्र॰ वि॰ ८२

रुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते आभासोप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधिते॥ यद्यपि च दृश्यते बहिः परिदृष्टः एकोर्थस्तथापि तावानेवासौ न अपि तु दृश्यनिर्भासमानानामपि सहृतैनेन तथा हि स्वतेजोवा विवेचनमर्थितानुसारेण वा सर्वप्रसिद्ध्युपजीवनेन वा तत्र त्रिधापि विवेचने क्रियमाणे दृश्यगेवभा स्याभासाः नन्वेवं चेत्कश्चमेकं स्वलक्षणमुच्यते तेषां दृश्यमाभासमानानामस्याभासानां यो विमर्शो नुप्राणनभूतः स कदाचित्स्याभासमेव विश्राम्यति तदा परापरसामान्यव्यवहारः कदाचित्तु न गुणप्रधानतापादनेनाचेदमित्थमिति व्यामिश्रणाप्राणो विमर्शस्तदा तदेकं स्वलक्षणं अपि भिन्नक्रमः अनुसंधानेन मिश्रणाविमर्शनेन साधितो य एकोर्थः स्वलक्षणात्मा तत्रैकस्मिन्नपि सति रुचिः स्वातन्त्र्यमर्थित्वमर्थक्रियाभिलाषपरवशता व्युत्पत्तिर्दृढव्यवहारपारणता वानतिक्रम्य भिद्यत एवाभासः॥ एकपदेति निदर्शयितुमाह॥ दीर्घवृत्तोर्ध्वपुरुषधूमचंदनतादिभिः यथाभासा विभिद्यते देशकालाविभेदिनः॥ तथैव सहृदृश्यकोचनोज्ज्वलतादयः आभासभेदा भिन्नार्थकारिणस्तेपदेशनैः॥ इह तावदेकस्मिन्नपि चेतनतया प्रसिद्धे वृक्षरूपस्वलक्षणे वितते ८२

द्वयपेतिनिदर्शयितुमाह दीर्घह्रस्वोर्ध्वपुरुषप्रमाणावच्छेदनादिभिः यथाभासाविशिष्यन्ते देशका।
लाविभेदिनः तथैवं समुद्रस्य कोऽपि वन्हेर्ज्वलनादयः आभासभेदाभिन्नार्थकारित्वोल्लेपदेशधनैः
देशेनावच्छेदकस्मिन्नपि विभिन्नतयाप्रसिद्धे पुरुषलक्षणे विततदेशव्यापिनो दीर्घतामेव कदाचिद्वि।
स्पृशतियातत्वपूर्णामप्यतिक्तिः संपिण्डय तूपनीतो वा ह्यनन्तो याशिलानामपि समवस्थिनी ऊर्ध्वदिगा
क्रमणतूपो वा ऊर्ध्वनो यासंख्योणोरपिगमनागमनादिस्वतेऽवनाभावयोग्यताद्रूपे वा पुरुषप्रदेशा। तं
पुरुषसाधारणो तथाहि स्वतंत्रया वाऽस्तुद्यापूरुविद्रूपणात्पर्वकुर्यात् यथोक्तेयानवस्थापोह्लेपसारत्वा।
द्युतमः स्वरसोऽन्नतेति विततदेशव्यापिन एवं वार्थानिरोधिलक्षणामर्थ्यमानो विभजेत् एवं वा।
ववारेहष्टैः कीदृग्दीर्घांगीयनेऽनितद्युतिमत्तमानो युमादयितनिम्नपुर्वो विभागं कुर्यादित्येवं तथाभा
सानां भेदः एकस्वलक्षणेन एकस्मिन्देशाभासे कालाभासेव विश्रान्तेः देशकालावभासेवदिसामा। सा
नरूपता प्रयोजकव्यापित्वनिमित्तत्वावच्छेदेनाविधानसविषयहनीविशेषरूपतो वितरतः एवं पुरुषत
वदन्येपि व्याख्यातायाभासाः प्रतिनिश्चयाः एवमयं तावत्प्रसिद्धतराभासभेदो जडाजडसाधारण

प्र· वस्तुनस्तथाभासमानत्वात् अनेन निरस्तं तेनैतदपि पूर्वमनुवेदनं नवश्रीखण्डवेदनोत्थापितत्वादयः प्रसिद्धा आभासभेदा वि
भि· भजनीयाः अनेन तत्प्रसिद्धेन दृष्टान्तेनाः प्रसिद्धभागोऽपि योऽवस्त्वाभासभागभेदो भवति तथाहि किंचिदूप
८३ मनास्तीति सदङ्गमिवापद्यमानो घटे पटपन्नस्तीदमिति सत्त्वाभासमेव विश्रान्तेः सन्ध्यालोकितत्वाद्यपर्यन्तक्रिय
कारित्वमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां अत्राभासमेवनियततेस्वदाभासेन सदङ्गपरिहारमात्रस्य संपादनात् तदाभासोऽन्तर
83 स्यापेतासामाभासेनार्थक्रियायां सत्वाप्यन्यायोर्धाभासस्य वर्तदाभासनान्तरीयकत्वेनाभासान्तरस्यानियतस्या
पेक्षणात् एवं येन येन रूपेणार्थो विचार्यते तेन तेनाभासमात्रात्मैव तत्प्रत्यवभासनाद्विमर्शनाद्व्यर्थक्रिया
कारणाच्चेति सिद्धं एवं प्रसिद्धतरप्रसिद्धाप्रसिद्धत्वातिशयेनैकोऽप्यर्थोऽनेकप्रकारस्तत्रैवं निरूपितोऽरीर्वं व्रूतेतिप्र
मेतिसङ्गतेति ५ न त्वेवं प्रमाभासमेव वस्तु न पुनर्कोऽवयवतादात्म्याद्वस्तु स्यादित्याशङ्क्याह ॥
२४ एवमपि अपरेणाभासान्तराण्यपि तन्नाश्रियते तथा वदकारणार्थोऽयेदाभासे स्वतेऽत्रतत्यता नयून योग्य
वस्त्वर्थी हृद्याभासे हमूलायर्थीकाँ वनावभासे ह्यनार्थोऽज्ञलाभासे आदिग्रहणाद्धू तरभावार्थीय हि भासमि
तिहृदये एवं रुदितस्मृत्यारमपिणाजनीयं एवमेतेनाभासभेदाः यवस्त्वाभासमानतासारत्वादसत्तनायाः योऽन्या ८२
भासस्य ग्रहणम् [illegible] विमर्शः सोऽपि प्रमाभासमेवं शब्दस्याभिजस्यात्मनो वाचजीवितं शब्दस्य प्रमाभासमेव २४२

आभासभेदाद्वस्तूनां नियतार्थक्रियाः पुनः सामानाधिकरण्येन प्रतिभासादभेदिनाम् ॥ आभासा।
नां मिश्रणरूपेण त्वावश्यं कश्चिदाभासः प्रधानत्वेनान्याभासानां विश्रान्तिपदीकर्तव्यस्तेषां समान
मधिकरणं तेन समस्तेषां सम्बन्धस्तत्सामानाधिकरण्यं तेनोपलक्षितो यः प्रतिभासोर्थानुभवः
कश्च प्रकाशस्तदनुप्राणकश्चानुपरामर्शस्तस्य सर्वस्यैकाभासविश्रान्तत्वानियमात् तस्मात्तेसा
मानाधिकरण्याभासे समनुप्राणयति वाक्यात्मा वाक्यार्थपरामर्शरूपो विमर्शः इहेदानीमेष घटो
स्तीत्येवंरूपः ततो हेतोर्यद्यभेदिनः एकस्वलक्षणतामाप्ताः तत्स्वरूपभेदमुत्क्रान्तः तेषामन्या
विशिष्टसमुदितरूपार्थक्रिया आभासविमर्शभेदे पुनरस्मान्नियमादेकैकमात्ररूपा आभासश।
ब्दाभ्यां तत्रैव विमर्शोप्याप्तिमोमेनवः पुनः शब्दो विशेषद्योतकः काकाक्षिवदुभयत्रयोज्यः बहु।
वचनेनैकोपि स्वरूपभेदापरिमाणाङ्कः तत्रैवैकावभासे परं त्रसत् स्थकृतं रूपं जनकत्वेन पार। न
मार्थिकं सामान्यरूपत्वम् घटाभासस्य तत्पृष्ठस्थस्वतेच परामर्शो योग्यतामात्रेण सामान्यरूपता।
नवस्तुनो द्वयादस्यो हि सर्वः पदार्थः परतेत्रतासारः एवमेको घटोन्येन्यापि सत्यमेव आभास।
यदाभासानां तदा समानरूपव्यक्तुः

प्र॰
भि॰
८४

84

विमर्शार्थक्रियाबलेन तथा व्यवस्थापनादिति न त्वेकेनैवार्थक्रिया न तत्र अपि नाभाससमुदयादर्थ॰
क्रियानन्तत्र अपि नाभाससमुदयादर्थक्रियाः समुदायः आभासा ह्यभिन्ना अपि यथैकामर्थक्रियांक
र्तुं मिश्री भवंति न तदा कस्तेषां नियतावधिरिति वा यम पवदति॥ एषदीपप्रभासानां स्रोतसां सागरे
यथा अविरुद्धावभासानामेककार्यार्थतैकार्थी॥ इत्थं वर्तिस्नेहाद्दीपस्य प्रभाः सूक्ष्मतमा अव।
लोकनसामर्थ्यां यानलक्षणामर्थक्रियां न कुर्वन्त्येतामेवैकभवनात्कुर्वते संसृष्टिं नाम्ना नो वि।
दधते न तत्रार्थक्रियाणां समुदायोस्ति सागरपतितानां नि वस्रोतसामतिबहुतरनीरंगारेणार्थक्रिया
कारीणां न दृष्टः कोवनेलोहितस्ततो पेशिवलिंगशिरः समार्जनो वितनसलिलाहरणाख्यांक्रि
यो विनोदशमात्रपवतीवशतीति लक्षणार्थक्रियाकारीति सिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वे यस्य नानाभास
नो मिश्रणो कास्मीमेति न च ऊचतेयेषामविरोधस्त एवाभासा मिश्री भवंति न हि नूपाभासो मा कृताभासेन मिश्री
भवति विरोधात् सोपि नियति षाम्नुस्यापितः इत्थं प्रदीपप्रकाशास्तेषां संवेधियदेकं सागरे स्रोतसां च यदेकं
वस्त्वेन कार्यार्थ यथापेकार्थीस्तथा विरुद्धा येवभासा वटलोहितकोवनादयस्तेषां संवेधियदेकं स्वलक्षणं तत्कार्यं

८४

ऐक्यपियाप्रतिभासो विमर्शोऽर्थक्रिया चेति स्वीकृतम् ७ नन्वेवं प्रत्याभासं प्रमाणस्य विश्रान्त
त्वात् धूमाभासेऽग्निज्ञाने प्रमाणं धूमज्ञाने च धूमाभासमात्रे कार्यकारणभावावभासोऽपि तावन्मात्रे
ततश्च धूमाभासोऽग्न्याभासं व्यभिचरेदित्यादिविद्रुतरोपप्लवप्रसंगः इति शंकामपाकरिष्यन्नाह ॥ ॥
तत्रापि विशिष्टैव स्याद्देशकार्यकारणतोऽस्मता ततश्च कार्यतायामप्रमाणादेकतो मतः ॥ तथेति प्र
त्याभासं प्रमाणं विश्रान्तमिति यदुक्तं तदपि यत्तेन कश्चिद्दोषः तथाहि अविशिष्टे यद्यपि वस्त्वा
भासो देशकालाभासप्रवृत्तैराभासैः संकीर्णत्वेन सामान्यमात्ररूपत्वात्तथापि स एवाभासो या
वद्भिराभासैरविनाभूतो भगवता नियतिशक्त्या नियमितः तावतो वभासान् स्वीकृत्यैव प्रमाणकृ
तोनिश्चयपदवीमवतरति तथाच वस्त्वाभासं यत्र कार्यत्वाभासेन धूमकारणत्वाभासेन दहनत्व
स्वभावत्वाभासेन च स्वाभाविकाद्यभिव्यक्तितः साद्रूव्यं प्रतीयमानो विशेषैर्वैव सर्वदेवच तथा प्र
तीतोभवत्यैकत्वात्तस्य स्वाभाविकोऽपि यः स्वभावः पुरुषकृतसमयादिस्वाविप्रतीतं यथा अग्नि
शब्दवाच्यत्वे चटप्रतिपत्तिकारित्वमित्येवमादिः सोऽपि यत्र प्रतीतादेव निश्चीयते तस्माद्धि प्रमातःकृ

प्र·
भि·
८५
85

त्रिमेणैतेनैरणवानुपेणाभासोनैरन्तर्नान्तरीयकत्वयासोवस्थाभासः सोविदितः सर्वदेशकालगत
स्तथैवमेवविदितस्तितत्रकिंप्रमाणांतरेणानस्यतस्ययथोक्तक्रमसमयेननिरूप्यमानस्यपाव
स्यार्थोयंज्वलद्रूपस्वाकारस्याभासस्यनेननियतिशक्तिरेवसर्वत्रशरणमितितिपिस्थनयति
सातिरेयतउक्तंभवतियत्किंचिदकृत्रिममितरद्याभावाभासस्याभासोनैरन्तर्येणनान्तरी
यकत्वेप्रतिभातितत्रनियतिशक्तिमात्रमेवपरंविजृंभनेनतनियतिरूपंस्वंपरविनत
कालेदेयतःकार्यत्वेधूमकारणत्वेऽस्मत्स्वभावत्वेवाभासमाने प्रवर्तिविरकालेत्वव्स्था
दिशात्वदाचसत्ताभासादाविनिविशेषः ततश्चनियतिशक्त्युपजीवनेनधूमाभासो
ऽग्न्याभासाव्यभिचारीतिकश्चिन्नविप्लवः कार्यताकारणताऽस्मताचतत्स्यतस्या
र्थतातन्नद्वाभिधेयताप्यादियहणात्त्रेय ॥ ८५

रसम्भूयतात्मैवंभूतोयश्चात्मास्वभावोवाधादोसयकस्मादेवप्रमाणात्ततः संविदितइतियावत्
अर्थेस्थेदइतिकाथेयं सम्यग्योनग्रथे इतिद्वितीयतृतीयपादयोः सामस्त्येप्यदोषः पृथग्भावप्रत्य
यप्रयोगोवस्तुत्वेन तापेक्षात्ऽनपेक्षातः कृतकत्वाकृतकत्वाभ्यांवर्गभेदेस्तुवितनम् ८ एवंभावस्व
भावव्यवस्थापनेप्रमाभासविश्रान्तेनैकेनैवप्रमाणेनक्रियतेतेनेषामप्याभासानांयश्चाविनेय
दृश्यात्मनोनान्तरीयकत्वेनदेकेनसंवेदनरूपेणानदनेकप्रमिताभासविषयपूर्वप्रहृतसंवेदनक
लापानुमाणकोनर्थत्वेस्वरूपेणानिश्चीयते नञ्चैकाभासमात्रेनुसंधानरूपेप्रमाणेप्रतुसंधी
यमाणेष्वाभासेष्वगृहीतग्राहित्वादप्रमाणत्वंनत्वेकंप्रमेकंसाध्यमेवप्रमाणंभावस्वभावव्यवस्था
त्य^ पनात्मकमानसप्रहृत्तिरिक्तकायप्रवृत्त्युपयोगस्तुयथाप्रमाणविषयस्तंप्रकारेदर्शयितुमा
ह,, स्वात्तदेशादिकाध्यतांनविभिन्नेस्वलक्षणे तत्कालिकीप्रवृत्तिःस्यादर्थिनः,,, बाह्यानांवर्षा २९^
क्रियास्वलक्षणानःस्वालक्षणेपिचदेशकालाभासनयोजनस्यैवानन्तरंगवेनव्यापिविविशेषरूपता
पिपरामर्शविनानकिंचित् परामर्शद्वारेणतुप्रमातरिविश्रान्तंनीप्रमातःसंवेदनेकरूपस्य

प्र॰ मि॰ ८९

86

देशकालायोगेनैकारम्भकत्वमेव विशेषरूपता मिति सर्वथाऽदर्पणरमार्थंतः तथापितयाविशेष

रूपताभातितस्माः परमेश्वरस्वातंत्र्यमेव निमित्तं यत् तस्यायाशक्तिविजृम्भितेनत्रविशेषसाध्या

र्थक्रियाविशेषेणयोर्थीतस्यापास्वलक्षणेन स्मिन्विशेषरूपैर्थ्यतत्कालभाविनीवाऽतः कायसहतिः

सादेशेष्वादिग्रहणात्कालेस्वरूपोतरेस्वरूपानुसंधानादौ वयासप्यवांतराणिबहूनिसमस्तानि

तेषांभिन्नभेदनिमित्तेसतिभवतिनान्यथानैकैकतः प्रमाणात साग्रहनिरपितप्रमाणसमूहादेव

समूहनावपरस्मातोपपन्नाग्रस्माकंतत्पकस्वसंवेदनविश्रांतिमयीसाप्रुच्यतेऽस्मत्कंमाक नेवेदं।

तः कृतसम्यगूपमेवचसाप्रमाणानांयोजनायोजेकावप्रुक्तिविजृम्भितेगेयदृश्याग्निशक्तिवत् प

वेशम्यत्तसमूहादेवग्रहनिविर्तितान्यर्थम् देशादिकेष्वप्यप्यतेषुसत्स्वदेशाभासयोजनाया

मप्येतः प्रमातरिप्रभिन्नेपत्स्वलक्षणेनत्रेनिवासंगतिः देशादिकैरप्यतांतरैः प्रमत्तीभूते

राभासांतरैर्भिन्नेस्वलक्षणेनिमित्तेसतिप्रवृत्तिरितिवायोजना प्रत्रापिप्रमेयप्रवाह्नतनिरूपणादि

शांतरनयापितेनाभिधीयमानः प्रमाणसमूहोनिमित्ततेनोक्तोभवति नतुकिंपामस्यामेवग्रहतोऽप्रमाणसमू

८९

अथानुमानतः॥ न केवलं प्रत्यक्षतः प्रवृत्तिर्देशादिकाद्यवान्तरभेदरूपप्रमाणसमूहनिमित्ता।
यावदनुमानतोऽपि तथैव धूमाभासमात्रेऽग्न्याभासमात्रे धूमाग्न्याभासव्यभिचारित्वे पर्वताभा
सेच यानि प्रत्यक्षान्तराणि यत्र न न्यूनातिरिक्तैः योगव्यवच्छेदप्रथिरभेदस्यैवं भूतेऽप्यनुमाने
प्रमाणान्तरसमूहादेहार्थिनस्तात्कालिकी प्रवृत्तिरिति सम्बन्धः ५ एवं विमर्शबलादेव भेदा।
भेदव्यवस्थानदेवह्यपि परमेश्वरस्य संवेदनात्मनः शिवनाथस्य स्वातन्त्र्यशक्तिविजृम्भितेन तस्या।
पैर्यं उच्यते इदृशोतिकालादावर्थस्याभेदः इति न दृष्टमुपपद्यते ननु तस्य तथा कथंचिदिति निरूप्यते॥ इ
रोतिकनयार्थानां परोक्षाध्यवसितात्मना बाह्यान्तरतया दोषो बीजकस्यान्यथापि वा भिन्नावभा
सच्छायानामपि स्वाख्यावभासतः एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम्॥ प्रतिभासमात्रेणा।
व्यवस्थां कुर्वतः कथं हराहरयोर्वस्तुनोरभेदः प्रतिभासस्य सकलाऽसकलाहन्ताऽनाहन्तादि
तस्य यथा कथंचिदपि भेदात् ननु विमर्शेऽपि प्रत्याभासे तथैव भिन्नतास्त्व तथापि न परो यो
विमर्शस्यैवायं पदार्थस्यैकप्रत्यवमर्शरूपः तेन प्राणितकसेन ग्रासमेतात् ध्यानेप्रयते

यस्य मुख्योऽवभासस्य एकरूपभावाभासस्यैकप्रत्यवमर्शो ननु वितनोऽपि स्तम्भस्यैवैकावभासस्याभासा
विमर्शयोरन्योन्यमवियोगात्, तस्मान्मुख्यावभासादेकत्वमप्रतिहतमास्ते यदेवानुमिनेन तदेव दृ
ष्टमित्यत्र प्रत्यक्षपरोक्षतारूपेणात्मनां स्वभावेन भिन्नाप्यवभासच्छाया अमुख्योऽवभासो येषां तेषा
मेकत्वे मुख्यावभासनैकप्रत्यवमर्शात्वप्राणितादिति संगतिः। बाह्यान्तरतया भिन्नावभासाना
मेकत्वं यथा यदेव दृष्टं तदेवान्तरहमुल्लिखामीति व्यञ्जकानां दीपालोकादीनां दोषे भिन्नावभासाना
मेकत्वं यदेव रक्तोत्पलं दीपेन नीलं दृष्टं तदेव सूर्यांशुभिर्लोहितं पश्यामीति अन्येन वापि प्रकारे।
णेन्द्रियापाटवादिना एकपार्श्वसंमुखत्वादिना वा येषामवभासच्छाया भिन्ना तेषामपि मुख्यप्रत्य
वमर्शानुवर्त्यवभासस्वरूपबलादेकत्वमेवेति स्थितम्॥ ११॥ ननु दृष्टादृष्टावस्तस्य पदार्थः प्रमात्र
ध्यवसितार्थक्रियायोगेन तथैवोपयोगात्, बाह्यान्तरत्वादेकथमान्तरस्यार्थक्रियायां प्रमात्रध्यव
सितायामनुपयोगादिति शङ्कां निर्भेत्तुमाह॥ अर्थक्रियापि सहजा नार्थानामीश्वरेच्छया नियता।
ता सा हि तेनास्य नाक्रियातोऽमता भवेत्॥ १२॥ इह कार्यकारणतोक्तानेनत्यत्र स्वरूपमिवार्थक्रिया।

मध्येगणितासामर्थ्यस्वरूपभूतानभवतितत्कारित्वंहियस्मादीश्वरेच्छयानियतंभवन्नेवाभव
नेचयतोनैषांस्वरूपंतेनतस्माग्रकरणाद्धेतोर्भावस्याभावेनाशक्तीयंस्वरूपभेदाद्विसम्भावेना
न्यत्वे नवस्वरूपमर्थक्रियाकारित्वमित्युक्तंवस्तुनेचबहुशःस्वरूपंवयमप्यवमर्शबलादेकमेवबा
ह्यान्तरादावधीति १२ ननुविमर्शबलादेवयदिवस्तूनांभेदाभेदव्यवस्थातर्हीदानींत्रिजगतिनि
हन्ताश्रोतिसेकथाःशुक्तिकायामपिमरजतनैवापततिइदंरजतमितिविमृश्यमानत्वात् न
तस्याभ्रांत्यभावेबाधानुपपत्तेः किमर्थमुक्तमितिर्वक्तव्यबाधितेतिव्यभिचाराभावेस्यबाधिते
नस्यविशेषणस्यव्यवच्छेद्यंनलभ्यतइत्याशंक्यनिरस्यति॥ रजतेकविमर्शोपियुक्तोनरजतस्थि
तिः उपाधिदेशास्वादाद्विचेदेपिनभोमया॥ इदंरजतंस्थिरंसर्वप्रमातृसाधारणमर्थक्रिया
योग्यमिति इदमेवेरजतार्थेशोधुनत्स्येमेलनोशेचाभासविमर्शबलान्नतावत्किंविमिथ्यात्व
म् किंतूत्तरकालेयोभविष्यतिविमर्शोनेदंरजतंवस्तुस्थिरंप्रमात्रंतरगम्यमभिमतकार्यका
रीतितद्विमर्शविमर्शनीयपत् ततस्त्वविमर्शकालसम्भवितमेवरूपंततस्मिन्पूर्वविमर्शका

प्र॰ लेनैवास्मरणपते भावं चनेनामर्शनीयेन नैवेदं कालेनेदं रजतनेत्यभ्युदितिसुतरः परामर्शः न।
भि॰ नुदितिनश्यस्त्वमिनायोगान्नरूढायामिवेदानीमेवेदंनेति विमर्शः ततो यावनाद्दर्शनेन रूपेण।
८८ प्रत्यानत्वं विमर्शपर्यन्तेनावनप्रत्यातीति प्रद्रष्टर्णात्यातिरेव भ्रान्तिर्न त्वन्तरूपेणासद्धिपरी।
88 तानिर्वाच्यादिख्यातयोऽश्वत्थनाम नत्वसत्यरूपज्ञानमप्यद्रष्टर्णात्यातिः ननु सत्त्वेहि किम् इद।
मतः सर्वे भ्रान्तिरित्याग्रहेत दिक्षादौ हि कुन्मिमीलिषस्यास्तुष्मतः मायापदेहि सर्वे भ्रान्तिः ना
ग्रापिबलस्मेत्वम्रश्वगोद्दे स्फोटश्चापरेयं भ्रान्तिरुच्यते श्रुतेस्तत्त्वस्तु चितस्यापि विमर्शस्यास्थैर्यान्।
प्रतत्स्वरूपाणिदंतायाभासेश्रुतकाचन भ्रान्तिः मेलनांशेन विमर्शोऽस्त्विति निर्मूलने विमर्शो।
दयकालादेवारभ्य बाधकेन क्रियत इति नैव भ्रान्तिभाव इति सिद्धम् रजतस्य शुक्तिकायाम्
दयथापेको विमर्शस्तथापि शुक्तौ रजतस्यतेनुतानेनयादृशास्थितिरिदं रजतमिति सा न यत उपाधिस्याद्
देशोवरजतमिति रजतस्यायामात्मनाऽऽयं जय शुक्तिदेशस्तस्यासंवादात्तस्य विमर्शोनात्तु हस्याभासस्ते संवेदने
वहिर्ग्राभासमतविषयं तस्याभावात्कारणान्न नन्वेवं भवतु शुक्तिकारजते द्विचंद्रज्ञाने तु द्वौ चंद्राविभासे शुक्तिकयैव ८८

मेलनेनकेनचित्साकमाभासतेयत्रबाधः स्यात् एकाभासांशेवनबाधइत्युक्तंभवतेव कथमे
दाहमेलनेनकेनचित्सहेति एवंहिसतिस्वालक्षण्येननियतदेशकालतयाकथमाभास।
स्तद्देशकालाभ्यांसहतत्राप्यस्तिमेलनाभासः यद्विमर्शानुविद्धत्वंनिरूप्यतेहिनाभासवे।
द्वाभासयोरपिमेलनाभासेविमर्शानुवृत्तिव्यावर्तनेवाच्यम् तदेतदाह द्विरूपेचेद्देपिनकेवलरज
तएव नभइतिदेशविशेषःकश्चित् अन्यथेतिद्विचन्द्रावरूढोयोऽनवभासस्सननयेतिबाधकेनो
न्मिलितप्राच्यविमर्शानुवृत्तिकःक्रियतइति एवमाभासास्तन्मेलनेचनियमानुप्राणितमित्य
तावदेवप्रमेयं एतान्येवागमेतत्त्वानिवह्न्येनेवस्तुतत्त्वंप्रमेयमितिपर्यायः तथाचकदिन्या।
भासइतिपृथिवीलोहितनाभासइतिरूपेतेजस्ये मेलनाभासोरजःसन्निवेशस्तुनियतिरूपःनि
यतिर्हिनियमः सचाऽभावप्राणोभावस्फुरणमेवचपृथिव्याभासस्यविविक्ततयावकासत्व
पुत्रभोदेशाकारनाभेदाभासस्यमायातत्त्वेसत्यप्रकाशाभासस्येवतत्वमित्यास्तांतावदये
भविष्यत्येतत् सर्वथातावदत्रप्रमेयेभगवतएवभेदनेवाभेदनेवसानंत्र्यंचदृगनाभासभेदा

भेददृष्टिरेव च परमार्थोऽद्वयदृष्टिप्रवेशे उपायः समवलम्बनीयः ननु ब्रह्मवादेऽप्ययं परमेश्व
रस्वरूपानुप्रवेशाविरोधीति प्रतिपादितम् ५३ एतदेव स्फुटयन्सकलप्रमेयसिद्धिः परमेश्व
रपरवायत्तेति निरूपयति ॥ गुणैः शब्दादिभिर्भेदो जात्यादिभिरभिन्नता भावानामित्थमेक
त्वमपि तत्रोपपद्यते ॥ इहानुभूते व्याहते च चकासद्व्यक्तकतेरोणवगुणानसत्यगुच्छनागुभयत्रा
89 पि बाधकभावात् संमतो हि यदि बाधक एव एकतरस्य स्यात् तन्न तदुदये सय एव भागः पुनरन्य
जनसहितस्तत्रास्तिनो विशुद्धिलायं विलीयते न चैवमत एव भेदाभेदयोर्विरोधं दुःसमर्थमा
भिमन्यमानैरेकैरविद्यावेनानिर्वाच्यत्वमपरेषामाभासलग्नतया संवृतत्वमभिदधद्भिरात्माय
रस्ववेदितः संवेदनविश्रान्तं तद्द्वयमपि भातीति संवेदनस्यास्यात्स्यात् सर्वस्याति रस्त्रोप्येतत्त्वसंवे
दनसिद्धेयत्संविदेनविश्रान्तमेकतामापाद्यमाने जलज्वलनमप्यविरुद्धेन तत एवोक्तं अतएव
वपथ्याभीष्टसगुह्ये लवेति अनम्यगुणो रूपाधिकृपैर्विशेषाधायितया विवर्तितेनेषां शब्दादिभि
र्वादेड्डादिभिरपि वा यो भेदो जातिवशात्साद्रूपाद्भेदग्रहणाद्यथा भेदो भावानामित्थमिम ८५

त्मनीत्याक्रियासम्बन्धेत्यतः प्रभृति निरूपितः स एव प्रमाता सकलप्रमातृप्रमाणसंयोजनवियोज
नादिविचित्रासंरम्भकर्तृत्वरूपो बोधितस्वात्मा भगवति अस्मदीयहृदयैकान्तशायिनि शिवशब्दव्यपदे
श्ये स्तम्भघटनेनान्यथाविशेषणमेव च भेदकानीति किमन्यैरन्यैर्विशेषैः अयं स परमाणुर्यत्र
देशादिविशिष्टचैत्रारम्भकालेष्वेवं मिलितः अयं स आम्नायः पुरा स्वर्गमदने स्वरयोषितमिमामि
त्यं परिरब्धवानितीयमेव योगिसर्वज्ञादीनां सिद्धः परमाण्वात्मादिषु भेदावभासः इत्यलमवान्तरेण
सिद्धं तावदेवं दाभेदरूपं प्रमेयतत्त्वमेकप्रमातृविश्रान्त्यातिःशोकतां प्रयतीति ॥ ४९ ॥ नन्वेवंभूतो यद्य
ये प्रमाता तत्रैव तर्हि प्रमाणोपमासे प्रयत्नीयं न प्रमेये यदाह प्रधाने हि यत्नः फलवानिति त
देतदाशंक्य प्रथमोपक्षिप्तमेव प्रमेयं स्मारयत्याचार्यः तथा हि अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधी
त क इति यदुक्तं तदेवेदानीं ज्ञाते प्रमाणस्वरूपे परमेश्वरस्वरूपे च निर्वाहणार्हमेवंभूते हि प्रमाणे
तदेवंभूते हि भगवति कथं क्रमतामिति तदेतत् स्फुटयितुमाह ॥ विश्ववैचित्र्यचित्रस्य समभित्तित
लोपमे विरुद्धाभावसंस्पर्शे परमार्थसतीश्वरे प्रमातरि पुराणे तु सर्वदाभानविग्रहे किं प्रमाणं

सति

प्र॰ नवाभासःसर्वप्रमितिभागिनिपूर्णस्मिन्प्रमातृलग्नेनवनवत्राभासःप्रमेयैर्मुखैःप्रमाणाभिमतके

वि॰ तत्रप्रकाशवपुषिप्रकाशमात्रस्वभावेसर्वसिद्धेप्रमातरितत्स्वप्रकाशात्मभूतेनविमर्शमयीमभूत

१०॰ पूर्वांप्रमेयस्यसिद्धिंवितरति प्रमाणंप्रमातृस्थादिसिद्धस्यकिलग्रासिद्धिरस्तिविषयेवेविश्रेरितत्रप

रमेश्वरेप्रकाशैकात्मनिस्मिन्निभातियथाविश्वंभिन्नोयदिहिनीलपीतादिकेस्वरूपेणैवपरामृश्यतेन १०

१० ताश्वात्मविश्रान्तेषुतेषुतथैवान्योन्यविषयेजडेयथावपिरकल्पानिज्ञानानिस्वविषयमात्रनिष्ठिता

निर्विकल्पान्यतदनुसारेणाभवंनस्तथैवेतिविश्वमिदमितिकथंकारेप्रतिपत्तिःएकत्रतन्निष्ठोत्रा

तादिरहितेभित्तितलेरेखाविभक्तनिश्रोत्रनादिविभागज्ञविगंभीरनाभिरूतनतनीयमितिवि

˅लग्नत्वेनवै श्वावभासोयुक्तस्तदेकप्रकाशभित्तिर्वितिभावभेदग्रहणप्रकाशभित्तेरनपायिनींस्वप्रकाश

विश्वात्मक तामाह तत्रस्वप्रकाशेकिंप्रमाणेन प्रथोच्यते सर्वमस्यप्रकाशेनभवतितर्हिसप।

भेदोपपत्तिः˅वनास्तीतिस्यात्प्रकाशमात्ररूपत्वात्तस्यनवास्यनास्तीत्यभावेनस्पर्शउपपत्तो यतोवस्ता।

वेवपरमार्थतःसत्प्रकाशस्यैवसत्त्वात् सत्तस्यास्यरूपत्वा ॥ [illegible] १

प्रमाणस्योपयो
गइतितत्रचकिं
प्रमाणं

योगात् ग्रथोच्यते ईश्वरतानस्य ग्रप्रमिताप्रमाम्यते नह्यपिनयतोत्वसौप्रमातृत्वेन वेद्यत्वकास्या
त्कस्मायमुपमः वकास्तिवेद्यत्वंहि प्रमातृत्वेनैवेश्वरता नदाहेस्यैप्रमातारिसर्वदाभातविग्रहइतिवि
शेषेणामृद्यातइतिविग्रहोऽस्माधारणांस्वरूपमतएवस्वतंत्रप्रकाशरूपत्वादभावस्यशोयोगेप्रभा
वानुप्रवेशोनयः कालव्यवहारःसोऽत्रनास्तीतिपूर्णाणोऽयमुक्तं नचकिंप्रमाणेकृतःप्रयोजनात्प्रमाणे
कल्पत्र [illegible] नकिंचिदुपपद्यमानवृत्तत्वमर्थः यतः प्रमाणांनामाभिनवाभासरूपंप्रमातृविश्रमि
निलक्षणांविश्रांतिविदयत्प्रमाणंभवतिप्रमाताचाविच्छिन्नाभासः सर्वाश्चप्रमितीः स्वात्मन्येवत्
त्वद्रूपेभजतेनतस्मिन्कथमभिनवश्चाभासस्तत्त्वमितिष्कृतविश्राम्यतु तस्माद्देहप्राणपुर्य
ष्टकसूक्ष्मशायएवप्रमातृविषमाणामुच्यताम् तथापिव वेद्यांशोयदिनाममन्तकथंचित्संविदंशो
नतथापिविषयोन्मुखेननएवसंकुचितत्वादभिनवाभासेसंकोचविहीनस्यप्रमातृत्वमतापेक्ष
याकथ्यतामस्वसंवेदनेप्रमाणेसौगतेनापिममेदंज्ञानमितिकल्पितप्रमातृत्वमेवतद्रूपेण्यम्
नतुपरमार्थप्रमातरिप्रमाणेनकिंचित् उक्तंचमयैवयत्प्रमेयीकृतोस्मीतिसर्वोयाप्मनिलज्जते

प्रं मिं ८१

कथं प्रमेयीकरणं सङ्गतं नाम महेश्वरः ९ नन्वेवं यदि भगवति प्रमाणमनुपयोग्यनुपपत्ति वा ।
किमर्थं न हि विषयेऽशास्त्रं तदि प्रमाणमेव परार्थानुमानात्मकं हि शास्त्रम् तच्च प्रमाणं हि षो
उपायः परार्थं न त्वमयत्वमेव परमार्थः यत्प्रयोगानैः पञ्चावयववादि दृष्यते न तदाग्रहमात्रं षोड
शानां हि परार्थं श्रुतिः दृष्यमानेषु समप्रवृत्तिपादेपरः प्रतिपद्यते हि नादिन शाब्दिपरिहारयो ।
ति मा आदिना व ग्रन्थेन परस्य किं प्रयोजनं न हि परस्य प्रतिपत्तौ साध्यपरार्थानुमानानां च प्रतिज्ञा
देरुपयोग इति तस्य विरूपां परप्रतिपत्तिकारिपरमार्थतः सकलमेव शास्त्रं परार्थानुमान रू
मागमव्यतिरिक्तं स्वायत्तनिर्माणावभासनात् पादे तन्निरूपितमिति प्रत्यापित्तौ क्रममेव किं तमोहा
वरणादिति स्मारयितुमाह ॥ अथ वनितैव तस्वैव केवलं न च्छनावरणात् शक्तिप्रकाशेने शादि
व्यवहारः प्रवर्त्यते अहं परमेश्वरस्येदमेव परं स्वातन्त्र्यं यदस्मादृशां प्रमातृणां दशा स्थितो
षां संभावमानानि दुष्करवस्तुसंपादनेनामेतस्य किमति दुष्करं भविष्यति यस्य काशमान एव
हि तनाहृष्येव प्रकाशमानेऽप्रकाशमानं निषेधावभासः प्रकाशमानः तस्मात्परमेश्वरस्येदं नमं स्वातन्त्र्यं यत्तथावभा

८१

नामग्राहं कैश्चित्सम्मन्यातं तद्द्वारेणावग्राह्योल्लासनमपि सैषा भगवतो मायाशक्तिरुच्यते यथो
क्तं मायाविमोहनी नामेति न देवं भूतान्मायाशक्तिरूपात्स्वातंत्र्याद्यामूढतादिनष्टपूर्णचेतनता
स्वात्मवर्तिनः स्वच्छास्पंदोदयस्फुटस्फुरितविश्वभावनिर्भरतात्मनः पूर्णत्वसमस्तत्वादिशालिनात्मनः
स्वातंत्र्यमस्यदेशकालसंकोचवैकल्यादयन्त्वसिद्धैव भवनित्यताधर्मस्य च प्रकाशमानस्यापि यदप्र
काशमानतयाऽभिमननेन स्वावरणात्सामर्थ्यात् पूर्वैर्यानप्रवर्तितः समनन्तरश्लोकद्वयोक्तस्व
रूपे प्रमातरि भगवति ईश्वरत्वादिना उक्तेनैव पूर्णत्वादिना व्यवहारोयः खल्वहमिति सम्पूर्णः विभुः भाति॰
स्वतंत्रो नित्यश्चैवमादिरूपः तेन प्रवर्तते येन व्यवहारं लोकाश्चैतेन तथा कीनामिच्छाज्ञानक्रियाणां
प्रकाशकेन प्रत्यभिज्ञारूपेण व्यवहारसाधनपरार्थीनुमानात्मनाशास्त्रेणा ते व्यवहारं प्रवर्तयतो त
त्सामर्थ्यावरणं क्रियते प्रवर्त्यते इति द्वौ गुणौ केवलमिति न तु किंचिदपूर्वं क्रियते नापि नवतोऽप्र
काशमाने प्रकाश्यते प्रकाशमानत्वे च यत् प्रकाशनं तत्त्वाभिमननेन तदपसार्यते तदपसरणमेव हि
परमेश्वरतालाभोऽशक्तिदस्तदनपसरणमेव संसारस्तदभिमननमात्रसारं स्थितं द्वयं उभयमपि चेदं

प्र॰
भि॰
५२

९८

भगवद्भिरुक्तं भिन्नमेव एतदुक्तं भवति यथा भीतस्य भासमाने एवात्मस्वपरिहारितोऽहमिति मोहा
त्मस्वमानस्य मोहोपसार्यते कः खलु त्वय स्पेरयो वत्से सुखमीदृशमिति वेत्यस्य न दृष्टि भवतइ
ति पुनः पुनरभिदधतानवास्मादृर्वं किं वनरवितेन यावस्तु लोकस्य भासमान एवात्मनि नाहमी
श्वरइत्यादिमोहादभिमन्वतो मोहो पोऽपतेयो हिज्ञानक्रियास्वातंत्र्यपूर्णकः सर्वेश्वरो यथासिद्धोन
पुराणादिषु प्रसिद्धः तथा वत्तमिति यदिवायस्मिन्नरायतेस्मन त्रैश्वरो राजेव स्वमंडले तथाव
त्वयि विश्वमिति स्वरनापवदारोनात्मनि मिनकरश्मियाभिः यत्वल्प यत्तल्प ग्रेभाति तते न पूर्णो
नियात्वमिव मणिभिः त्वलये च विश्वमिति यस्य यदेतत्वर्तिभाति सतावति व्यापकः स पूर्णश्च मणि
ष्वत्वयि च नि विद्रूपे परादि सदाशिवांते पाह प्रक्रियांकें विश्वमिति यस्मिन् स्थिते यद्देते लीयते व न
स्वीपरभागव्यापियथाभ्रमावकुरः तथा वत्वयि प्रकाशे विश्वमिति एवमन्येपि धर्माः सहस्वणो
प्यागमादिसिद्धं योज्यः तदेवं व्यपोहिते व्यामोहे स्थितेपि तत्संस्कारमात्र विघटते शारीरादा
वनात्मनात्मभिमान पूरः सोप्येवात्मनाभिमाने च घटादौ च प्रकाशमान एवानात्म ॥ ५२

ताभिमाने त्वाते इन्द्रजालं तत्त्वस्य पश्यतो ऽपि इन्द्रजालं यथा न तत्त्वतो व्यामोहः तथा प्रत्यभिज्ञातात्मस्व
रूपस्य ततो निवृत्ते प्रयाणप्राप्ति पर्यन्ते देहे परमेश्वरतैव अभ्यासभावनाबलेन तु शिवधाम्ना
तो परिशिष्टेन देहस्य दारावेव परमेश्वरतासमावेशम् अभिनिविशन्त पश्यन्तः इह वशाशीरे पारमेश्वर्यो
पायमार्गक्रमः तत्त्वस्तत्त्वतः पूर्णता देहतत्त्वस्यैव मे को वशाणस्य गलने यथास्थितविश्वात्मकताप
त्तेः यस्य तु व्यवहारसाधने देहे तत्कलापे प्रसिद्धताभिमानस्तस्य तत्राणि व्यवहारसाधने देवव्या
मोहोपसार्यः यस्य तु सर्वथा ना पसरति तत्र ईश्वरशक्तिबलात्मूर्छ्छनैव तस्यापि कर्मपक्षागम
नात्संस्कारपाकेनावृष्यं कदाचिद्विघ्नत्यवलाभः तदेवं कर्त्तरि त्यादि श्लोकद्वयेन यदुक्तं तदे
व विश्वैवचित्र्य इत्यादि श्लोकत्रयेणोपसंहृत्य पुनर्निरूपितम् एवं भूतेन तावत्प्रमाणेन देवं भूते भा
गवति कथम् उपपद्यतेनोत्तत्र प्रगृह्य मुक्तं शास्त्रादावितिभंग्यं ते तु रूपेणोदानीं तदेव निर्वाहितम् इति शि
वम् १८ आदितः १८ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां
क्रियाधिकारे मानतत्फलमेवनिरूपणं नाम तृतीयमाह्निकम् ३ ॐ भावानाभासयन्कर्ता

प्र॰ निर्मले स्वात्मदर्पणे कार्यकारणभावं च पश्यन्तं स्तुमः शिवम् क्रियाशक्तिस्फारप्रायसंबंधाभि
भि॰ धानप्रसंगात्तज्ज्ञापकभावस्य तत्त्वं प्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्त्वं प्रसाधयितुं श्लोकैकविंश
५३ त्याह्निकान्तरमारभ्यते एष चेत्यादि एवमिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रियेत्येतत्तत्र श्लोकेन स्वमतेन कर्तृ
कर्मभाव एव कार्यकारणभावस्योपपत्त्यते ततः श्लोकत्रयेण जडस्य कारणत्वं पराक्रियते त
93 तः श्लोकषट्केन चेतनस्यैव कर्तृतारूपा कारणता प्रसाध्यते ततः प्रसंगादनुमानेनियतिशक्ति
रव एषोपजीव्यत इति श्लोकत्रयेण ध्वने सौगतोक्तकार्यकारणभावपरमार्थोपस्थापनमेवावलंब
ते तावन्न किंचिदिति त्रिभिः श्लोकैः सांख्योपदर्शितोऽपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते यद्यस्तु कथं च
तनस्य कर्तृत्वं नांगीक्रियत इति त्रिभिः चेतनस्याप्यनीश्वरतायां नैतद्घटत इति द्वाभ्यामिति संक्षेपा
र्थोऽयं ग्रन्थार्थस्तु व्याख्यायते एवं क्रियाशक्तिमुखेन प्रमात्रेकरूपतो भगवति व्यवहर्तव्यो प्रसाध्य कर्तृ
रूपतापि तत एवाप्यत्नसिद्धेति दर्शयितुमाह एष चानन्तशक्तिरेवमाभासयन्नमून् भावानिच्छावशादि ५३
ष्टक्रियानिर्मातृतास्य सा ॥ चोवयारोऽपि एष एवेश्वराणः प्रमातानामूनभावानाभासितन्पूर्वोनुग्रभासमानानव

भासयति अविच्छिन्नेन प्रबन्धेन कथमिच्छायाः ईप्सितार्थभिन्नाया अविकल्पस्वरूपाया अक्रमाया वशेन
सामर्थ्येन कृत्वास्मिन्भावाः स्थिताः आह अनेनैव शक्तित्वादिति विश्वे हि भावास्तस्यैव शक्तिरूपेण
स्वरूपात्मत्वेन स्थिताः इत्युक्तं स्वामिन्यात्मसंस्थस्येत्यत्र यदेतदाभासनं यासा विच्छा शक्तिर्यास्या
भगवतो निर्माणत्वम् १ ननु बीजादंकुरस्य उद्भवः स्वरूपेणैव वात्र कश्चिच्चैतन्योऽनुप्रविश्य तत्कथ
मेतदुक्तमित्याशंक्याह ॥ जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः कर्तृकर्मत्वं तत्त्वैव कार्यकारण
तान्नतः जडस्य बीजस्यैवं भूते सामर्थ्ये नास्ति यदसद्रूपं सद्रूपं वाङ्कुरं परिष्पादयमानं स्वभावेनैव करो
ति बीजादंकुरो जायत इति नाङ्कुरस्य महिमा असत्त्वात् अंकुरो जायत इति च महिमा कथं बीजस्य त
तोऽङ्कुरादन्यत्वात् यत एवं तस्मात्कार्ये क्रियाशक्त्यावभास्यमाने कर्मैवेति कृत्यैवाविच्छिन्नम् का
र्यते नैव कर्तानन्यसमर्थोऽचरणेनेति कारणमपि कर्तृरिव चेतनेच्छामपि असतः सत इत्यस्य स्वरूपस्य
सत इत्यर्थः वार्थो वा स्वगर्भीकृतः असतोऽङ्कुरस्य सतो वा बीजस्येति अंकुरस्य सतोऽसतो वेत्येवं वा २
ननु जडस्य कथमेषा शक्तिर्न भवतीत्याह ॥ यदसन्तदसद्युक्त्या नासतः सत्स्वरूपता सतोपि न पुनः

नू २

प्रः भिः ९४ सत्तालाभेनार्थः सदा कार्यमसदा सम्भाव्यते अथात्मकमनुभयात्मकमनिर्वाच्यमिति तत्स्ववाचैव
विरुध्यते तत्किमनेन पक्षसञ्चलनेन यदि तस्मात् सद्रूपते वपरमार्थतः इति कथं स्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपग
म्येत न हि पादपतनयात्मेरपि नीलमात्मनि मीतिमानेस्मष्यते अथ सत्त्वेव घटस्तर्हि किमस्य तदुपयोगा
94 नेदं दण्डचक्रसूत्रात् अभिव्यक्तिविषयत्वस्फुटत्वाद्योपि सद्रूपतया चेत्स्याः ननु वेदस्तीमांसकानां तेन
तदपि युक्तमित्याह ॥ अथवोच्यते कार्यकारणता लोके ॥ तदेवयप समर्थ्यो यमर्थ इति यावत् ततश्च
स्यमुपपाद्यत इति दर्शयति ॥ सा तद्विपरिवर्तिनः उभयोर्द्वयवेद्यत्वे तस्य कस्यापि शक्तिनः ॥ कुम्भका
रघटयोर्न तन्मनोगोचरत्वात् एवमपि स्वसंविदकात्मतया विचित्रत्वेन विश्वस्य भेदाभेदात्मनापा
रिवर्तमानस्य स्पन्देनेन स्फुरतो यदन्तः करणबहिष्करणद्वयवेद्यत्वमाभास्यते एषैव सा का
र्यकारणतोभयग्रहणाद्युपलक्षणम् यस्य यावत्तिष्ठन्त्यर्थक्रियासमाप्तिरिति यावत् स
खादीनामन्तःकरणैकवेद्यतापादानमेव निर्माणं न च कुम्भकारेणापि घटकबुद्धिर
स्त्यदेहघायेन देतस्थितं तस्मापि जडत्वात् ततः संविदेव विश्वमात्मनि भास ॥ ॥ ९४

यतिशक्तिवैविज्ञात नत्वकस्यापीतिसर्वंशुकस्याचिन्मात्रपर्यंतयोऽयमहिम्नश्चसमर्थः नववावाबुभा।
यैंद्रियवेद्यत्वमपिस्वदेहेतियतोयमत्रपरमार्थः यथादर्पणान्तः कुंभकारनिर्वर्त्यमानघटादिप्र
तिबिंबे दर्पणस्यैवतथावभासमानमहिमा तथास्वप्रदर्शनेसंविदात्मनापितन्महिम्नैवएते
नेदंबहिःस्फुटरूपंक्रियतइत्यभिमानउल्लसतिएवंसंविन्महिम्नाकुंभकृति दंडचक्रादेरेव
स्थितेतन्महिम्नैवाभिमानोजायतेयथामयेदंकृतमनेनेदंकृतेममहृदयेस्फुरितमस्यहृदा।
येस्फुरितमिति तत्रजडस्यमृदादेर्हेरापेतोऽभिमानइतिसंवित्स्वभावैकरत्वमवस्थाप्यते न
तुभावरूपमेवत्यंभास्यतोकिंहृयैंद्रियवेद्यत्वेन उक्तमत्रस्फुटमर्थक्रियात्वमेतद्रूपमनेनोक्तमिति
कोविशेषः ध अनेनचविचारेणाप्रकृतमपिक्रियास्वरूपंसिद्धंभवतीतिदर्शयति॥ एवमेकाक्रि
यासैषासक्रमातवहिःस्थितिः एकस्यैवोभयाकारमहिम्नोहृदयमाहिता॥ सैषेतियस्याःस्वरूपतश्चा
श्रयतश्चनोपपद्यतइत्युपालंभःकृतःसाउपपन्नास्थापिता यतःसंविद्रूपादांतरात्प्रभृतिइंद्रिय
गोचरतयाबहिष्पर्यंतयास्थितिराभासरूपाननपर्वेद्यात्मककर्मालिंगनेनसक्रमतामावह।

प्र॰ वि॰ ९५ पपन्नाकर्तृकमेकाश्रयतारान्याच्चैकासवैकन्याश्रयः संविद्रूपत्वेन स्वच्छत्वेन चाभ्यामुभयमप्यन्तर्व
र्तीरूपे सहतस्तिन्नत्रभवत्वहारावेवेयमतबीजांकुरादौ चेतनानुप्रवेशो न दृश्यते तत्र कथं बीजस्यै
वांकुरः कार्यो न भवतीत्याशंक्याह॥ बहिस्तस्यैव तत्कार्यं यदन्तर्यदपेक्षया ॥ समाग्रपेक्षया वा कार्यकार्यी
बाह्यो न रस्थितिः मातैव कारणं तेन स बाभासद्वयस्थितौ कार्यस्य स्थितएवैकस्तदेकस्य क्रियाभवि
ता॥ अन्तराभाससमानस्य तथारूपापरित्यागेनैव बहिराभासनेन निर्माणं ततस्तस्य तद्रूपमपेक्ष्यान्तरि
तुकं न तु तस्य न च स्यैवान्तरवस्तुरूपविपरिवृत्तिमात्रस्य बहिष्करणांशे भवति संविद्रूपं च प्रमातारम
पेक्ष्यान्तराभासितो भावास्तदपेक्षयैव बाह्याभासाः इति तेनैव तेषां बहिष्करणं भासनं प्रकृते तत
श्च प्रमातैव कारणं भवति न जडः एवं च यस्मात्प्रमातुः कार्यस्यान्तर्बहिराभासनद्वयं नियमितत
या स्थितस्तेन विना नदपेक्षबाह्यान्तराभासस्थितितस्याभासद्वयस्यानुपपत्तेः तस्मादेकस्य प्र
मातुरेव न तु कथंचिज्जडस्य ऽदिनाप्रसाधितरूपा क्रियातिर्मातृता भवतीति ॥२॥ अत एवां
कुरे पीशो निमित्तं परमेश्वरः न तु तस्यापि बीजादेर्हेतुतानोपपद्यते॥ ॥ ॥ ९५

95

यत एव चेतन एव निर्माता अत एव नैयायिकादिभिरंकुरादौ बुद्धिमानेव परमेश्वरो हेतुत्वेनेष्टः ननु तैर्नि
मित्तकारणतास्यांगीकृता क्रियाविभागादिक्रमायात उपरमाणवादिद्वारकतया समवायिकारणनिजा
वयवारम्भपरम्परया तत्र तत्र ईश्वरादस्मस्यापि बीजभूमिजलादेर्हेतुताकथिता सम्यं कथिता सा तु नो
पपद्यते उक्तयुक्त्या जडस्य हेतुत्वायोगात् तत ईश्वर एव बीजभूमिजलाभासमादिन्येनोक्तरात्मना
भासत इतीयानत्र परमार्थः ८ ननु परिदृष्टबीजादिव्यतिरिक्तबुद्धिमत्कारणकल्पनेन विना किमुप
रुध्यत इति परस्य धीनेति मिन्दन्नाह ॥ ॥ तथा हि कुंभकारो सावेश्वर्यैवमवस्थया तत्तन्मृदादिसं
स्कारक्रमेण जनयेद्घटम् ॥ तथा हीति निदर्शनोपक्रमेण व्याप्तिरेवं भूतैव दृष्टेति दृढयति जडा हे
तवश्चेतनप्रेरिताः कार्यं कुर्वन्ति मृदादयो यदि स्वतो निमित्तमात्रेणा विदध्युः कुंभकारेण किमपेक्षितम् ।
शिविकस्य पकादि परस्परया तेज जनयेति मा वकुंभकारायतेति चेन्सिद्धं नः साध्यं शिविकस्यापादने
पितेव चेतनप्रेरणामपेक्षन्त इति जडकारणानां चेतनप्रेरणामन्तरेण न क्वचित्कार्यकारित्वम् य
दि हि स्वातन्त्र्येण मृदादीनामपि स्यात्तदि सैव कोनपेक्षः ततश्च यदचेतनं कार्यकारि तच्चेतनापेक्षं मृदादय

प्र॰ भि॰ ५९

इव तथाचवीजादीतिस्वभावः अनेनतत्कार्यकारित्वेहिकारणविकलत्वात्तन्निमित्ते नचाभदस्यनिमि-
त्तमुपपद्यतेनुपलम्भादिति चेत्तन्नेश्वरेणापरिनतनिमित्तीकुर्यात्मापकविरुद्धमस्यनिमित्तकत्वेप्रसज्य-
ते नचघटकेतन्मृदादावपितस्यप्रसंगादितिसिद्धाव्याप्तिः अतस्यकुंभकृदेवतत्रेश्वरः तदेतदाहईश्व-
रत्रूपघाद्यवस्थानतयायः समस्तदेहवक्रादीनांसंस्कारः मृदोमर्दनेदेहस्यप्रगुणत्वेचकस्यपरिवा-
र्तनेनमित्यादिस्तदारंभोयः क्रमःशिविकस्तूपकादिरूपः तेनघटेनियोगतोजनयतिनान्यथेति
96
नियोगेलिङ्. किंचयदिनकृत्यतेवस्तुतःकुंभकारोपिपिण्डयैवस्वतेचविद्यात्मतान्यथाय्व-
स्थयामृदादिसंस्कारापेक्षयाप्रदर्शितनियतभिधानतिजयाक्रिविजृंभातोवटंजनयेत् यत्तथा
चेत्तनामृदादयःकथंकुंभकारेच्छामनुरुध्येन् तेतत्वोपिवापरसंपादनेच्छांकिंनाश्रियेरन् तदेतत्
दर्शक्रमनैनैवसूत्रेणतथाहीति नन्वेवंकुंभकृतोनास्तिकर्तृत्वमितितमुत्सीदेदुर्माधर्मव्यवस्था
यदिप्रत्यभिज्ञत्यागमयोत्तरेवमेव तथापिसमस्तेतरनिर्माणमयथ्यवेदमपिया
स्मेश्वरेणैवनिर्मितेयदविचलस्तस्यकुंभकारपणोमिथ्याकर्तृत्वाभिमा ॥ ॥ ५९

नः प्रतिभुवश्चाधर्माणोनामभिमानः जडाहेतवोबीजमूमयस्तेनचेतनप्रेरिताभवितुमर्हन्तीति कार्यारंभक
त्वात् योयोजडः कार्यारंभकस्स स चेतनप्रेरितः यथा मृदादिः तथा चैते मृदादयः कार्यारंभकत्वा
भिमानाः यदि पुनरीश्वरस्य स्वेच्छैव धर्मीश्वरीमास्याभिमानो यथाऽहमदितिनदानासौकर्ताकश्चित्।
नदिदमसृक्तंस्त्रेणैव तथाहीति ॐ भकारस्यापि मृदादिसंस्कारक्रमेणा किंचरेजनयाम्युतनज
नयामीति यएकपत्तनिश्चयायसंप्रश्नात्मविचारः सईश्वरसंधिनएवविविधान्त्वनूपाच्छादनत
त्वप्रकाशनत्नूपादवस्थानादिति संप्रश्ने लिङ्. तस्माद्युक्तनईश्वरएव सर्वज्ञकर्ताग्रहेवसप्रवेति।
नपरिमितेकर्तापितत्सर्वज्ञकर्तेमेतावनितसर्वथास्वदयेनावधानत्वमितितिष्ठितम् ९ इदमपतेवा।
स्पचेतनस्यस्वातंत्र्यमेवसर्वज्ञत्वेप्रमाणां जडानपि यत्स्वात्मनामाधापादयति ननुजडानां वस्त्वेनतावि
ष्करणेसामर्थ्यमिति यदुक्तं तत्सर्ववादिप्रसिद्धनिदर्शनेनदूष्युति योगिनामपिमहीजे विनैवक्षा
वर्षेननन चरादिजायतेनतत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् यदिदं चेतनप्रेरितं कारणमिति प्रसिद्धम
दादिपक्षनतरनपेतंबीजादिचरादेरंकुरादेश्च जनकंनदेवयदिपरमार्थतः कारणस्यानन्तद्यतिरे

प्र. केणघटांकुरादेः कथं योगीच्छामात्रेण जन्म स्यात् प्रकारणान्तरसंगात्तेषां वाकारणतापत्तेः प्रश्नो
वि. च्यते अत एव तेन घटांकुरादयो मृद्बीजादिजन्याः अत एव च योगीच्छादिजन्याः इति न कोपि प्रबोधसे
५० विमर्शाभेदात्तावदभेद इति सर्वमेवोक्तं तत्रापि योगी विलक्षणशक्तिरूतेच्छस्तस्य चेच्छा नादृगेव घटो भ
97 वतु योस्मदादिकृतकुंभसंभवभूयर्थक्रियाकरणं वनरहितिरिति न देशदार तस्य तस्य स्थिरस्यार्थ
क्रियान्तरानुवेधि: कालान्तरानुबन्धि च स्वस्मात्मीयस्यार्थक्रियाविशेषस्य करणे हेतुश्छीलात्
कूलतृणं च दग्धं जायते इति येनाङ्कः नोपादानेन विनाघटाद्युत्पत्तिर्योगीच्छया परमाणुसंचयपसं
चटयतीति नैवाच्याः यद्विलान्वयव्यतिरेकागमादिप्रसिद्धः कार्यकारणभावो योगिश्वनविप
र्यंतीति स्वरूपमावर्जयतिवः तत्किं परमाणुग्रहेण नोचेद्घटस्य कपालादिशरीरस्य स्वावयवा।
तेषां निजनिजे प्रसिद्धे हेतुगणे स्ति लयो प्यन्यथा भवनमऽसहमाने लौकिक ।
मेव कारणमिति घटस्य दंडचक्रादि देहस्य स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्यं परिदृष्टमेव ।
नरकालपरिवासमिति योगीच्छयानुसमनन्तरोदितघटदेहादिसम्भ ॥ ५०

बोद्धुः स्वसमर्थ एव चेतन एव तथा तथा भवति भगवान् भूरिभर्गो महादेवो नियत्यनुवर्तनोल्लंघनघन।
तरस्वातन्त्र्य इत्थं च यदेतन्नियत्यनुवर्तिनि लौकिके प्रसिद्धकार्यकारणभावे स्वातन्त्र्येण तदुल्लंघनमाश्रिय
मानस्य तद्योगिष्वप्रसिद्धलोकोत्तरेश्वरे इति न कश्चिद्विरोधः इयांश्च लोक एव परमार्थतस्तु स एव क्र।
माक्रमरूपविश्वसृष्ट्यादिकृत्यपंचकप्रपंचस्वभावः प्रकाशते चेतनो हि स्वात्मदर्पणे भावान्प्रति।
बिम्बवदाभासयतीति सिद्धान्तः यदाह पूर्वगुरुः निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं।
नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने इति १ ननु यदि प्रसिद्धकारणोल्लंघनेनापि तत्कारणजन्यकार्य
विशेषजननलक्षणतामेव कार्याणि जायन्ते भग्नास्तर्ह्यनुमानकथाः तथाहि कथमस्मदत्र नियमत्वदृ।
वेदित्यादौ क्व प्रामाणिकतरमन्यैस्तादात्म्यतदुत्पत्तीनियमनिदानमुपगतं नहि निःस्वभावाभावे क्व
भवति नापि भिन्नस्वभावे स्वभावभेदेन भेदात्पर्यायेण तु स्वभावद्वयाभावे च निःस्वभावताप्रसंगा
त् एवं निर्हेतुके भिन्नहेतुके च कार्ये बाधे उभयथापि च हेतुकत्वे व व्यवस्थापकहेतुत एव द्विविधा
पाहृतस्वभावाद्यभिचारिणी जातानां स्वहेतुतस्तथाभूततज्जननस्वभावः नहि सानीनियमोल्लंघि

प्र॰
भि॰
९८

98

निकार्यकारणभावे सर्वमिदं विघटेत योगीच्छया हि शिंशपायाम् हेतुस्वभावाभवेत्‌ धूमेन हि गुणो।
वोधम्‌ अग्न्यादिसामग्री योगीच्छोद्भूतात् धूमेन जनये योगीच्छावानग्निकं धूममिति तस्मात्तनुमाने।
अस्ति वन लोकश्चायोक्याह योगिनिर्माणताभावे प्रमाणेन तरनिश्चिते कार्यहेतुः स्वभावो वा न तय
वोस्तन्निम्लजः योगीच्छापि सर्वेषां ताहणमेव न तत्र हस्तिक गोमयादि सम्भूत वृश्चिकादि मायेन
कथं विरुद्धसवीर्यादिना भिन्नं कार्यं जनयती नियत कथितमतएवास्मादेव हेतोः कार्ये वा धूमाद्यग्न्य।
नुमाने शिंशपात्वादिस्वभावो वा वृक्षत्वाद्यनुमाने एवं हेतुर्भवति यदि प्रमाणेन तेन लोकप्रसि
द्धायोगिनिर्माणत्वस्याभावो निश्चितो भवति नान्यथा अतएवानुमाने जन्मांतराभ्यासलोकप्र
सिद्ध्यादिकमवश्यापेक्षणीयं सा वक्ष्यतानुमानप्रवृत्तायो बीजमिति च अनुस्मराविषयस्तु वा वपाते
नलिः अन्ये च योक्तिकाः योगिसम्पन्नकल्पसद्भावे समस्तग्रहणापकल्पितं वेतः सोप्यवहूरिके
चप्रमाणेनास्माकं भरः प्रकृतेस्माकमीश्वरस्त्वरूपेन सर्वप्रकारमेवान्यधर्मयोपरोयेपिनोपक
धनश्चत्क्रमसङ्कत्‌ नतु स्वभावहेतो किमनया विनया प्याह हेतुत्वाद्यभिचारिणः शिंशपायाउ। ९८

त्यनेर्यन्मूलंकारणंननएवमनन्मात्रात्रुवेधीस्वभावोजायतइतिननत्वपकस्मात्मगध्यधीनस्वरूपादे
रसतोगतिः हेतुधर्मानुमानेनधूमेंधनविकारवदितिस्वभावहेतुर्मायः ननुवह्न्यग्निकारीनो।
कीटगोमयाद्यनेककारणकत्वेनावह्नेरसवीर्यादिभेदस्तनत्रैमप्यदेनत् तथायोगिजन्मनमव।
क्षिकस्यापिधूमस्यस्वस्वेनामस्वभावस्यनत्कथंविपर्याससम्भावनानहिनीलेसदेवानीलयोगी।
च्छयाभवतीतिकश्चित्प्रमाणिकः प्रतीयात् उच्यते इहहिविधोहिस्वभावहेतुरेनलीनकार्य
कारणभावस्तद्धिपरीनश्च वह्निमानयंपर्वतोधूमवत्वादिति अनित्योयंकृतकत्वादिति तत्रा
द्यस्तावत्कार्यकारणभावएवमूलमितिकिंनत्रोच्यते अपरस्तुविचार्यते यदितावत्कृतकत्वस्य
कारणायत्तत्वेनामस्वभावः कथमभवनपरिच्छिन्नमभवनस्वभावतानामानित्यत्वेस्वभावःस्यात्
आभासभेदात् अभेदेत्वाभासस्यहेतुसिद्धावेवसाध्यस्यसिद्धत्वात् यदिपरंव्यवहारःसाध्यतेतत्कृ
यंकृतकत्वादितिन्यायेनव्यवहारस्तत्तनामभिधानात्माकार्यएव तत्रैवनियतिशक्तिरंगीकृतानाम
वतापि तस्मात्सर्वैषुस्वभावहेतुष्वाभासभेदंविनाव्यवहारमात्रसाधनमेवहेत्वाभासमयत्वा।

प्र. सि. ९९

99

देवानधिको हि तत्साध्याभासो व्यावर्तितो नामैषैव वा नो साध्यसाधनानियममेव सम्बन्धिनः तस्मान्नियति
पात्मायत्तः लिंगाभासहेत्वाभासयोः पूर्वनीत्या साध्यानाभिकरणाभासो नयोः पुरे हेतुबलात्
तः स्वभावोऽपि हेतुहेतुमद्भावमूलप एव तत्तत्पर्वसाध्यामेनेदमुक्तं द्रष्टव्यम् सर्वः स्वभावहेतुस्तत्पत्ति
मूलजइति ग्राभासाय एवं वर्त्तितिव समर्थितं प्राक् ततश्च लिंगापायामेकस्यामेव स्वरूपमात्रायो
गात्वादिप्रदार्थानुपाणाम स्वहेतुत्वाभासस्य साध्यात्मनः साधनस्य नामापि नास्तीति संभाव्या
त एव यत्तत्तदेकरूपं विशिष्टहेतुत्वे तत्त्वल्लिंगापाव्यमेव तत्त्व सिद्धमिति न साध्ये कारणाप
नमिदमित्याभासेऽपि तस्मादनिमित्ताभासः एवमर्थक्रियाकारित्वाभावेऽपि तल्लिंगकत्वाभासाभा
वइति नियम्यपेतत्येवं सर्वे स्वभावहेतवो नाममध्ये नैकान्तिकाः ११ तत्त्वाभासवस्तुत्ववादेनाभासस्य
ग्रेरवस्तुत्वमिति अनाभानेन कथं धूमोऽनुमानेन तन्मध्यधूमादग्नेः कारणस्य कथमनुमाना
मित्याशंक्यासमर्थयितुमाह अयमनन्यमात्रैकवद्ध्याभासादितो भवेत् परोक्षा
दप्यधिपतेर्धूमाभासादित्यनुमानम् कार्यमव्यभिचार्यस्य लिंगम् ।।।। एकवारेता ९९

वन्मद्दानमेयप्रत्यतानुपलंभबलेनाग्न्याभासधूमाभासयोः कार्यकारणभावोगृहीतः नत्वविज्ञान
वादिनोदर्शनेप्रतिसंतानमग्न्याग्न्याभासः इतिस्वाभासयोरेवकार्यकारणतागृहीतानन्तसंता
नांतरगतयोस्तदीयदृष्टांतस्यासंवेदनात् नतत्रेदानीमनुमानेनभवेत् स्वसंतानगताद्धूमाभासा
त्किमितिसर्वज्ञादिप्रमातृसंतानांतरनिष्ठस्याग्न्याभासस्येतिनिश्चयः इहन्तदर्शनेव्याप्तिग्रहणावर्स्थ
योयावंतस्तदेशसम्भाव्यमानसद्भावाः प्रमातारस्तावतामेकोसौधूमाभासश्चवह्न्याभासश्चबाष्प
नयेश्ववतावतितेषांपरमेश्वरेणैकंनिर्मितमितिस्पष्टं ततःस्वपरसंतानविशेषत्यागेनधूमाभास
मात्रेवह्न्याभासमात्रस्यकार्यमितिव्याप्तौगृहीतायां भूयोपिपर्वतेयोधूमाभासःसोपिवह्न्याभासा
देवेतिव्याप्तिस्मरणादनुमिमीतेअत्रपर्वतेग्न्याभासइतितावतिधूमाभासविशेषप्रमात्रंतरैःसहे।
कीभूयवह्न्याभाससामान्यांशेपरोक्षरूपांशसहितेविशेषाभासांतरविविक्तेप्रमात्रंतरैरप्येकमेकी
भवतीतियावत् भूयइतिव्याप्तिगृहीतानन्तरमपियोधूमाभासःप्रादिग्रहणादेकराभासादिर्गृह्या
नेसोग्न्याभासोनूनमतोःपूर्वोनतधूमजधूमवदप्रत्ययः सर्वापिपनेरसंवेद्यमानादह्न्याभासादी

प्र॰
भि॰
१००

त्राभासादेववाभवेत् ततएवजनितेह्यशक्तोतितान्यतः शाकिलिङ्. सत्त्वाभासस्तेषु
तेषुप्रमात्वैकएवअनेकत्वेन तेषुन्यतएवेनदित्याशयः यतश्चसएकोपिप।
तिश्चवह्न्याभासोधूमकारणंततोधूमोस्येवाग्न्याभासस्याऽव्यभिचारितेकार्यं।
लिंगेयोगिकृतत्वाभावेनिश्चितेसतीतितस्मात्कार्यात्सोनुमीयतेयतः प
रोक्षोसावपिपतित्वादेव तत्त्वैवंगोपालघटिकांतरालशिरोषितनिर्गता
दपिधूमाभासात्स्याद्वह्न्याभासानुमानमित्याशंक्याह अन्यप्रमात्वयात् तदा
भासःतदाभासादेवतत्वपिपतेःपरः परोक्षतनादमोयोधूमाभासस्सधूमाभासादेवप्रमा
त्वेनरववर्तितोपिपतित्तूपास्यरोलादितितथाभूताद्धूमाभासात्कथमकारणाभूतोवह्न्याभासोनुमी
य १००

160

तामित्यभिप्रायशेषः कुशलाश्च लक्षयन्त्येव विवेकम् अस्यार्थस्यानुमानिकव्यवहारोप
योगित्वेनोपयत्वेन पुनस्त्वनिःकार्यत्वमाशयेन नूतनमिति यदेवस्तु चिन्तेन तदेव व्यवच्छेद्यव्यवहारेणास्फुटी।
कृतम् ॥ ९ ॥ ननु चैवं धूमाभासो वह्न्याभासादित्यङ्गीकृते चेत्तर्हि वेनन प्येव कर्तृत्वमिति यदुक्तं ता।
त्कथं तथा हि बीजे सत्यङ्कुरो भवतीति पदेत हृष्टं धूमाग्निवदेव तत्कथमनादरास्पदमित्याशंक्य
ह अस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणतापि या साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते एकप
वभावस्तावन्न कार्यकारणभावः भावद्वयमपि च न युगपज्जातं कार्यकारणरूपं घटपटवत् क
मभाव्यपि नानियतक्रमं नीलपीतादिज्ञानवत् नियतक्रमिकत्वेपि न पूर्वभावि कार्यमुत्तरकाल
भावि च कारणमित्येवं नियतपूर्वभावे कारणं नियतपरभावं च का^नियतपूर्वभावे कारणे नियत र्यमित्येवं ४
परभावे च कार्यमिति परस्परतावन्मतम् तत्र स्वरूपादनपेक्षावेत्पूर्वतापरता च तद्भावद्वयमात्र
सवमवैति वार्थोपि वा न कश्चित्साप्यपेक्षानुपपत्तेः समस्तमेव हि स्यात् अथ पूर्वतानाम प्रयो
जकसत्ताकत्वं परता च प्रयोज्यसत्ताकत्वेन तर्हि बीजसत्ताङ्कुरप्रयोजकी सत्ताङ्कुरविशेषात्प्रेताङ्कुरोन भा।

प्र·
भि·
१०१
वमात्मख्यातयति प्रेङ्कराभावे प्रयोजकत्वमात्रं स्यान्नत्वपि न कश्चिद्दस्यापेक्षमाणस्य एवं प्रयोज्यस्या-
नाकेपि वक्तव्यम् न केवलं भावमात्रमेव कार्यकारणतेत्यादयः पक्षा नोपपन्नाः यावदस्मिन्न
तीति भूतविभक्त्या समस्याप्रयोजकसत्ताकत्वमित्येवंरूपापि या कार्यकारणता सापि नोपपद्यते।
प्रमाणेन न संभवतीति जडानाम् अन्योन्यापेक्षा ह्यनीवितं सा च जडानां न संभवति ५ कथं
मिति चेदुच्यते नहि स्वात्मैकनिष्ठानामनुसंधानवर्जिनाम् सदसत्तापदेष्वेष समप्रसर्थः प्रक
10|
ल्प्यते जडाः किलात्मस्वरूपमनुसंधानमप्रभवविप्लवः प्रमोग्यानुसंधानरूपत्वे जडविरुद्धेन यामा-
वैतमेन प्रत्नुसंधानं वापेक्षा वैन मस्वरूपमेव प्रमयत्न सोपवदिना नोनुसंधानविहीनत्वाज्जडभावः स्वा
त्ममात्रविश्रान्तिसंतोषसंकुचितशरीरः कथं परत्र प्रसरेत् न नन्नुपदिवीजेसदंकुरो सत्यापि विपर्ययः उ
भयमपि वा सदयापि पूर्वकसोपाख्यं प्रमनिरुपाख्ये द्वयमपि वा सोपाख्यनिरुपाख्ये वा तथापि प्रातिपदिके
र्थमात्रे धर्मान्तरेण सम्बन्धाप्यादिनाख्यानालिंगितमवतिष्ठते तस्य सम्मतस्यापेक्षारूपत्वेन चैतन्यविश्रान्तत्वात् ५५
प्रसादेतत्तेषु नापेक्षोपपद्यते ग्रन्थवविभक्त्यर्थः प्रमायेकसमाश्रयः क्रियाकारकभावाख्यो युक्तो भावसमन्वयः १०१
सप्तमीरूप

याविभक्तेरन्यस्माच्चपिवायोर्थः क्रियाकारकभावलक्षणः स एव तावद्भावानां सम्बन्धः नान्यःस्प
ष्टः कश्चित् स च यदि स्वतंत्रैव विरूपे भावद्वये विश्राम्यति तदोपपद्यते अन्यथा तु न कथंचित् न
ह्यादिविकल्पेनापि असौ स्वक्रियमाणो न वस्तुनिष्ठतयोपपद्यते वस्त्वनुसरणप्रायो हि विक
ल्पोनुभवानुसारितयैव भवति स चेह नास्ति वस्तुप्रभवत्वेन वस्त्वनुसारी ह्यनुभवो वस्तु च स्वा
त्मनिष्ठमित्युक्तम् तस्माद्बीजेन सतांकुरो वा कोसतीति प्रमज्ञतिवस्तुतत्त्वविरूपप्रमाणे विश्रान्तत्वे सर्व
मेतदुच्यते नाम यथेति ॥ ९ ॥ ननु प्रयोजकसप्रयोजकसत्ताकत्वलक्षणमेतावदिस्यात्मैकनिष्ठ
त्वेनोपपद्यते न हि कार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनां सांख्यानां मते सा संभवत्येव तत्किं चैतत्स्या
द्विज्ञेभात्मककर्तृत्वादसमर्थनेनेत्याशंक्याह परस्परस्वभावत्वे कार्यकारणयोरपि एकत्वमे
व भेदः हि नैव तयोः स्वरूपता यदि बीजस्यांकुरः स्वभावस्तर्ह्यंकुर एव न बीजं स्यात् किं विद्वि पर्ययो
वा स्यादिति किं कारणं किं वा कार्यं अथापि सद्बीजमंकुरो यस्तर्हि न परस्परात्मकत्वं भेदाभेदोभयैक
विषयौ विरुद्धावेव ॥ १० ॥ ननु एवमपि बीजमंकुरादि विचित्रमवभाते नेदीवेदीर्घपरामर्शशालिभिः स्वा

प्र॰ वि॰ १२

१०८

तोवदविच्छिन्नस्वरूपमेवनिर्बाधंप्रत्यवमृश्यते तथाचक्रगतंबीजमितिप्रश्नेवकारोभवंति नक्रम
विहृतमेकात्मनावर्ततेनैकीभूतमथमेकारस्तदिस्येवप्रधानेमहदादिपर्यंतीभूतेयावहितनीभू
तमनेनतस्यांप्रलयपरम्परात्मनोयाममितिविततप्राद्विणीप्रतीतिभोगाभिनवेषार्थकार्यकार
णतापविकल्पनेनतस्यैवभावस्याविशमनप्रायमित्यार्थकाह एकात्मनोविभेदस्यक्रियाकालक्रमा
नुगाः तथास्यात्कर्तृनैवंवेतथापरिणामतया इदृशीचेदपिप्रत्यक्षानुमानागमात्मनप्रमाण
मूलांप्रत्यभिज्ञामाश्रित्यतदेवैशंसुखदुःखमोहसाम्यमनुतप्रकारवैषम्यावलेवनेनविश्वीभूतर
मितिसमर्थ्यते तत्रप्रत्यभिज्ञाबलेनयदेकात्मकमेवस्वभावेनस्थयोभेदोमात्स्वरूपता इयमेवसा॥
क्रियोच्यते यतः काललक्षणेनक्रमेणानुगतानेतस्यात्मस्वभावान्युगपद्रांति पूर्वापरीभूतरूप
नैवक्रियोतथ्येतितेनप्रकारेणप्रधानादेः क्रियावेशलक्षणेनकर्तृनैवस्मात् ननुसंकारणता
मात्रम् यतोहेतोस्तथेति नेनतेनमहदादिप्रकारेणसततमेवक्रमिकोतथाभासनरूपोपरिणा
मलक्षणोक्रियामाविशतः परिणामताकिंविरूपंपरिवर्ज्यात्मकायावत्यमथवर्नेयितत्वेव ध्रुव १२

स्याद्यनिर्वर्त्त्यमानस्तीयरूपं प्रकृताप्रधानादेस्तथाहेतुभूतया ननुप्रधानेपरिणामक्रियायां
कर्त्तृरूपमिष्यतास्तमर्थितामितिकोदोषः नहिपुरुषवदस्याकर्त्तृत्वमाधीयते इत्याशंक्याह।
नचैकस्मिंजडरूपेर्थेभेदाभेदविरोधतः आभासभेदादेकत्वविरोधमितिनयुज्यते एवमित्यभिन्नरू
पस्यधर्मिणः सततप्रवृत्तत्वरूपधर्मभेदप्रसङ्गेदस्यानेनफलत्ताणेपरिणामनक्रियाकर्त्तृकत्वेयदुक्तं
यदुक्तं तत्प्रधानादेर्नैकस्मिंजडरूपात् जडेहिनामपरिनिश्चितस्वभावः प्रमेयपदपतिताः सर्वरू
पभेदाद्विरोधस्यावस्थापनीयानीलपीतादिवदेकस्वभावत्वाद्भिन्नोनीलवत् ननुसएवस्वभावो
भिन्नश्चाभिन्नश्चभवितुमर्हतीतिविधिनिषेधयोरेकत्रैकदाविरोधात् कश्चित्स्वभावोभिन्नःकश्चि
त्वभिन्नश्चेतिचेत् द्वौतर्हितौस्वभावावेकस्यस्वभावस्यभवेताम् नचैवंएकस्मिन्भेदाभेदव्यवस्थैववस्तु
च्छिन्नासर्ववस्तुस्थितिमायाता एवंजडरूपेदमितिपरिनिश्चिताभासतयासर्वतःपरिच्छिन्नरूपत्वे
नप्रमेयपदपतितस्यनायंस्वभावभेदप्रकत्वेसमुपपद्यते यत्नप्रमेयपदमापतितंनभवतिकिन्त
विरूपतयाप्रकाशपरमार्थरूपंविदेकस्वभावंस्वच्छंतत्रभेदाभेदरूपतोपलभ्यते सत्यमवादि।

प्र· बहिस्स्वच्छस्यादर्शादेरवच्छिन्नस्वस्वभावस्यैव पर्वतमतंगजादिरूपसहस्रसंभिन्नं वपुरुपपद्यते न
वि· च तत्तद्वैचित्र्यादिपर्यायशक्तिकैकवत् स्वरूपतिरोधानेन वर्तते तथा दर्पणे पर्वतादि दर्पणस्यापि
103 १०२ तथावभासे दर्पणतैव सततमुन्मीलति निर्मलोयमच्छोयं दर्पण इत्यभिमानात् न हि पर्वतो वा
तत्र संक्रामति स्वदेशत्यागप्रसंगात् स्वस्य न वा स्पष्टोऽसौ भाति दर्पणानवभासप्रसंगात् न च मध्ये
निविडकठिनप्रसंगान्न च मध्ये निविडकठिनसप्रतिघस्वभावप्रसंगान्न च मध्ये निविडकठिनस्व
स्य तत्रानुप्रवेशसंभावनाभावात् पश्चान्न च दर्पणात् इतरत्रैवावभासनात् न च तन्निपतनोत्फालि
तप्रत्याह्वभास्थात्वधामप्राप्ताः पर्वतमेव गृह्णन्तीति बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरपि पर्वतपार्श्वगतद
र्पणावभासेऽवलोकनात् तस्मान्निर्मलतामाहात्म्यमेतत् यदनेनावभाससम्भेदश्चैकताननता
च गिरिशिखरोपरिवर्तिनस्स्तबकस्यैवावबोधेन नगगगनपदार्थसहस्राभासः इति चिद्रूपस्यैव कर्तृत्वमु
पपन्नमभिन्नस्याभेदावेशसहिष्णुत्वेन क्रियाशक्त्यावेशसम्भवात् ॥१९॥ नन्वेतावता विज्ञानमेव ब्रह्म
रूपभिन्नो विश्वरूपतावैचित्र्यं परिगृह्णातु किमीश्वरतापरिकल्पनयेत्याह वास्तवेऽपि चिदेकत्वे न स्या । १०२

दाभासभिन्नयोः विकीर्षलक्षणैकत्वपरामर्शो विनाक्रिया विद्रूपस्यैकत्वेयदिवास्तवंभेदः पुनर
यमविद्योपप्लवादिष्यतेकस्मादयमविद्योपप्लवइतिनसंगच्छेत् ब्रह्मणोहिविद्यैवरूपस्यकथ
मविद्यारूपतानवास्यः कश्चिदस्तिवस्तुतोजीवादिर्यस्याविद्याभवेत् अनिर्वाच्येयमविद्येतिचे।
त्कस्मादनिर्वाच्येतिनविद्मः स्वरूपेणाभातिचनचानिर्वाच्येतिकिमेतत् पुनरयानोपपद्यतइतिचेत् सैवे
दन्तिरस्कारिणीकाचिल्लघुकिनाम अनुपपत्तिश्चभासमानस्यकाममाभविष्यतिसद्रूपमेवब्रह्मा
भिन्नंवकास्त्यविकल्पेनविकल्पबलान्नभेदोयमितिचेत्कस्मायंविकल्पनव्यापारोनामब्रह्मणश्चेद
विद्यायोगः नवास्योस्तिश्रविकल्पकंचसत्यंविकल्पकमसत्यमितिकुतोविभागः भासमानत्वस्या।
विशेषात् भासमानोपिभेदोबाधितइतिचेत्सभेदोप्येवंभेदभासनेनतस्यबाधात् विपरीतसंवेदनो
दयएवबाधोनान्यः कश्चित् बाधोपिचभासमानत्वादेवसत्यान्यतइतिभेदोपिभासमानः कथमा।
विद्याभासनमवधीर्यागमैकप्रमाणकोयमभेदइतिचेदागमोपिभेदात्मकएववस्तुभूतः प्रमा।
णप्रमाणप्रमेयविभागश्चेतिनकिंचिदेतत् तस्मादस्तवेविवेकत्वमभ्युपगम्यापितस्यकल्पेव

प्र॰ मभ्युपगम्यापि तस्य कर्तृत्वलक्षणाभिन्नरूपसमावेशात्मिका क्रिया नोपपद्यते परामर्शलक्षणेन
वि॰ ह्यात्मना यदि भवति तदा उपपद्यते सर्वं परामर्शो हि चिकीर्षारूपः श्छानस्योव सर्वमन्तर्भूतं निर्मा
१५ तव्यमभेदकल्पेनान्तःस्थत्वेके स्वामिन्यात्मसंस्थस्यैत्यत्रेतेन स्वात्मरूपमेव विश्वं समग्ररूपं प्रकाश
104
त्मतापरमार्थमत्रुटितप्रकाशाभेदमेव सत्प्रकाशपरमार्थेनैव भेदेन प्रकाशयति महेश्वर इति त।
देवास्मादिद्वंद्वस्फारितलक्षणे स्वात्मैश्वर्यं भुज्यते आभासभिन्नयोरिति क्रियापेक्षासम्बन्धसा।
मान्यषष्ठीप्रयोगयोर्विततं विभज्यते आभासेन भिन्नौ जडाजडाभासौ जडो घटादिः कर्मरूपः चिदा।
भासः कर्तृरूप इति तयोः क्रिया एकस्य क्रियमाणत्वम् अपरस्य कर्तृत्वेन भावेन चिकीर्षारूपेणानि।
र्मातव्यभावव्यागाभेदपरामर्शात्मना विना एककालासौ क्रिया कथं भिन्नयोः स्वभावभूता भवेत् कार्यक
रणताप्रसक्तावात् कर्तृकर्मणोरुक्ते कारकोत्तरताप्यपि तु एककर्तृत्वानुप्रवेशीति परमार्थतो मध्याक
रणादेर्भिन्नकारकत्वाते कथमभिन्नासाधारित्वा आभासेनयोर्भिन्नौ जडत्वेन नैतयोर्या चिकीर्षा एकस्यैषणात्मेण
नापरस्येति रतानस्वभावत्वमेकपरामर्शविनेतिपद्य आभासभिन्नयोरहमिदमिति यः परामर्श एकविश्रान्तिरू पत्रि॰ ५

कीर्षामात्रैर्विनेति आभासभिन्नयोरेकपरामर्शं विना चिकीर्षालक्षणा कथं क्रियेति वा एवं कि-
यो वा चिकीर्षो वा परामर्शो वापेक्ष्यषष्ठीनित्यसापेक्षत्वात्समासः २ एतदुपसंहरति इत्थं तथा
घटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रिया यतो न जडस्य कारणता
न कर्तृता नाप्यनीश्वरस्य चेतनस्यापि इत्यनेनैव प्रकारेणेदं जातं य एव तथा चिकीर्षुस्तस्यैवं सा
चिकीर्षा बहिष्प्रथनं ततस्तदेव देवदत्तेनान्यत्किंचित् तेन घटस्तिष्ठतीत्ययमर्थः घटात्मना तिष्ठा-
सुः स्वातन्त्र्यात्स्थानमभ्युपगच्छन् तद्रूपमसहमानो यो महेश्वरः प्रकाशः स तिष्ठतीति घटपटा-
द्याभासरूपजगत्तदात्मना यस्तथेति तेन तेन तज्जगत्तज्जन्मस्थित्यादिभावविकारं तदेवं क्रि-
यासहस्ररूपेणायं स्यामितीच्छुः स्वतन्त्रस्तस्य या एवमिति विविक्तरूपा इच्छा सैव क्रियेति संबन्धः
तेन महेश्वर एव भगवान्विश्वकर्तेति शिवम् इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्व-
रप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे कार्यकारणतत्त्वनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम् ४
संपूर्णश्चायं क्रियाधिकारो द्वितीयो विमर्शः ॐ ये प्राप्य सर्वागमसिद्धसेवः हरीणनमभ्येति क्र

प्र॰
वि॰
१०५
105

ताकृतांच नत्वोमहेशाम्भवतनवितारत्वोवसारं परमागमाधिपम् ॐशिवाश्रितमाज्ञाख्यारति
सितनतनोगगनमयोशिवायास्तन्मरैतैरनुवदनमामर्षवपुषः मतेमहिम्नैर्विमलमिदंगाग
यत्नलवद्वद्वस्तोतोषुक्तंपरममिदंशास्त्रंहरिभजे श्रीमत्सदाशिवोदारशारंभेवसुधांतकम्
यदंतर्भातितत्वानांचक्रंतेसंस्तुमः शिवम् एवमधिकारद्वयेनज्ञानक्रियास्वरूपंविनत्यतिर्णी ६०
ते प्रथेदंवक्रमेक्रियानामविषयपरार्थावभासनलक्षणोत्पुनर्समनंतरमेव केवलेविषयपरा।
र्थाइतितत्राभासरूपाएवजडचेतनलक्षणाः परार्थास्तेवक्रियतारूपेणसंगृह्यंते नहिप्रमवे
मायाप्रमातृः सर्वत्रक्रमते प्रत्रमानमप्येवंनहिप्रत्यक्षदर्शितत्रतत्रलिंगव्याप्त्यादिग्रहणसंभवः।
आगमस्तुपरिच्छिन्नप्रकाशात्मकमाहेश्वरविमर्शपरमार्थः किंनप्रथेदितिततदनुसारेणपरार्थ।
निर्णयेविश्वप्रमेयीकरणप्रतिलब्धनहिप्रोनीर्थप्रमात्रपदस्यदयंगमीकरणाभिप्रायेणनिरू
पयितुमाचार्यआगमाधिकारंतनीयमारभते तत्रश्लोकैकादशकेनएवमेतदर्वहिर्द्वंतिरित्या।
दिनास्थूलसूक्ष्मतत्वभेदरूपेणेनागमसिद्धंशिवादिधरणीप्रांतमेकैकाभासरूपतात्मकंद ॥ १०५

र्णानांतरेसामान्यमितियद्युक्तंयस्यसामानाधिकरण्ययोगादनेनस्वलक्षणावभासनमूह।
विशेषपूर्वकः समस्तोयंशरीरभुवनादिविभवस्तपरमेश्वरागमसिद्धंपुरुषाप्यगतंप्रतीकना।
स्तत्वयामेदर्शयतीत्याह्निकतात्पर्यम् तत्राधिकारसंगतियोजस्सर्वंयत्प्रतिदिवेवोसंहारंवि
वत्तत्स्वरूपमेवदर्शयितुमाह ॐ एवमेतर्बहिर्वृत्तिः क्रियाकालक्रमानुगा मातुरेवतदन्यो।
न्याविमुक्तेज्ञानकर्मणी एवमितियतःपरदर्शनोक्तः कार्यकारणभावोजडरूपप्रतिष्ठोनक
र्थेविदुपपन्नः किंतुचिद्रूपएवोतर्बहिरात्मनाप्रकाशपरमार्थेनापिवपुषातथाभासनरूपेण
वर्तमानः कालक्रममाक्षिपत्क्रियाभिधीयते तस्यप्रमातुरेवज्ञानशक्तिवपुषोधर्मस्तदितित
स्मादविमुक्तेज्ञानेक्रियाच ज्ञानेविमर्शरूपाणितविमर्शएवचक्रियेति नचज्ञानशक्तिविहीन
स्यक्रियायोगइतितदेतदविमुक्तज्ञानक्रियारूपंक्रियाद्वारेणसकलतत्त्वराशिगतसृष्टिसंहा।
रशातसहस्रप्रतिबिंबनमहिमयतदुपदेशभावनादिभूतथाभासमानमनाभासरूपमपि
वस्तुतःशिवतत्त्वमित्यकंभवति १ तत्त्वेवंभूतेशिवतत्त्वेतर्हिंतत्वानातिरिक्तमानमिदंविश्व

प्र॰ मितिकिमस्मत्तत्वंस्यात् एकचित्तत्वविश्रांतौवर्तनानांकथंक्रमोभवेद्देशकालाभेदादेवमेवै
वि॰ तत् किंत्वांतरदशोद्रेकात्सदाख्यंतत्वमादितः बहिर्भावपरत्वेतुपरतःपारमेश्वरम् यद्यप्ये
१०९ कमेवशिवतत्वेनव्याप्तितदीयमेवसत्वातेषांस्वात्मनिस्वरूपभेदेनावस्थितिर्विकल्पनयादा
106 र्शयतिस्वरूपवैचित्र्यमेवदेशकालक्रमःमूर्तिक्रियावैचित्र्यमयोह्यसौ ततश्चांतरीज्ञानरूपा
यादशायांतस्यामुद्रेकावभासनेसादाख्यंसदाख्यायाभवेयतःप्रभृतिसदितिप्रख्यासदाख्यायाश्च
सदाशिवशब्दरूपायाद्देवाख्येनत्वेसृष्टिक्रमोपदेशादौप्रथममुचितेनतत्सादाख्येनत्वबहिर्भाव
स्यक्रियाशक्तिमयस्यपरत्वेउद्रेकाभासेसतिपारमेश्वरंपरमेश्वरमेश्वरपदवाच्यमीश्वरतत्वेना
मतत्वस्सादाख्यस्यपश्चाद्भाविनावभासने एतदुक्तंभवतिइहतस्यभावमात्रमितिभिन्नानांवर्गा
णांवर्गीकरणनिमित्तेयदेकमविभक्तंभातितत्तम् यथागिरिवृक्षपुरप्रभृतीनांनदीसरःसाग
रादीनांचपृथिवीरूपत्वेअब्रूपत्वेचेतिततश्चश्वइवैतस्यवर्गीयोमेरुमहेश्वराख्यतत्वस्यप्रथमदशा
वस्थाकमेतःकरणैकवेद्यमिवध्यामलप्रायमुन्मीलितमात्रचित्रकल्पंयत्रवव्यक्तंसद्रावध्वंसोन्मेषत १०९

यातथाभूतमेवचकास्तिप्रतिबिम्बप्रायतया तस्यैवतत्त्ववर्गस्यान्तादर्शिभावराशौतथाप्र
थनेनामायछिद्रविशोधनेनतत्सदाशिवतत्त्वम् मेयेश्वरादिरूपस्यतस्यैवतत्त्वराशेः स्फुटीभूतम
स्वच्छस्फटिकाणस्वरागिणस्यात्मभाववर्गंप्रतिबिम्बतयाभाति तस्यतत्त्वमध्यास्थानमीश्वरतत्त्व
म् यत्तुसदाशिवभट्टारकईश्वरभट्टारकस्यध्येयोपास्यादिरूपतयासम्बन्धविम्बरूढत्वस्यःएव
गेवमेतस्यैतत्तन्नामसारूप्यादुन्मितत्वम् यथाड्रेकेवलविस्तृतद्वाराऽपि तत्त्वमध्येकिंनगा।
णितामिति नामधेयोत्तरमप्यतत्त्वद्वयेदर्शयति ईश्वरोवहिरुन्मेषोनिमेषोन्तःसदाशिवः
यस्योन्मेषादुदयोजगतइत्यत्रईश्वरतत्त्वमेवोन्मेषशब्देनोक्तंविश्वस्यहिस्फुटत्वेनबाह्यत्वमुन्मे
षणो निमेषणोत्वस्फुटत्वापादनं ध्येतद्रूपतोद्वेचनमितिनिमेषःसदाशिवतत्त्वंयतोजगा।
नःप्रलयइतिस्पन्दोयंस्पन्दः परमेश्वरस्याचलस्यापिप्रचलत्वरूपोन्तरापतितलक्षणः किंविश्व
लनामनतयास्फुरद्रूपवान् परमेश्वरस्यहिपरमार्थेनपताःशक्तयोयंतत्त्वग्रामःकाविता।
याक्रियमवद्गनरशक्तिक्रोडीकारंकुर्वतीनिकल्पाउपास्या चरस्येवचरत्वात्मिकाकाविदस्या

प्र॰
वि॰
१०

107

येति शोः स्वरूपमात्रनिष्ठाहन्ताचरस्यैव सत्तात्मिका एवं निमेषोन्मेषशक्तीमव सदाशिवेश्वरौ ता।
योक्तविपर्यासाद्देवमेव प्रतिपत्तव्यावामे यथ नदविपर्यासाद्देवताद्वयंगतं करणं विद्यातत्त्वमाह सामा
नाधिकरण्येन सद्विद्याहमिदं धियोः प्रकाशस्य यदात्ममात्रविश्रमणमनन्योन्मुखस्वात्मप्रका।
शना विश्रान्तिलक्षणो विमर्शः सोऽहमित्युच्यते यत्त्वन्योन्मुखः स इदमिति सर्वस्य प्रकाशमात्रेण
न स्यान्नमोन्मुखरूपे विश्राम्यति परमार्थतः तथा च विमर्शोऽपि शिवतत्त्वम् द्वितीये विशेषाना।
मुख्येन रूपेऽहमिदमिति समपृष्ठतुलायमानेन यो विमर्शः स सदाशिवनाथ्ये ईश्वरमहा
न्केव इदम्भावस्य ध्यामलाध्यामलताकृतो विशेषः येपुनेऽहमिति धियो तयोर्मायाप्रमात्रे
स्थित्यागाधिकारत्वमहमिति याहके इदमिति च याख्येन निरासेन एकस्मिन्नेवाधिकरणे पर्य
गमने सर्वं पस्वरूपमथने तस्मतीशुद्धाविद्यातो शुद्धविद्यातो मायाप्रमातृगता यात्रमेव तत्र
यदाहमित्यस्य यदधिकरणं चिन्मात्ररूपं तत्रैवेदंशमुल्लासयति तदा तस्याः स्फुरत्वात्सदाशिवता
यदहमिदमिति इदमहमिति तु इदमित्यंशोस्फुटीभूतेधिकरणाख्यदाहमंशविमर्शो निविडनिमेषतात इति १० विभागः २

नन्वकस्मादियं शुद्धविद्येत्याह इदम्भावोपपन्नानां वेद्यभूमिमुपेयुषाम् भावानां बोधसा
रत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् अवलोकनं प्रमाणेन वेदनं विद्या यथावस्त्वेव वस्त्वनुसारिवेदनता।
स्याः शुद्धिः अविपरीततावेद्यदशां चोपगतत्वमासंगीकृतत्वतामतएवइदमित्येवंभूतेना।
वितेन परामर्शेनोपपन्नानां परामृश्यमानानां भावानां बोधएव प्रकाशात्मा सारं रूपं वस्तुतो
न्यत्वे विमर्शात्मा अहमिति तदेषां यदेषां यदेव पारमार्थिकं रूपं तेनैव वस्तुरूपत्वादहमिदमित्य।
स्य शुद्धवेदनरूपत्वम् ५ अपिचान्तरूपादेवतादृश्यात्तत्त्वद्वयं विभक्तमित्येतद्भेदया प्रतिपादय।
त्यागमव्यवहारेण अत्रापरत्वं भावानामनात्मत्वेनभासनात् परताहन्तयाच्छादनात्परामरदृशा
हिस्वा परत्वंस्वर्णत्वमनपेक्षाहमिति अपरत्वमस्वर्णानामपेक्षाइदमिति अत्रचतत्त्वद्वये।
भावानां श्यामलाश्यामलरूपाणामुभयोः शस्वर्णात्परात्परत्वमिति वेद्यभावनिष्ठादशातत्त्वस्व
रूपात् तदवभासयितृसंवेद्यरादिशुद्धमात्रसंवेद्यवत्वमारोपात् ततश्च संवेदनरूपात्साशुद्ध
विद्यातत्त्वमात्रवर्गापिच्छान्तत्वश्रीसदाशिवेश्वरभट्टारकरूपतेनिर्देशः ५ एवमेकेषां मते

प्र॰ अहमिमाच्छादकोयोभागस्तस्यथाशयानाशुद्धविद्या प्रमेयममंनेयोमाविद्यभागग्राच्छादनी

वि॰ यस्तस्यस्वभासनेनतस्यथानाशुद्धविद्याअस्यथाहिमस्वरूपेणाःकेनभ्यास्यतो मायायास्तत्राभावा

१०८ त्राभेवाप्ररोहप्रसंगात् अतएवेयंप्ररोहासहिष्णुयतःस्वेनाभासयति ततःशुद्धाभासनात्स्वविद्ये

ति ततएवास्यसूक्ष्ममायाकल्पनात्महामायेयंश्रीरौरवादिगुरुभिरुपदिष्टा तदेतदाह भेदधीरे

108 वभावेषुकर्तुर्बोधात्मनोपिवा मायाशक्त्येवसाविद्येत्यन्येविद्येश्वरायथा मायाप्रमातृस्थि।

मादिरूपेषुमलस्थितेचिन्मात्रएवप्रमातरिकर्तरिवसतिविदेकरूपेष्वपिभावेषुयदविहृतंतयात

दभेदाप्रकाशनलक्षणंस्यात्तेप्रसाशुद्धविद्यामायाशक्त्यानल्पावेद्यभागेभेदप्रकाशनात् न

वमायैवग्राहकस्यचिन्मात्रभागेनावद्यविपर्यासनात् येनप्रकारेणविद्येश्वराभगवतानेना।

द्यावर्तते नेहिशुद्धचिन्मात्रगृहीतारस्माकाः स्वतन्त्रभिन्नवेद्यंपश्यन्ति यथाहेत।

वाद्दिनामीश्वरः एवंग्राहकेपुंशतश्चेतनस्वरूपात्परमार्थरूपेग्राह्यविपर्यासनशक्तिःशुद्धा।

विद्याविद्येश्वराणाम् ६ परेप्राहुर्भगवतःपरमशिवस्याप्रबुद्धभेदावभासनेसदा। १०८

शिवेश्वरता तत्रास्फुटत्वेऽस्वेच्छाशक्तिरीश्वरस्याधियते स्फुटत्वे ज्ञानशक्तिः प्रभुर्देहभेदेऽप्यवि
पर्यासेऽपि ग्राहकचिन्मात्रताया विशेषरूपक्रियाशक्तिः ग्राहकग्राह्यविपर्यासद्वयप्ररूढेन मा
याशक्तिः साऽपि पशुप्रमातृषु ग्राहकग्राह्योभयविपर्याससंस्कारेण्वनिह्नमेऽपि यदेतत्तत्त्वपरमार्थ
मयनेनत्रविद्याशक्तिव्यापारो योगिनां तानि प्रभृतिषु पशुप्रमातृषु नदेतदर्पर्यायेति नमेश्वर्ये स्व।
भावस्वपशुभावे प्रकाशिका विद्याशक्तिः पशुभावे विपर्यासैकरसत्वलक्षणोपाशनीयत्वेऽप्र
स्वतन्त्रेव तत्पदस्पर्शनभेदेनात्मविज्ञाने सर्वोकृशक्तिबलेन यदेतदैश्वर्यमत्यन्तस्य प्रकाशि।
का परमेश्वरशक्तिर्यत् तत्रापि दिव्यतारूपक्रीडात्मतत्त्वस्वरूपदयाः कृतिर्नो भवंति सा विद्याश।
क्तिः अयमेव च च पठुर्थसाराद् दिव्यशोभ्यावार्थस्वहृदयमावर्जयति पदः श्रमेश्वरस्य तु केः पतदानेन
यैश्वर्येन तत्वमायानत्वनिरूपणात्मदाहनिरोधानकरी मायाभिधा पुनः मायाशक्तिः पुनरविशु
पेश्वर्यादीश्वरमात्रताभिमानेन स्वरूपं दयमीभावानपि चिन्मयाद्वेदेनाभिमानयन्ती सर्वथैवस्वरूपं
तिरोधत्ते ग्राहकाणां विमोहिनी सा तिरोधानमत्र तत्त्वविलयरूपं मेन तत्त्वयत्नरूपं वक्ष्यमाणे आगा।

प्र. मेषुगणपते इतीतिनस्यापिगुरूमेवादिमिंदनश्चायमपित्वावरणमेव तिरोधानमावरणरूपंसङ्कु
भि. टयति भेदेनैवकरसेभातेहंतयानात्मनीनते भून्मेवडीशरीरवामायाशक्तिर्विजृम्भते सषु
१९ प्तेमलयेनेत्यभावसमाधौचतावच्छून्यमाकाशकल्पमनात्मरूपंवेद्यभावोवितमहमित्याह
त्मत्वेनवीक्ष्यते उच्छ्वसननिःश्वसनादौवाऽहमश्वसिमीतिप्राणोवायुकल्पः स्थावरजंगमजि
109 वन्सामन्यप्रज्वलनादौवाप्राणएववतेजः सम्पद्येहिनःस्वच्छोदकाशयकल्पावेद्यप्रतिवि।
बनवतीवाबुद्धिरभिनिष्पद्यते ऐतरहवैवपिंडः एवाहमितिविनायवस्थासु शरीरमेवपृथ्वि।
वीप्रायंकृशोहमित्यादिदशास्वहमित्यात्मतयाभाति सर्वैवैवेदंभून्यादिवस्तुनचिन्मात्र
सारमेवमायपैवतावदविरूपतयाभासितेनतथाविधमेवतत्सदहमितिसंविद्रूपताभिर
निवेशस्थानेसंपादितमप्रपंचातजडत्वभावमेवतिडच्छरतमवस्तुसम्पादनाप्रतीचातत्रूपा
परमेश्वरस्यमायाशक्तिरित्येतदिजृम्भतेश्चयनेनदर्शितेवाग्रहणेनवेद्यरूपाणांसुतधनदारा १९
दीनामप्यहंताभिनिवेशविषयत्वमसंख्यातेसूचयति ननुचिद्रूपत्वात्स्नात्मायरश्मिमादिस्तदात्मत्वं सावेभि

विद्यमानविद्रूपएवेतिसर्वज्ञसर्वकर्तृत्वादित्याशंक्याह यश्चप्रमातानृत्यादिः प्रमेयेव्यतिरे
किणि मातामेयः सत्कालादिकपंचककवेष्टितः स्यादेश्वर्यधर्मयोगः स्यादेवं यद्धर्मिभि
भिनि विद्यमानोपि मेयतां जह्यात् तथाहि सति प्रमेयमस्य नीलादि व्यतिरिक्तं तथानुभा
से तथावतायपक्षस्यादिः प्रमाताकथितः सयावदेवस्वरूपाद्व्यतिरेकाभिमतेनीलादेः प्र
मेयेमानानावदेवद्वयमपिमेयभूतएवस्मानामेयेहिमीयमानत्वादेवपरिमितामतिता
दृष्टादेवमेयोनराउपपन्नव्यतिरेके नचैवेविद्रूपमपरिमितत्वात् परिमितत्वेवस्यादेर
ऽम्भावस्ययनदेवकालादिपंचकंतथाहिकालः क्रमस्मास्त्वयत् प्रमानरीविकल्पमाण
स्त्वदनुसारेणाप्रमेयेपिप्रसरति योहंकृशोभवंस्थूलोवर्तेभविष्यामिस्थूलतरइत्येवमात्म
नंदेहरूपेक्रमवंतमिवपरामृशत् तत्सहचारिणिप्रमेयेपिप्रसरतिभूतादिरूपेक्रमेणुका
प्रयपति प्रमस्यस्यादेजेडस्यविद्याकिंचिज्ज्ञत्वोन्मीलनरूपावुद्धिदर्पणसंक्रांतेभावराशिनी
लसुखादिविविनक्ति कलाकिंचित्कर्तृत्वोपोद्बलनमयी कार्यमुञ्जावयति किंचिज्ज्ञानामि

प्र· किंचित्करोमीति अत्रवांशेनत्वे किंचित्वे कस्मादिदमेव किंचिदित्यत्रार्थेऽभिष्वंगरूपः प्रमात
वि· रिदेहादौ प्रमेये च गुणारोपणात्मक इव रागो व्याप्रियते नचैतद्बुद्धिगतमेव रागरूपमेव तद्धि
११· स्थूलेऽहंस्पर्शे हि प्रमातरि योऽनभवेत् अपि रागस्तु भवन्नेव बुद्धिधर्मो ह्येकोपि वस्तुष्वभिष्वंगः
अत्रैव कस्मादभिष्वंग इत्ययमर्थो नियत्या नियम्यते इत्येवं कालविद्याकलारागनियतिभि
110 रोनमोतोमायया पाशितैः स्वयं सर्वेस्वः सम्पन्नोऽपि प्रतिविनीर्णः सर्वस्वराशिमध्यगतभाग
मात्र एवंभूतोऽपमितः प्रमाता भाति इदानीमिदं किंचिज्जानानः इदं कुर्वाणोऽत्रार्थे इव वपः
सोऽहमिति पंचाभिन्नविषयत्वमपि भवति कदाचित् यथा अयमत्र कोऽपि नियम्यमानका
र्यत इति एतेन प्रमातृत्वं तैव भातीति नैवं सत्यं यावत् किरूपाः प्रतिप्रमातृभिन्ना एव कदाचि
त्ततरमलपेता रागादीश्वरेच्छया पक्वीभवत्सु अपि तत्त्वेषामीश्वरेच्छातिरिक्तं निजं किमपि जीवि
तमस्तीत्यसमञ्जसमेव इत्यतेव ९ यदुक्तमिदमित्यत्र प्रमेये व्यतिरेकिणि मातेनितत्र तत्प्रमेयं दर्शय ११·
ति अतोऽविशाति धाम पंचकार्यकारणात्मकम् तस्याविभागरूपमेकं प्रधानं मूलकारणं पंचकार्यकं च

रंयश्चतस्यमूलभूतंकारणंसर्वकार्यकारणविभागरूपंप्रधानंनामतत्सर्वमेयमितिसंबं
धः योगिसंबन्धीश्वरप्रमतीनांहिभूत तत्माद्यकरणप्रधानवशीकारयोगिनात्सर्वमेवप्रमे
यम् संसारिणामपिअनुमानागमादिदिशाप्रमेयमेवेतीयत्प्रमेयम् कालादयस्तुप्रमेयाअ
पिप्रमातर्यैवलयाइतिप्रमातृत्पात्किस्वभावत्वात् नप्रमेयत्वेनशङ्कावसरेमायाप्रमातृत्वमितिवि
क्तप्रमेयप्रसक्तावात्मनिगुणिनाः वस्तुतोस्यत्रयोयंप्रमातापिसप्रमेयएवसप्रमातृक्रियमाण।
ग्राह्याद्यितिप्रमेयताकरणेत्यने ९ ननुतत्रयोविंशतीनांकिंकार्यकिंकारणमित्याशंक्याह त्रयो
दशविधावाह्याभ्यन्तरःकरणावली कार्यवर्गश्चदशधास्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः प्रमातुःस्वैक
रणोपयोगइत्यत्रत्रयोदशकरणानितत्रबुद्धिरध्यवसायसामान्यमात्ररूपा ग्राह्यग्राहका
भिमानरूपोहंकारः संकल्पादिकरणंमनइत्यन्तःकरणंत्रिधा बुद्धेश्चाद्यध्यवसायरूपायाः
उपयोगीनिबुद्धीन्द्रियाणिपंचश्रोत्रंत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमिति कर्मणिरूपयोगीनिपंचकर्मे
न्द्रियाणि तथाहि वागोपस्थरणोद्वयमितिवह्निविषयेयनवचनपाणिःपायुःपादइतिकरणानि प

प्र॰ तदेवांतः प्राणो येन क्रियते तत्कर्मेंद्रियम् तत्र लोभप्रशांत्याविश्रांतिक्रियोपयोग्युपस्थः ।
भि॰ सर्वदेहव्यापकानि च कर्मेंद्रियाण्यहंकारविशेषात्मकानि तेन छिन्नहस्तो बाहुभ्यामाहरन्नः
१११ पाणिनैवाहरते एवमन्यत् केवलं तत्तत्स्फुटत्वं नेति लाभस्थानत्वात् वाग्लिंगरूपमधिष्ठा।
नमस्योच्यते इत्येवं करणानि त्रयोदश पंचकार्याण्यपि ग्राह्याधारेण करणत्वेन त्वथपदेशः स्थू
लं कार्यं पृथिवी आपस्तेजो वायुर्नभ इति पंचस्तेषामेव रूपं गंधो रसो रूपं स्पर्शः शब्द इति त
त्रैकैकगुणमाकाशादि एकैकवृद्धगुणं चेति दर्शनभेदेऽहंकाराविवेचितो नुपयोगात् तत्र स्थूलं
विभक्तमविभागस्यानुमापकमिति स्थूलोपक्रममुक्तम् तत्र पृथिव्याद्याभासा एवमिश्रीभू
यघटादिसकललक्षणाभिन्नाः कर्मेंद्रियैरुपलक्षिताः बुद्धींद्रियैरालोचिताः अंतःकरणेन संक
ल्पिताभिमतनिश्चितरूपा विषया विवेचिताः कालादिभिरनुरंजिताः प्रमातरि विश्राम्यंती
ति तात्पर्यम् एतच्च विस्तरतः तत्स्थानेषु तंत्रालोकसारादिषु मायानिर्णीतमिति नीरानुपयो।
गान्न वितानितमिति शिवम् ॥ आह्निकः १५ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामी । १११

स्वरूपत्वाभिज्ञानस्य विमर्शिन्यामागमाधिकारे तन्निरूपणं नाम प्रथममाह्निकम् ॐ अस्त्वेवमित
स्वभावोपि शिवविद्येमातृकल्पनाम् स्वक्षन्मं उल्लवकेयः मध्ययेनेत्सत्तमः शिवम् एवं तत्त्वराशे।
निर्णीतेपततेनतभावेनोक्तमपि प्रत्यभिज्ञातया निर्णीतत्वं प्रमाणतत्त्वं वितत्य निर्णीते तत्रैव तत्त्वा।
त्मा मात्रेमादि शाक्तो विश्वात्मकः परमेशते विंशतिश्लोकेनाह्निकोनत्रंयमत्रयनेतच्चाहि प्रमा
णत्रयस्वरूपमत्यभिज्ञानमुपदिश्यते शास्त्रे सद्धियमुपादेयं वस्वभावं विज्ञाय स्वसोपादेयरूप
शिवस्वभावं स्वात्मानमभेदेनाविशञ्जीव एव मुक्तो भवतीति तत्र श्लोकेन प्रमाणादित्रयस्वरूपं
ततोपि हेयेन हेयोपादेयप्रमाणत्वम् तत उत्तुपयोगि मलस्वरूपं तन्त्कर्त्तेवप्रमाणभे।
देश्लोकपंचकेन प्रमाणरेव स्वशुमाधवस्थाः त्रयेणानासां हेयोपादेयविभागं निरूपयती।
त्याह्निकस्यतात्पर्यम् ग्रंथार्थस्तु निरूप्यते ॐ तत्रैव तत्त्वात्मता मात्रस्थितो रुद्रोपि देवतम् ।
भिन्नप्रमेयप्रसरे एव ब्रह्मविश्वव्यवस्थितो तत्रेति एवंभूतेस्मिन्नागमसिद्धे शुक्रत्वगतेव तत्त्व
स्वरूपे सति पदेनत्कालादि पंचकवेष्टितप्रमातृतारूपं तदेव पस्यां शुद्धमुपसंलग्नप्रमेयजा

प्र॰ तेभवतिरक्षणायांसंहाराख्यायांतस्यामपिष्टान्देवतात्वेनतद्दशादानेनतद्व्याख्यानावेशास
भि॰ मापन्नस्यस्वाभिमुख्येसंपादनेनतद्भजमानोभट्टारकश्चिरएवरुद्रोभगवान्सोमायापदे।
११२ पिशाचाणांपात्रात्मकधर्माधर्मसंसृष्टैर्डरिननिषादादिविमुक्तमध्यमन्योनीरूपप्रमातृस्वरूपस्य
योगोन्मीलितनन्दतीयनेत्रोभिमतस्यतत्प्रमेयस्यप्रसरेसम्पादनेपिइष्टान्देवतात्वंभजन्तब्रह्मा
112 प्रसरतेभिन्नेप्रमेयेतत्संतानप्रवहणात्तत्त्वप्रसरेपिइष्टान्देवताविशेषः अतएवतयोःप्रमे
यप्रसरस्वरूपस्यदेनीलमित्येवंप्रकाशात्मनःप्राधान्यादहमितिप्रमातृदशावेशानुत्पत्त्वात्त्र।
तृतीयनेत्रोन्मीलनम् देवतेवचदेवतनम् प्रसरउत्पत्तिसंतानश्च १ यदेतन्मातृतामात्र।
मुक्तेतस्यविभागमागमिकंवसंताभेदेनिरूपयति एषप्रमातामायायोंधःसंसारीकर्मबंध
नःविद्याभिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनोमुक्तउच्यते स्वांगरूपेषुभावेषुप्रमातावकथ्यतेपतिःमाया
तोभेदिषुक्लेशपाककर्मादिकलुषःपशुः मायायांधोविमोहितःअतएवकर्मणिस्वात्मनोबंध। ११२
कान्यभिमन्यमानपश्यतिकालादिवेष्टितःप्रमातृप्रमातासंसरतीयतःसंसारीदेहोपिस्वरूपसाद

षपंबाल्ययौवनादिष्वअवर्त्तयन्संसरतीव बुध्यादेस्तुजन्मान्तरेपिसंसरणंविषयात्मस्वरूप
प्रकाशनशक्त्यावस्थाभिन्नापदेशापिनमेस्थैर्यंयस्मात्तएवशरीराद्यपिविश्वमपिसंवेदनमे
वाभिमन्यमानोतएवचिदेवचनाम्याचिद्रूपव्याप्तिश्राणाम्भूत्वायस्वरूपेमग्नःपुनर्जन्मबंधविर
हाद्देहेपिस्थितेमुक्तइत्युपदेशयोग्यः पतितेतुशिवएकचनइतिकः कुतोमुक्तःभूतपू
र्वगत्याप्रमात्रेनरापेक्षयामुक्तःशिवइतिव्यवहारः यस्मात्सौमुक्तस्वभावात्स्वांगवदभिमन्य
मानःप्रमिमीतइतिसतेषांस्वामीस्वरूपपरमार्थसमर्पणाद्यपालकइतिपतिरुपदिष्टः।
पशोस्तुमायाशक्तिकृतभेदात्म्यक्तिरिक्तानेवसतोपरामिमीतेनतदानेरेवमेयैःपाशरूपैःपा
शितइतिपशुरुक्तः तथाचेश्वराशिववशादेवास्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशादयः
क्लेशाधर्माधर्मादिरूपाणिकर्माणि जातिपदादाशयरूपावासना फलभोगरूपोविपा
कइतिकालुष्यमनेनप्रकारे यतःपाशितत्वात्पशुरित्युक्तः २ यदैवैतत्पशुरूपेणदेवागमेषुवि
धिमलमित्याह स्वात्मन्यपिनिर्बाधस्वस्वातंत्र्यस्याप्यबोधता ह्याणवंमलमिदंस्वस्वरू

प्र॰ पापहानितः भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं जन्मभोगदम् कर्तर्यबोधे कार्मं तु मायाशक्त्यैव तत्त्रय
भि॰ म् इह ज्ञातृकर्तृत्वरूपेणावस्थितस्य स्वरूपस्यापहारो नाम आणवं मलं येनासावणुः संकुचितो
११३ ज्ञानः तत्र स्वरूपस्य निमीलने संकोचः तस्मिन्ने बोधरूपे कर्तृत्वलक्षणस्य स्वातन्त्र्यमात्मनः स्वरू
पं तस्य निमीलने विपर्ययो वेद्यभावस्यापि आणवं मलं स्वरूपापहानिरूपमेकमेवात्रैवेति स
आणवमले द्विप्रकारे स्वरूपसंकोचे हेतुर्भिन्नस्य वेद्यस्य प्रथने तस्य मायीयमिति संज्ञामात्रं माया
कृतत्वेन हि मायीयता मलत्रयस्यापि तत्र कर्तरि बोधरूपस्य देहादेर्भिन्नवेद्यप्रथने सति धर्मा
धर्मरूपं कार्मं मलं यतो जन्म च भोगश्च स च नियतावधिक इति जात्यायुर्भोगफलं कर्मैतस्य भ
वति अथैषां मलानां विविक्तविषयनिरूपणान्तरूपं स्फुटीकर्तुं स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्येत्यस्य ताव
द्विषयमाह शुद्धबोधात्मकत्वेपि येषां नोत्तमकर्तृता निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भर्त्रा ते कर्तृता
त्ययात् एषां चिन्मात्रमेव परमार्थो न तु देहमिति स्वात्मविश्रान्त्यानन्दरूपं परमस्वातन्त्र्यं तेन परमेश्व
रेण तथा निर्मिताः स्वात्मनः सकाशाद्व्यतिरिक्ताः अत एव ते कर्तृताया अत्ययस्वातन्त्र्यमलक्षणापायात्मयमार भवन्ति ११३

परमेश्वरस्यान्तर्गमस्यात्ते ज्ञाविशुद्धबोधरूपत्वमित्यभिप्रायशेषः ९ नन्वस्माद्धेतोर्भवन्तु प
रमेश्वरात्तेषां भिन्नत्वं ग्रस्योस्यन्तस्तु कथं भेदः बोधरूपस्य व्यापित्वनित्यत्वकृतस्य चदेशका
लाभेदस्य समानत्वाद्न्योन्यभेदाभावेपि च निर्मिता स्ते इति कथं बहुवचनमित्याशंक्याह योगे
ति बोधादिलक्षणैक्येपि तेषामन्योन्यभिन्नता तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः इह हिस
र्वत्राप्रतिहतशक्तिः परमेश्वर एव हि तथावभासते यथा तथा भवति न त्वन्यः कश्चित्परमार्थतोस्ती
ति ग्रस्तकर्तृक तत्र व्यापकनित्यबोधस्वभावोप्यन्यभेदेन निर्भासितस्तत्र भेदेनेश्वरेच्छाविशेष
णात्तेषां शरीरादिशून्यानां प्रमातृपरामर्शिनां बोधत्वनित्यत्वविभुत्वादिधर्मजातस्यैक्येप्यन्योन्यभे
दः ते च शास्त्रे विज्ञानकेवलाः उक्तास्तत्र विज्ञानकेवलो मलैकयुक्तः उच्यते विज्ञाने बोधात्मके रूप
केवलस्यात्ते अविरहितमेषामिति २ एवं स्यात्तेऽज्ञानिर्बोधस्येतस्य भागस्य विज्ञानाकलविषयत
युक्तास्यात्ते अस्याप्यबोधनाख्यस्य मेरोर्विषयप्रदर्शनेन स्पष्टयति शून्याद्यबोधरूपास्तु कर्तारः प्रल
याकलाः तेषां कार्मं मलोप्यस्ति मायीयस्तु विकल्पिताः शून्यजडत्वादबोधरूपे प्रवयदिवायगोवो

प्र. भि. ११५ वायेषामहमितिचमत्कारयोगात् कर्तृत्वं तेऽप्रलयेन कृताः सकलाः कलातत्त्वोपलक्षितकर।
णकार्यरहिताः अबोधरूपाः कर्तृत्वमलयावधिहितेन तथाभूता उत्तरकालं तत्कार्यकारणम
वन्नाप्रवृत्तेति यतस्तेषां न केवलं सृष्टकरूपप्राणवपुरेव मलो यावत्कार्मोऽपि वासनासंस्काररूपो
धर्माधर्मात्मैव यद्यपि भिन्नवेद्यप्रथा एषां स्यात् सत्यं संवेद्यरूपे सुषुप्तपदे अपवेद्यत्वं न भवति ते
न मायीयो मलः एषां विकल्पितो व्यवस्थितविषयत्वेन तथाहि केचित्सूक्ष्मादिभागविश्रान्ता गाढ
निद्राजडीकृताः अपवेद्यसुषुप्तपदभाजः अन्ये तु अण्वादिनिष्ठाः स्वच्छाः शिवावेशशेषसामान्या।
त्मकभिन्नवेद्यसंवेदनयोगिनः संवेद्यसुषुप्तपदलीनाः स्थूलदेहेन्द्रियात्मककार्यकारणवियो
गरूपत्वं प्रलयाकललक्षणं सर्वेषां तुल्यम् एवं स्थानेऽस्याप्यबोधुनेत्येवमेषाः स्फुटीकृतः
प्रसंगाच्च कार्ममलस्य विषयो दर्शितः मायामलस्य च प्रातिकत्वमुक्तं अधुना शुद्धतराणां च कार्म
मलद्वयाभावेऽपि शुद्धोऽस्ति माया चास्य मलस्य विषय इति दर्शयति वेधानामपि कर्तृत्वमेषां कार्म
मलहानौ भिन्नवेद्यत्वेषां मायामलो विद्येश्वराश्च ते येऽचिन्मात्रमेवात्मतया पश्यन्ति अहमिति। ११५

115

चमत्कारोल्लासात्कर्तारस्त एव सर्वज्ञाः सर्वकर्तारश्चैते विद्येश्वराः किंतु तत्करणभुवनादिपदे।
षां वेद्यतया कार्यतया च भान्ति त्वकुविंदपरदृष्ट्याभिन्नमेव सदिदम् अस्ति विद्येश्वराणां मायाख्यमलयो
गः ५ अथ मलत्रयस्यापि योगप्रधानेन यो विषयस्तं दर्शयितुमाह देवादीनां च सर्वेषां भविनां त्रिविधं
मलम् तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् इह विद्येश्वरविज्ञानाकलास्तावत्तभविनः मा।
यातत्त्वातिक्रमणात् मलयाकलाश्चापि केवलिकालमविद्यमानभवः ये त्वेते मायान्तरालप
रिवर्तिनो देवादयः स्थावरान्ताः स्वतन्देशाध्याये सुपरिगणितास्ते सर्वे भविनः संसारिणः तेषां च त्र
योऽपि युगपन्मलाः तत्र मलत्रयमध्ये कतमो मलः संसरणमेषां संपादयेत् आह तत्रापि तेषु त्रि
ष्वपि सत्सु कार्मं मुख्यतया सन्निपत्य संसरणे कारणम् यथोक्तं कर्मतस्तु शरीराणि विषयाः कार।
णानि चेति तत्र करणविषयसंबंधप्रवर्तमानो भविष्णोरनवरतं प्रबंधतो वर्तमानः संसरण
मुच्यते आणवमायामलौ तद्यद्यपि तत्कारणं संसारे तथापि कार्मेण विना नो देहादिविविधभा
वाभिनिर्वर्तनशक्तिमृश्यो विज्ञानाकलादिष्विति मुख्यं कार्ममेव मलं संसारकारणम् तत्र तत्रशा।

ग्रं
भिं
११५

115

तेनाणवेनाभ्रतपवनमयत्वेश्वभेदमलावदसंसरणं सोपानमवदवंधस्त्वाशयेन कर्मवैयाभिमा।
नपरिहानिरेवपरन्तुः सोऽपूर्णगुणाभावनादिशाग्विशुपरिशयते एवं मलत्रयस्यैकैकभेदैस्त्रिभि
र्हिभेदैस्त्रिभिस्त्रिभेदैनैकेनेति सप्तप्रमातारउत्तिष्ठन्ति तथा च शास्त्रेपि वादिस्मकलोनाम्बशक्ति
मतः सप्तमस्मकं तत्रापूर्वानरभेदेनगुणागुरुत्वनाभेदेनचानेनप्रकारत्वमिति १॰ अस्यैवमलत्रय
स्योद्भवतिरोभावभेदात्संसारिणांप्रकारद्वयमितिदर्शयति कलोद्दलितमेतत्सुचितत्वेकर्तृता
मयम् अविद्रूपस्यसूक्ष्मादेर्मितेगुणानयास्थितम् गुरुत्वेकर्तृतायस्यबोधस्यचविदात्मनःस्व
मावैतत्गुणोक्तानेनसमावेशलक्षणाम् एतस्येतिपञ्चिदशादीनांभविनांचैतन्येकर्तृतोवस्य।
प्राधान्यलेनसविद्रागस्यनिमज्जितत्वात्कर्तृतामयंचिद्रूपस्यतत्वेस्यातेश्चकलाख्येनपरमेश्वर
शक्त्यात्मनातत्वेनोपोद्दलितमत्रभाणितेमलेनमज्जितेसडद्दोधितेस्वसूक्ष्मादेदेहपर्यं
तस्यमायापमातुः सम्बोधितगुणत्वेनाप्रधानत्वेनस्थितेयतोमितमिदंतापन्नदेहादिसूक्ष्मा। ११५
तप्रमेयभागनिमग्नत्वात् प्रमेयेयोगोरायः सावीयस्त्यपिनायः सर्वत्र ॥ ॥ ॥

परदृष्टिः सोऽहमितिदृढंनैर्वाणलीनाः स्वभावासंसारिणां परिस्फुरतिसेयंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुर्या
ऽसंसारावस्था यदाउक्तगुरूपदेशाभिमतेनैवाहम्भावेनस्वात्मनोव्यापकत्वनित्यत्वादि
धर्मपरामर्शमात्मनिविदधानाततःशून्यादेःप्रमेयादुन्मज्ज्यैवास्यते तदातुर्यातीतावस्थाय।
दापिपरामृष्टतथाभूतवैभवनित्यैश्वर्यादिधर्मसम्भेदेनैवाहम्भावेनशून्यादिदेहपर्यन्तेतसि
द्धरसयोगेनविद्यतेतदास्यातुर्यदशायांतदपिप्रमेयतामुन्मज्जतीवमेयेदृक्यपिजीवन्मुक्तावस्थ
समावेशस्वरूपकाशस्वसम्प्रावेशनमेवहितत्त्वतन्त्रयथानेतनसिद्धयेगुरूपदेशानुसारिता यथा।
गीते मय्यावेश्यमनोयेमामिति प्रथावेशापिले विग्नेनशाक्तोपिशुम्भादिवसमावेशपल्लवाय
कवयसिद्धदेहादिषुमात्मागगर्वीभावनानुप्राणिताः परमेश्वरस्तत्तिथाणामदृजाध्यानस
माधिप्रभृतयः कर्मप्रपंचाः यद्वीनमपि प्रभ्यासेष्वसमर्थः सन्मत्कर्मपरमोभवेति देह
पातेनुपरमेश्वरएवैकरस्यभृतिकः उत्तकथंसमाविशेत् तदेतदाहयत्स्वतः कर्तृतायामुख्य
त्वेनमोनदीयकमप्रशून्यादेर्गुणाभावस्तस्मिंश्चाविद्रूपेगुणीभूतेस्वांतेप्रस्याप्यबोध्यतेतिमल।

आपारस्यापहस्तनाच्छिन्नोयोपरोप्यात्मभागेबोधलक्षणोमलेनमध्यह्नक्रनोभ्यतस्यात्मप्रथनो।
प्र. स्यग्रत्वेनमुख्यत्वेयुष्मकर्त्ततायाममुख्यत्वमुन्मयता इदमेवज्ञानमज्ञानात्मकमलप्रतिपत्तव्या
भि. नदेतन्मुख्यत्वसमावेशस्यलक्षणोयेनदेहादिस्थितोपिपतितिरितिसूक्ष्मकअतिशास्त्रेश्लोकः ९ नत्वेवंप
११९ त्युः समावेशात्मिकानुर्यनदनीनरूपाभवनदशापर्यालकथंस्वपुमस्वप्रजाग्रदशाभेदस्या
116 गमेश्लोकउत्पाद्यांशत्वस्वपुमस्वरूपमेवनानुदात्तश्लोकद्वयेन अमेवव्याप्यभावान्मन्वहंता।
कर्त्तातापदे अस्फुटरूपसंस्कारमात्रिणीज्ञेयभूमिता सा ज्ञानमेन्तरीवृत्तिःप्राणादिवेस्का
मता जीवनाख्योथवाप्राणोदेहेनाशर्यष्टकात्मिका तावन्मात्रस्थितोप्रोक्तेसौषुप्तेप्रलयोपम
म् सवेद्यमपवेद्यंचमायायामलञ्जनाशतम् इहविनत्वेस्वस्वरूपमाच्छादयत्ज्ञेयरूपेणावृत्त्यारि
नादेहोतेनचटादिनावाभासतेएकमेववेद्यंस्यात्तेषविज्ञेभिन्नेननवत्रवास्तवःक्रमोवाभेदोवा
नत्रापितस्यातेप्राक्तमस्यभेदस्याभासतेनदेवस्थितेयच्छिन्नत्वमस्वरूपाच्छादनभागःसएवो ११९
नरभागोनतासंकीर्णोयदाविश्राम्यतिनदन्तुदयोदातमध्यंसाहाप्रलयेश्वनदनाकरणाहानिद्रा

समाधिमूर्छादावपि तत्रैव वाहंतारूपं कर्तृतायाः परं परामर्शो स्फुटत्वाद्रूपात्मना संस्कारेण शुद्धे
नवेद्यपदवीमग्नात्मेनष्टुक्तो भवति तदा सैवावस्थानेनैव परामर्शशेषानपेक्षितनिषेध्यबुद्ध्या।
दिविषयस्यस्पष्टपरामर्शस्यासंभेदापि प्रवृत्त्यभावविनिषेध्ययोगादकिंचनोहमित्येवंभूतपराम
र्शावस्थीकृतस्यसामान्याकारनिषेधमात एव संस्कारशेषीकृतत्वे यद्रूपा शून्यमसंख्याने तथापि वेद्य
बुद्ध्यादीनां देहादिनीलादीनामभावरूपे शून्यमत्र मुच्यते यत्तत्वत्वेयानां शून्यतामभावरूपता संस्का
रशेषतारूपमेव हि सर्वथाभावो न तु संततो सर्वात्मना विनाशः तत्रैव शून्ये प्रमातरि समवेता प्राणना
न समानोदानव्यानात्मके वायुपंचके प्रेरणात्मिका शक्तिः सा च विद्याकलयोः प्रपंचभूतयोः कर्मे।
णा बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियवर्गेण तयोरांतरोवृत्तिर्बाह्या हि तयोः शब्दाद्यालोचनशब्दाभिव्यक्त्याद्याना
भिकरणनादिकावृत्तिः न तु तत् साधारणकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति एवं शून्ये एव वाह।
ताहचक्रोधो ज्वलिता जीवनमितिस शून्यमेव जीवः संसरति यदि वा इन्द्रियशक्तीनामेव याश्चान्त
रीसाधारणप्राणनात्मिका प्राणशब्दव्याच्या प्राणादिमारुतविशेषप्रेरणामयी सैवाहमित्यवशी

प्र· पिशाचानां जीवनं तदा प्राणापानवजीवः संसारी स एव सूक्ष्मः प्राणाद्यष्टकरूपलिङ्गवान्यः यतोऽत्रे।
भि· त्निशेषः प्राणादिपञ्चकं बुद्धीन्द्रियवर्गः कर्मेन्द्रियाणि निश्चयात्मिका च यतो धीर्बुद्धिरूपेतेन त्मात्र
११० पञ्चकं मनो हेतुरुदयश्च त्मेन तन्मात्रोदयश्चेषाम् मनो हेतुरीतिभूमिरापश्च तिथ वदेन एवं यत्रुभया
117 त्मकं पुर्यष्टकं नाम मेव पुरे यावि श्रान्ति स्त स्यां सन्तोषपदरहनायाः सूक्ष्मायाबोपलक्षणं भाव
रूपं कर्मे च क्रियास्वभावं नन्सो शुभ्रे मले नहि स्यमानाक्षमः कलयाद्दक्षमश्च वा यतनिमज्जने नम
द्वक्षम नत्स्वभावः कर्मवेति तद्यूर्मसुभ्रेन किंविद्यतिरिक्तं वेद्यमिति श्रयमाः १५ नन्वेवस्क
मायीयमलाभाव त्वेऽधनन्त प्राणसुभ्रेनस्पर्शाहतनस्य स्तवेऽः स्वोरमोथान् मायाख्यमक्षिमलेऽपि
तिसवेऽधनन्त एवं गाढगाढस्पृशमहिनपवत्पलयोऽपि मेनवः समं दे हादिषु मात्रुरयत्नः विरतकाल
स्पृशमेन देहायनाहरकृतमपि विरकालवेतिविशेषः नत्रापि श्रमकृतनानिदाथात्तरोधकृतेन मूर्छोद
यतो मदोन्मादादिस्थाने प्रकृतेसमाधिरिमाद्यवान स्मेरा केचित्समाधिरूपं संवेद्यमस्पवेद्यमि
तिश्रयमाः १५ नन्वेवं स्फुरद्वेद्यपरविनिर्मुक्ताक्षभ्रमावस्थाक्षमनागदृश्योऽस्फुरद्वेद्याभासयो भि॥१२

न्योः को भेद इत्याशंक्य श्लोकद्वयेन भेदमाह मनोमात्रमपेक्ष्यमतिविषयत्वेन विभ्रमात् स्वप्नावभा
साभावानोरुदृष्टिः स्वप्नपदं मतम् सर्वानुगोचरत्वेन याऽबाह्येन या स्थिरा दृष्टिः साधारणी सर्वप्र
माणां स जागरः बाह्येन्द्रियाधिष्ठानानि चक्षुर्गोलकादीनि निमीलितानि निद्रायमाणानां स्वलक्ष्या
तेन च तेषु निमीलितेषु बाह्येन्द्रियग्रहणव्यापारो दृष्टः तेन शुद्धमेव मनोमार्गेण प्रसर्पणाद्यो भाव
प्रतिग्रहणमनुचितेन स्वप्नेन वपुषाभासनयोग्यः परमेश्वरेणाकल्प्यते तेन त्वेणानां निष्ठस्यैव द
र्शनात् दृष्टस्यापि देशकालान्तरादियोगेन यत एवमनोमात्रस्थितत्वादेव नयमात्रेण न साधारणो
ऽयं दृष्टिः यत्र तत्र बाह्येन्द्रियविषयत्वे प्रमात्रन्तरसाधारण्ये च कास्तितय यद्यपि यावज्ज्ञानिनां तन्मध्ये
व तथा पुनरकाले प्रबुद्धस्य नतयोनिपरामर्शेन तद्रूपेण निर्मूलत्वेनावभातीति भ्रान्तम् यानि हि
प्रमात्रन्तराणि स्वप्ने स्वेन्द्रियाणि च भांति पदानि प्रबोधकालभावि विभिन्न वचनेऽभिन्नानीति विश्व
यः प्रबोधकाले च न तथेति निश्चयानुरूपलिङ्गपदैनैव तेनोभयमपि भ्रान्तमनुचते ध्यानतमेव वा
स्थैर्यम् एवमिन्द्रियाविषयत्वेनेवासाधारणत्वमात्रमिमम् विभ्रमणेवचास्थैर्यमिति स्वकेरेन त

प्र. जाग्रदवस्थेति योगिधर्मं निरूपणावसरेऽपि न दर्शितम् एवं भूतायास्तु स्थितेः सापेक्षोः स्वप्नसमये भावा।
भि. स्वप्न एवं स्वप्नकाले विषय इति तथा भूत विषयं प्रमातृत्वं पुंसः स्वप्नावस्थेति यावत् अस्ति ग्रहण
११८ वासेन्द्रियदशकस्योपलक्षणम् यत्र न बाह्यास्तु विषयं सर्वं प्रमातृमात्रधारणं चान्निद्रया तु ग्रह्या
बाधारहितया परमार्थत्वेन च कार्यितत्वेन वस्थैर्यं विषयस्य सा स्थितिः यस्यां जागरः तद्विषये प्र
118 मातृत्वं जागरावस्थेति यावत् यावत्सा तु ग्रहनिस्थैर्यं निद्रा पुंसः स्वकस्थितावज्जागरः तत्स्वप्ना
वनिद्रया तु ग्रहमितिनिर्मलनानात्व भ्रमत्वावभासः सारत्वादस्ततो स्वप्ने पि दीर्घे च यत्र स्वप्नांतरं सतत स्वप्ने।
तथा जाग्रदेव जाग्रदभिमननमपि वा दीर्घदीर्घं च कालांतरे निद्रया तु ग्रहनिनिरोधाज्जाग्रदंतराये
तथा स्वप्न एवेति मंतव्यम् ९ आसां तिसृणां हेयत्वप्रदर्शनेन तुर्यावस्थातः सम्भूतिं उपादेयत्वे
स्वयति हेयात्रयी येषां प्राणादेः साधनात्कर्तृत्वनाशो तद्ज्ञानोपायमप्रायमस्य बुद्धेः खोदि योग
तः यत्रायं प्रमातात्मा योगोपादानं न दिक्ष्वप्रयत्नादिकं परिक्लेशं पश्यति तदेवास्य हेयत्वयाभा।
निःसवासनस्य तु ग्रहयोगवैविध्येऽपि चक्रन्तः न स्वप्नेन दवस्थात्रये संभवति यतः कर्तृत्वनात्पूर्णे स्वात्मविश्रामात्मनो ११८

लक्षणमात्रैकचर्वणे यस्मिन्नयं वस्तुत्वयदा प्राणादिकृत्रिमप्रमातृत्वं स्पृष्टकदेहादिभूमिप्रगुणताम
भ्येति तदा तस्मिन्गुणीभूते प्राणादेः प्राधान्ये स्फुरति तथा च तस्य चिद्रूपस्य यथा यथा हानिः।
तथा तथा दुःखोपचयः यथा यथा किंचिद्रूपमनुन्नेत तथा तथास्य सुखोपचयः तथा हि बुभुक्षाका।
ले प्राणस्यैवोद्रेकाद्दुःखं तृप्तौ तस्य त्वभावादहन्तोद्रेके सुखं एवं श्रोत्रस्य मर्दने देहप्राधान्याप्राधान्ये
मेतद्वे यस्तु समावेशेन तत्त्वतस्तस्य तत्काले दुःखानुदय एव यदाह दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य यतः का
र्ये प्रवर्तते आच्छादयेद्बुभुक्षां च तथा योऽतिबुभुक्षितः इति एवं प्राणादेः प्राधान्ये कर्तृतायां गुण।
भावे सत्त्वे दुःखैर्विप्रशान्तयोगः सुखासम्भूतिरिति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु प्राणादिप्राधान्ये कर्तृताया अ।
भावस्यास्तीति तत्त्रयमेव हेयं कर्तृताप्राधान्योन्मेषानुदये तु पायप्रभृति तत्स्वात्मकतत्त्वपरीत
दर्शनात्तदुपादेयमेकरसानन्दघनस्वभावलाभेऽप्युपादित्सानिरासादेव प्रपञ्चपरिश्रमसुखाभावादिति।
तात्पर्यम् ॥ ९ ॥ ननु प्राणादिप्राधान्ये हेयता या कारणमुक्तं तस्य जाग्रदादिरूपेण प्रवर्तते हि तत्पर्याये तद
दभावात्तत्समावेशानुत्थानानुपपत्तिरिति श्लोकद्वयेन शङ्कां परिहरति प्राणापानमयः प्राणः

प्र॰
वि॰
११९
119

यन्येकंसमप्रजाग्रतोः तच्छेदात्मा समानाख्यः सौषुप्तेविषयवत्त्वेव मध्योर्ध्वगाम्युदानाख्यस्तुर्ये।
गोऽनलभृत्त्वयः विलानाकलभेद्वेषणोव्यानो विद्यात्मकः परः प्राण इति प्राणनरूपा जीवनस्वभा
वा येयं विद्रूपस्यास्थितिस्तानावत्सामान्यपरिस्पन्दरूपा देहप्राणादेश्चेतनस्पन्देनतायमाननामे।
पादनात्मिकाहमिति स्वात्मआरोपसारासनी विकल्परूपपरामर्शमयी सैव प्राणादिविशेषात्म
नापन्नरूपतां भजते तत्र किंचिज्जडतानीकवित्यतेती च प्रश्वासनिश्वासरूपा क्रमेण प्राणान्मा।
पानत्वं च विशेषं दर्शयति तदिदं विशेषद्वयं जाग्रति तावत्स्फुटमेव देहात्मनस्तस्य विषये विश्रांतेः
ततोऽपि देहस्तस्य तस्य बाह्याभ्यंतरे बोध्ये विश्रान्तेः प्राणापानयोः सुस्पष्टत्वात् स्वप्नेऽपि तद्रूपमस्त्ये
व स्वप्नेऽपि हि प्राणापानौ निर्गमप्रवेशात्मानौ स्फुटमेवापरेणालक्ष्येते स्वयमेव च वेद्यसंवेद।
नाम्याभोगोपादानरूपा स्थितिः संवेद्यत एव तेन प्राणानां प्राणापानविशेषरूपमयी जाग्रति तथा
स्वप्ने समं स्फुटः तदेवं तत्परामृत्संग्रहं भवति तदा सुषुप्तः प्रमानानां सपदे सो समंपदं तद्द्विविध
मपि समानरूपं विशेषं प्राणीयं स्वीकरोति सवेद्यं तावत्सुषुप्ते यद्यपि प्राणापानसंचारोलक्ष्यते तथा ११९

पितयोर्मध्ये या विश्रान्तिर्हृदयसदने निर्दिश्य प्रदेशो तदेव सुषुप्तपदमिति तत्र प्राणापानयो
र्विच्छेदो विश्रान्तिः कं विकालेन तदा मासकलस्मादिवर्गस्योर्ध्वापरतिर्यक्त्वसमानीकरणव्यापारा
त्मा ततन एव हृस्त्वमध्यविकासदानानुरूपपीतजरणकारी समानो दिनरात्रिरूपयोः प्राणापानयोः कं
विकाले साम्याद्विच्छेदनाख्य विषुवत्कालतुल्यः विषुवाग्निसमानीकरणमर्हतीति तदहमिति
वतिः उपमानेवनेवचाच्यपत्वमुहृत्तो निवृत्त इति प्रयोगात् तद्धि मायसिद्धेन वाचनिके विषोषं
वादिनरात्रितहृनाधिकत्वलक्षणो भवति प्रेरयत्स्य विरतमिति शान्तरि विषुवत् तत्र च विषुवति प्रा
विच्छिद्यमानस्य प्राणापानस्य संस्काररूपतया सद्भावः सैव हि विच्छेदो न तु सर्वात्मना नाशो सिद्ध
सत्कमसकृत् ततस्य हानादानयोर्बीजरूपता सुषुप्ते भवति च सर्वः प्रलयाकलो तःपशुवर्गः यदा
तु सा प्राणनात्मिका निर्वामदहितणमार्गौ विलीभावयन्ती मध्यरूपेणोर्ध्वं प्रवहति तदा तस्य वहणस्य
कलस्य भेदस्याभेदसारतादाननलक्षणो विलापनव्यापारस्य समवसर्पिषो विदधती उदान इति निर्वि
ज्ञानकलादारभ्य सदाशिवान्ते साचतुर्थात्मिका दशामायोर्ध्वे हि विज्ञानाकलादि इति ततः प्रभृति

प्र॰ भेदगलने प्रवर्तिते विलीने च भेदे सर्ववेद्यराशिरूपतत्त्व भूत भुवनवर्गात्मकदेहव्याप्तत्वरूपेण
भि॰ प्राणवृत्तिर्व्यानरूपा विद्यात्मकपरशिवोचिता त्वर्यातीतरूपा प्राण एव प्रमाता प्राणापानरूपः स
१२॰ मानरूप उदानरूपो व्यानरूपश्चेति सामानाधिकरण्यात् विज्ञानाकलव्याप्तौ मंत्रव्याप्तौ वर्गापेक्ष
या ईशाख्यसदाशिवेश्वररूपो योसौ विदितउदानः एतदुक्तं भवति यद्यपि च यन्तदृष्टीनयोरप्यस्ति प्रा
120 णनात्मता जीवनत्वमप्युन्मानस्य वायुपपने त्वथापि भेदोपसंहारेणाभेदविश्रान्तिप्राधान्यादन
योर्द्वयोः सत्वङ्कः त्वादिवै विश्राम्योगादेकघनस्वात्मविश्रान्त्यात्मकपरमानन्दमयत्वेनोपादेयता
नैव सषुप्तादौ तत्संस्काररूपतास्फुटवेद्यावलासस्फुटवेद्यावभासरूपस्य भेदस्य विद्यमानत्वात्
क्लिस्तत्वङ्कः त्वादिवै विश्रामितिहेयत्वेनैवेति युक्तमुक्तं हेयात्वयीयमित्यादि भगवतस्त्वविश्वधारी
रस्य प्राणापानसमानोदानव्यानरूपतयैव सकलगतोल्लासप्रवेशप्रलयाकलविज्ञानाकलादि
वर्गसदाशिवरूपता इत्युपपन्नेन दर्शितम् यथोक्तं षट्त्रिंशदात्मके विश्वे शम्भोः प्राणादिशक्तयः इति
२॰ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामागमाधिकारे नवमि १२॰

रूपेण द्वितीयमाह्निकम् २ ॐ अनेन मानमेयादिवैचित्र्याभेदशालिनम् । आत्मानं यः प्रथयते भ
क्तानां तं स्तुमः शिवम् ॥ एवं स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धमहेश्वररूपं आत्मस्वरूपं यदधिकारत्रये
ण वितत्य निर्णीतं तदेव संक्षेपेण शिष्यबुद्धिभुवि वेशयितुमागमार्थसंग्रहश्लोकाष्टादशकेन द
र्शयति आत्मैव सर्वजन्तूनामित्यादिनोत्पलेनोपपादितेत्यनेनैकेनाह्निकेन तत्र श्लोकेन पारमा
र्थिकं स्वरूपं स्फुटश्लोकेन प्रमेयतत्त्वदिशा सप्तकेन प्रत्यभिज्ञात्मकं मोक्षं तत एकश्लोकेनोपसंहारं द
र्शयतीति तात्पर्यम् ॥ श्लोकार्थसंग्रहनिरूपणे ॐ आत्मैव सर्वजन्तूनामेक एव महेश्वरः विश्वरूपोऽहमि
दमित्यखण्डामर्शबृंहितः ॥ इह जडास्तावत् स्वात्मनि मग्ना एव भान्ति इदमिति हि जडपरामर्शोऽहमि
ति संवित्परामर्शोऽहमिति संवित्परामर्श एव विश्राम्यति ततश्च जडा निरात्मान इति जीवा एव जीवा
स्तात्मानस्तेषां च महेश्वर एव स्वात्मा स एव महेश्वरो न त्वन्यः कश्चित् । यतः संवित्स्वभावोऽसौ संवि
त्त्वं न देशेन न कालेन न स्वरूपेण कोऽपि भेदः का मे देहप्राणादयो भिद्यन्तां ते तु जडप्रलापास्तेन तन्निम
ग्ना एव तस्मादेक एव चिदात्मा स्वातन्त्र्येण स्वात्मनि यतो विश्वरूपं भासयति ततो महेश्वरो न नीलामिदं ।

प्र॰
भि॰
१२१
121

तोक्तन्यायपरानुमुखस्वात्मविश्रांतिरूपाहंविमर्शपरिशेषणः अतएवसर्वज्ञातासर्वकर्तृत्वेनास्यय
त्वोपपाद्येविविधबुद्धिकर्मेंद्रियविषयेंद्रियप्राप्तानंत्वकर्तृत्वेएकस्यैवात्मनस्तथाइंद्रियस्याती
यरूढत्वेज्ञातासहस्रविषयस्यभावराशेर्यज्ञानेकारणंवतदेकत्वविदात्मनीति १ ननुयद्येकस्या
एवायमहेश्वररूपआत्माकस्तर्हिबंधोयदवमोचनायेयमभ्यर्थनेत्याह तत्रस्वस्वरूपेदंभागेव
द्यादिग्राहकात्मना अहंकारपरामर्शपदेनीतमनेनतत् तच्चैवंस्वात्मनिमहेश्वरेस्थितेतस्मि
मेवप्रकाशरूपेस्वात्मदर्पणेतेनैवपरमेश्वरेणस्वातंत्र्यान्नानावस्थःसंकोचग्रहस्वरूपेदंभागस्त
त्मख्येयदेतद्बुद्धिप्राणदेहरूपमिदंतयावेद्यंतद्भिन्नस्यैववेद्यस्यग्राहकतयासमुचितमिदमाभावाभि
भवाप्रभविष्णुत्वात्मकेनाणुत्वेनाहमभावेनपरामर्शेनभासमानेबंधोस्ति अहंदेवदत्तोहंचैत्रइ
ति २ नन्वेवमप्यस्तुतथापिकस्य बंधः ईश्वरव्यतिरिक्तोहिकोप्यात्मास्तिनदेतत्परिहर्तुमाह स्वस्व
रूपापरिज्ञानमयोनेकःप्रमात्मनः तत्रसृष्टोक्रियानंदोभोगोदुःखात्मकःसतःपरमार्थतोन
कश्चिद्बंधःकेवलेस्वस्मादनुत्तरात्स्वातंत्र्यात्परास्वात्मानेसंकुचितमवभासयतिसएवतथास्वस्वरूपेणस

[illegible] १२१

रिज्ञाने भासमानत्वेऽप्यपरामर्शरूपेण देवकारणत्वेन प्रकृतेर्यस्य ससर्गीनात्ख्यातिमात्रतत्त्वः पुरुष
इत्युच्यते अत एवानेकः ननु देहप्राणादिविशेषेण सङ्कोचग्रहणात् स च पुमान् भोक्ता सन् बन्धं
भोगलक्षणमनुभवति भोगश्च नाम तस्य योऽकस्मिन्नौ क्रियाने दौकस्मिन्ना क्रियाऽदुः एवं रजो हि।
प्रकाशाप्रकाशचाञ्चल्यरूपं दुःखमुच्यते प्रकाशरूपं च सत्त्वमस्मादेव तमस्त्वप्रकाशरूपो मध्ये विश्रा
मः प्रलयस्थानीयः ३ ननु सत्त्वादित्वेन किं व्यवस्थेयं किं च संग्राह्यमित्याह स्वाङ्गरूपेषु भावे
षु पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या मायातृतीये ते एव पशोः सत्त्वं रजस्तमः विश्वरूपस्य भगवतः स्वरूपभू
त एव विश्वं तस्य यः प्रकाशो यश्च विमर्शस्ते तावज्ज्ञानक्रिये स्वरूपपरामर्शापरित्यागेनैव तद्यद्भिन्न
यापि विमर्शनेन स्वरूपपरामर्शपर्यवसितमहमिदमिति सदाशिवेश्वरपरमार्थे सा भगवतो मा
या शक्तिः तापमास्ति सः शक्तियो भगवति नैसर्गिको स्थः स्वरूपापरिज्ञानेन भिन्नेषु भावेषु ज्ञा
नक्रियाख्ये इमे च भिन्नत्वे प्रकाशविमर्शशून्यमिति पशोः प्रकाशः प्रकाशाप्रकाशोऽप्रकाश
श्चेति क्रमेण सुखदुःखमोहलक्षणानि प्रकाशक्रियानियमनशीलानि सत्त्वरजस्तमांसि ५।

प्र॰ नन्वेवं सति यथा परमेश्वरस्य ज्ञानक्रियामायाभ्यो व्यतिरेकिण्यः शक्तय इत्युच्यते तेन तत्त्वयोः सत्व
भि॰ रजस्तमांसि प्रसज्यन्ते व्यतिरिक्तानि चेत्तानि पुंस्त्वात्म एषां तेनेदं तत्कथमिति संशय्य शमयति
१२२ भेदस्थितेः शक्तिमतः शक्तित्वेनापरिकल्पने एषां गुणानां कारणकार्यत्वपरिणामिनाम् सत्य-
मेवं स्याद्यदि भेदग्रहो न भवेत् भेदव्यवहारस्त्वयं विचार्यते न तत्र संभवति चिन्मात्रस्वभावः पुरुषो
नास्य नैसर्गिकं भावविषयं प्रकाशनादिरूपं सर्वदा तत्संसर्गात् अपि त्वस्य संबंधकृतम् ततश्च
न स्मात्पयोः शक्तिमत्त्वेन यो व्यामानाद्भेदेन यत्नपतानि समवायीति तत्र यथा शक्तयो व्यतिरेकमुक्ता
इति नोच्यते किं नु पकरणत्वाद्गुणा इत्युच्यते न तु पुरुषात्किमिति ते भेदे नोच्यते न तु पुरुषात्कि-
मिति ते भेदे नोच्यते उच्यते सत्त्वरजस्तमोरूपपरिणामरूपमेतत्करणत्रयोदशकं कार्यदशकं वा
सत्त्वादिस्वभावत्वेनानुभूयत इति सत्त्वरजस्तमोरूपः करणकार्यवर्गः तादात्म्यं प्राप्तयोर्यदि पुरुष
ईश्वर एव त व्यापिनारात्म्ये भजेरन्नीदृक् पुरुषः कार्यकारणमयं तन्मध्ये समयसंपन्नः परिणामश्च दूषितः स्यादिति स्यात्तेऽप्यनया पुरुषो वि
स्मादत्रमभि भिन्नरूपस्याध्यायाते नयावनकश्चिन्नरूपैरूपविचारे सत्त्वादयो भिन्नायवेति स्थिते ५ ननु ज्ञानादीनि कथं सत्त्वादिरूपाणि १२२
ज्ञानमयपुरुषः ।

पशुप्रतीत्या समानेदः क्रियापन्नस्तदभावोपि साधयोः द्वयात्मा तद्रजोद्धः स्वेष्टेषु सत्त्वतमोम
यम् इह तावत्पतिर्विश्वस्यावभासमानैव विश्वलक्षणेन स्फुटादिना पालयितो स्वप्रकाशस्वभा
वस्तस्य विश्वपतेर्या समाभवनकस्य स्फुरत्ता रूपा सर्वैर्व्याख्याता सा स्फुरत्ता महासत्तेत्यत्र सैव प्र
काशस्य विमर्शाव्यतिरेकाद्विमर्शात्मकचमत्काररूपा सती क्रियाशक्तिरुच्यते परोन्मुखत्यागेन।
स्वात्मविश्रान्तिरूपत्वाच्च सैवानंदः तदेवं भगवतश्चिदात्मतयैवेयद्रूपताप्यशोत्तस्समानतदभावप्रा
नेरज्ञतनदभावस्य संकुचितरूपत्वात् तेनयोसौ समानेदभागस्तत्प्रकाशस्वभावत्वात्सत्त्वम् यस्त
दभावस्तदावरणमोहरूपं तमः एतेन वे सत्त्वतमसी नीलानीलवत्परस्परपरिहारेणापि यद्यपि वर्तेते
कार्यत्वकारणत्वव्यत्ययाभ्येकपरामर्शगोचरीकार्यत्वमापेतयाविनपतेगसंगतनीलानीलात्मक
रूपत्वायेनामोऽन्यमिश्रतयापिभानः एतोयोयं द्वयात्मामिश्रस्वभावस्तद्रजोगुणः अत एवश्छा
यामकाशस्वरूपयोः सत्त्वतमसोरत्र प्रभेषेणावस्थानमितिरजः स्वतत्त्वम् प्रियपुत्रादेरेकत्वनपवा।
दिप्रकाशःसत्त्वम् एकत्वनपवाप्रकाशो मोहः यत्त्वकयोविन्नकाशोयथाऽसव्यापिकदेशरूपत

प्र॰ यानभिमतयाकथंविश्वामर्शोशोयथागलगडकल्याणधर्मयोगितयाभिमततयातदेवङ्कःय
वि॰ त्वम् अयमेववहर्षोपरीभावसारः क्रियापरमार्थः अत्रानुभयरूपेण नास्ति प्रतीतेः कस्यापि
१२३ त्कलितकलितरूपायामननुप्रवेशात्मनस्तथाहि नीलं तावत्कलितापोहितविभाति नीला
भावस्तस्यापि कलनाकलितो भासमानत्वात् तावत्सु वस्तुपरमार्थः तदुभयव्याभिश्रणान्नी
लानीलेभासनात्मयत्वस्यानुभयरूपेण नीलप्रतीत्या तावत्कलितया न विषयीकृतं चेन्न कलिता
मनीलमिष्यमनुपावेत् अपरतोऽकलितोऽपि ऐनाविशात्मकलितया विषयीकृतं नीलमेव स्यादि
तिन् च पश्योभयतयोस्ति गुणः अपि स्वार्थेयं पश्यौः सामतामरूपेन स्वभावत्वमोहयान्मारजस्येनिसंबंधः
१ एवं तावत्सति यत् रूपसमानः ननेसंसेयेणनिर्णीतं मध्यमेधेयतनं निर्णीतं वाधमानोनावरिम्यामिदं प्रमेय
ततमितिनिर्णीतमाह येष सामयिके दनापरामर्शो ध्रुवः प्रमोः तेविनिमिश्राविभिन्नात्मतयाविज्ञावभासि
तः स्वाभासाख्यतावत्योद्यनं तेन च परामर्शो वैन करादि विरमिश्रापवपरामर्शं पते यदा सामाम अरूपता
तेपनेउभयात्मनोऽपि असामयिकेनाकलितेन रंभावेन सहजभेदपरामर्शो रूपेणांगुलिनिर्देशादिरूपेण १२३

123

गोचरीकार्याः प्रमोरपि न केवलं मयोज्ञातव्या लादेर्यावदीश्वरस्यापि तथा तेन सामान्यविशेषप्र
कारेण विज्ञत्वेऽपि तयोः पृथक्त्वमपि मिश्रत्वेव युगपदेकादृशेनाविश्रांत भातीति ईश्वरदशायां भा
वोल्लासनान्तरीयकत्वेन सविकल्पकोऽवभासः निषेध्यानुपरक्तन सर्वमात्ररूपेण पूर्णेऽसंवित्प्रकाशेनैव
प्रकाशमानेऽप्यहंतानिषेध्यरूपामसामयिकीमिदंतामुल्लासयति ॥ एवं तावदीश्वररूपस्य पत्र
तिस्थे प्रमेयतत्त्वे परमशिवे तु भगवति प्रमेयकथैव कथमुत्तिष्ठति प्रमेयकथोत्थापकत्वमेव ।
भगवतः सा शिवेश्वरत्वमतोऽधुनापरं प्रतिकोटिकामेय स्वहंतोन्नते इति मंदेऽस्मयोऽहमिति श्लोकद्व ।
येन तेतभिन्नावभासार्थाः प्रकल्प्याः प्रत्यगात्मनः । मन्त्रादिभिन्नसंज्ञाभिः स्वमन्त्रेषादिगोचरे
तस्यासाधारणी सृष्टिरीशसृष्ट्युपजीविनी सैषाप्यज्ञातया माया स्यैवेशस्य मायातदात्मनः स्वविश्रा
न्तपदे धाया याबल्पा गाणाव रूपया विकल्पक्रियया नतत्र्यर्णा वै विज्ञरूपया त विंशेषं योजयति
प्रत्यगात्मनस्तत्र स्वं प्रमेयरूपाग्राह्यानशीश्वरवदुक्तनयेनेति भिन्नश्चेति मिश्रामिश्रतया भिग्रमा
नप्राभासे ये बाह्यमर्थानांते विशेषसामान्यात्मानोऽर्थाः प्रत्यगात्मनः प्रतिपुरुषमन्या मिश्राः स्वसेव ।

प्र· इत्यावगमत्रयरूप्या संकीर्णा देवकाण्डानामतः प्रकल्प्या विकल्पनीयाः प्रतिभासिनस्त्वासनानु
भि· सारेण विभिन्नाभिः संज्ञाभिः शिवोयं शाङ्कर इत्यादिकाभिर्भावनाविशेषानुसारेण तत्तद्धि
१२५ चित्रसमुल्लासोपयुक्ताभिः स्मरणोत्थेन ताणां संकल्पनेन प्रमयाप्रमयत्र च विकल्पयोगो एतदुक्तं
125 भवति ईश्वरस्याविकल्पात्मकत्वामेतरेण शुद्धविमर्शविषयीभाव्या अर्थाः यथोक्तप्रयोसाये
इत्य देवा किंतु विकल्पे समारूढास्तेऽर्थाः भवन्ति सांसारिकहानादानादिव्यवहारोपयोगा
दिति ननु विकल्पेनेयावानर्थस्तावानेव यदि विकल्प्येत तत्को विशेषः प्रमेयस्य पतिपशु।
रूपताया उच्यते तत्सतिपशुकर्तृका सृष्टिस्तेषामर्थानामीश्वरसृष्टानामुपरिवर्तिनी अत एव
नामीश्वरसृष्टिमुपजीवन्ती प्रमातापरामर्शप्रतिप्रमातृनियता न घट्यतः इदंत्यमिति येन सृष्टेतन्मेव
व तदानामस्य ननु यदि पशोरपि सृष्टिशक्तिरस्ति तदीश्वर एव सम्यमीश्वरपवासौ ननूक्तं स्वग्रापारण
नैकस्मात्सृष्टेर्न भवति भवेद्यदि स्वशक्तिं परिज्ञानीयात यावता सा तस्यापरिज्ञाता परवशस्वस्वभावनाऽवि।
कल्पक्रियाविकल्पनशक्तिरुदेति ननु केन सा तस्योन्मीलिता ग्राह ईश्वरस्य परामर्शरूपतया शा १२५

दशशिलत्तालभ्य
याशक्तिःस्वरूपवि
श्रांतिलक्षणपार
मेश्वर्योप ५

रोधप्रयोजनावाप्त्यादिदेवतावक्रमयीतैस्तैः ककारादिवर्णैर्वैचित्र्यैर्विज्ञातया यासौ विकल्पक्रि
यात स्य पशोरेकत्र निरूढ्याभावाच्चलत्तेन मित्रमियं शत्रुरयमित्यादिवर्णैर्वैचित्र्यात्तु विरचितया।
विकल्पनक्रियया तदात्मान ईश्वरस्वभावस्यैव पशोरसाधारणी सृष्टिः पंचवक्त्रस्थत्वं देवो हृत्सीन
भसिथावतीत्यपि विमिश्रतया विकल्पसृष्टिर्नानाभासानीश्वरसृष्टानेवोपजीवतीति सर्वोपाश
वीश्वरयसृष्टिरीश्वरसृष्टमुपजीविनीमक्रम १० नन्वेवं पशिपाशवीसृष्टिः संसारकूपातदृष्टिपार
मेश्वरी सृष्टिः पशोः किं कुर्यादिति निर्णीयते साधारणोऽन्यथा वैषाः सर्गः स्पष्टावभासनात् वि
कल्पहानेनैकाग्र्यात्क्रमेणेश्वरतापदम् ऐश्वरः सर्गो हि या साधारणश्चन्द्रादिः साधारणश्चान्यथे
ति निर्दिष्टो हि देहादिः तस्यैव सामान्यलक्षणम् स्पष्टावभासनेनाम सोऽयं सर्गो यदा विकल्पहान
क्रमेण तस्मिन्निर्विकल्पक परिगृहीतस्य स्पष्टाभेदैकाग्र्यमवलम्ब्याहमिदमित्यैश्वर्यपरा
मर्शपदे भवति तदान्तर्लक्ष्यबहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषपरिहारोपदेशादिशा क्रमेणाभ्यासतारत
म्येन पशोः पशुत्वप्रतिहंतीश्वरत्वं दर्शयतीति किं च यो यो विकल्पसर्गः पाशावहः क सोऽपि यद्य

प्र॰ येति शुद्धोऽहंरूपे वैपरीत्येन परिज्ञाने येशाक्त्यापरिज्ञानमात्रात्मस्य भवति तदासोऽपि साधा
भि॰ रणएव ग्राह्यायनाभिवरणशोभ्मादि विकल्पइव मलमेव स्वभावितोनःकरणस्य ११ एवं वि
१२५ कल्पनिह्रासेन निर्विकल्परूपसात्मीभावे विश्वात्मसात्ताकारलक्षणः स्वप्रसादएव मोक्षो दर्शि
तः अधुना विकल्पनिह्रासाभावेऽपि तं दर्शयति सोऽहं ममायं विभवइत्येवं परिजानतः विश्वात्मनो
125 विकल्पानां प्रसरेऽपि महेशता नहि ग्राह्यग्राहकात्मानामपि कश्चिदन्योऽहमपि तु परिगृहीतग्राह्य
ग्राहकरूपकार्येकघनः परोयः स एवाहं सर्वाहमेव न त्वन्यः कश्चित् अतो विकल्पदशायामपि म
मस्तान्तः पललक्षणो विभवइति एवं विमर्शो दृढीभूते सम्यक्परिक्षीणविकल्पोऽपि जीवन्मेव मुक्तः य
थोक्तं शोकाऽपि न विशोकेन तु निःशोकत्वमिदं स्फुरमिति १२ नन्वेवं बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रतिको
भेदइत्याह मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्मभेदेन मन्यते महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवत् श्री
मत्सदाशिवेश्वरपदादारभ्य क्षितिपर्यन्तं प्रमातृवर्गापिदृष्टम् इदमिति रूपेण देशान्तरवादाभिमतिवि
शानेमुक्तः ननस्याविश्वस्यापिश्रमेयं ममापि प्रमेयं विश्वस्यापि प्रमेयं चेदममेवाद्भूतनैः प्रमेयं तत्र मयिनव स्वभेदेन १२५

क्रमेण प्रमेयं परस्परतश्च प्रमातृवर्गोस्याव्याहतमिति एकरसाभेदविश्रान्तितत्त्वमप्य सर्वं परामा-
र्शपदमुपैति बद्धस्य तु सर्वमेतद्विपरीतमित्येकरसभेदविश्रान्त एवासौ ननु सदाशिवेश्वरभुवि-
जीवन्मुक्तिपदे बद्धरूपपशुप्रमातृविषये प्रमेयत्वमानतः परीक्षितः परमशिवे तु कथमसावित्या-
शंक्याह सर्वथात्वंतरालीनानंततत्वौघनिर्भरः शिवश्चिदानंदघनः परमाक्षरविग्रहः न ख-
लु भगवति श्रीपरमशिवे प्रमेयकथा काचिदस्ति तत्वौघस्य सर्वथा तत्र चिद्रूपतामात्रविश्रान्तत्वे-
नलीनत्वात् ततश्चासावस्यां संवित्स्वभावेन स्वात्मविश्रान्त्यानंदेनाकृत्रिमनैसर्गिकपरामर्शा-
त्मकस्वात्मचमत्कारलक्षणेन एकघनाप्रविच्छिन्नतद्रूपापरमाक्षरेण विग्रहवती भगवतो वि-
श्वमयस्यानवच्छिन्ना तु तत्र यथा प्रागलितप्रमेयकथा सर्वोत्तीर्णा व्यपदिश्यते १४ एवमपि का-
र्यतत्वयोर्कैपक्षस्तत्फलमाह एवमात्मानमेतस्य सम्यग्ज्ञानक्रिये तथा जानन्यथेप्सितान्प-
श्यंजानाति च करोति च एवमितीश्वररूपेणात्मानेन स्वव्याप्तिविशेषेणात्ममात्ररूपेण ज्ञानक्रि-
येज्ञानमेवभूतो यमात्मानं तत्कारणादिदर्शितः इत्थं च ज्ञानक्रियेन तत्त्वव्यतिरिक्तेके यनेति

प्र॰ भि॰ १२२ परामृशन् यद्यदिच्छति तत्तज्जानाति करोति च परावेशाभ्यासपरो नैनैव शरीरेण एतत्समस्तम
निरूढे जीवन्मुक्तस्तत्पात्रेन परमेश्वर एवेति ॥ १५ ॥ अस्यार्थस्य स्वप्रत्ययसिद्धस्यापि परम्परोपदेशपौ
ष्कल्यं वक्तुः शास्त्रदृष्टिं दर्शितां प्रागागमाधिकारेण एवं गुरुतः शास्त्रतः स्वतश्चैतद्दृढीकृ
तं भवतीत्यभिप्रायेण गुरुपारम्पर्यं दर्शयति ॥ इति प्रकटितो मया सुघट एष मार्गो नवो महागुरु
126 भिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा ॥ तदत्र निदधत्पदं भुवनकर्तृतामात्मनो विभाव्य शिवतामयी।
मनिशमाविशन्सिध्यति ॥ अस्मत्परमेष्ठिभट्टारकश्रीसोमानन्दपादैः शिवदृष्टिशास्त्रे यम् अभिनवः स।
वोऽस्य शास्त्रान्तर्गतः सन्निगूढत्वादप्रसिद्धो बाह्यान्तरचर्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकला
विरहात्सुघटस्तावदुक्तः सुप्रवादप्रकटतो परवादकलङ्काशङ्कापसारेणानीतः यत एवं शा
स्त्रगुरुस्वप्रत्ययसिद्धोऽयमर्थस्तदिति तस्माद्यत्र मेये पदे परामर्शमिश्रयन् विश्वकर्तृत्वलक्ष
णमैश्वर्यमात्मनो विभाव्य सदा पौर्णाय ह्या परामृशन्निति न हि तत्परामर्शमात्रादेव तावज्जीवन्मुक्तो भग
वान् शिवमयोऽस्मत्परमेष्ठिपादैर्ज्ञातो शिवत्वे सर्वस्य प्रतिपन्मात्रत्वात् इच्छामवाकराणि नात्रासि ह्रस्वं ज्ञापि भावनया भि १२२

वासकृज्ज्ञाने सर्वगो किं भावनाकरणादिना सर्वव्यापित्वमात्रादित्वस्य दार्ढ्येण सम्पन्नेत्यादि ।
नोविभाव्यव्यवनिष्पामाविशालिशरीरस्थाणुबुद्धिष्वेभ्यो मतमेतद्वयं सर्वे वा तत्रैव निमज्जयत्यत
वरतेन न मोनो विभूतिपरविभूतिपर्यन्तो लभते ९ ननु यथात्मात्मज्ञेव स्वतन्त्रदेव तन्नहि न तस्य मन्य ।
भिज्ञानाख्यस्य अभिज्ञानयोरविशेषः नहि बीजमप्रत्यभिज्ञाने सति सहकारिसाकल्येनांकुरं जन
यति तत्कथमात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्धः उच्यते द्विविधार्थक्रियास्ति बाह्याङ्कुरादिका प्रमात
विश्रान्तिचमत्कारसारावधीत्यादिरूपा तत्राद्यासन्धेयप्रत्यभिज्ञानेनापेक्ष्यते द्वितीया तु तदपेक्ष
तेयव इह वा हेमहेश्वरस्यैवंभूतचमत्कारसारापरापरसिद्धिलक्षणा जीवन्मुक्तिविभूतियो
गमथ्यर्थक्रियेनीश्वरप्रत्यभिज्ञानेन विना न दृष्टा सती तत्रहेतिक्षेनउपलक्षमितापोक्ता
ह तैस्तैरक्षणपयाविनेरूपनस्तन्त्याः स्थितोयं तिकेको तो लोकसमानएवमपरिज्ञातोन्तरंतेय
था लोकस्येषतथा न वेत्ति तगुणस्त्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवाले निजवैभवायतदियं नस्यभि ।
ज्ञोदिता यथा नायकगुणसंश्रवणप्ररूढानुरागा कामिनीन दर्शनमेवपरमश्रुयादेयमाकों

प्र· हंसीरिवानिशमवशाल्लदयादेवतोपयाचितानि हंसीसंश्लेषणानि मदनलेखकद्वारकाण्याव
भि· श्यानिवेदनानि ऊर्णाणि विरहहामीभवङ्गागलनिकानि हृतिनरानउपयाचितवर्णदर्श॰
१२२ कितमेवसविधवर्त्तिनिश्रियतमेवलोकितेनैवसकलकर्षविशेषैः परामर्शपदवीमगच्छद्द्विजे
127 नसाधारणतामापादितेसम्पन्नमपितस्त्रियतमावलोकनेनसदृदयेहृणीकरोति तथास्वा
त्मनिविशेषयोरेसततेनिर्भासमानेपितत्रिभोसनेनसहृदयसम्पूर्णतामापनेयतः सोपिस्वा
त्माविश्वत्वात्कर्त्तात्रायमतिरुतस्वशक्तिलक्षणापारमेश्वर्योत्कर्षयोगेनतत्परामृष्टश्रुति।
भासमानत्वदात्मिलक्षणोनोज्ञातः प्रदानदतीवचनाद्दानलक्षणाभिज्ञातादेपायांत।
राहृताजुत्कर्षोत्सृदयंगमीकरणोनातुस्फुटनि तद्दानत्वाणामङ्गुतफलमायेनैवतावत्का।
मपिपूर्णतामभ्येतिपरिभोगाभ्यासरसेनविश्रांमेनयावत्पिलभतेनतदानतिगुरुवचना
तानैकियालक्षणशाक्याभिज्ञानादेवोपरापारमेश्वर्योत्कर्षहृदंगमीभावोजायतेनतदानत्वा।
णामेवपूर्णतामेवपूर्णतात्मिकाजीवन्मुक्तिः समावेशाभ्यासरसेनविभूतिलाभइतितस्य १२२

त्मभिन्नैवपरापरसिद्धिप्रदायिनीभवति १७ सर्वोपकारकेमहाफलमिदंशास्त्रंप्रसिद्धाव
यप्रयोगेननामधेयप्रसिद्ध्याबतद्वत्कर्षस्मरणद्वारेणनिमसंभावनाप्रत्ययलक्षणप्रवर्त।
कमेवेदनयाजननप्रवर्तयितृपितृनाम्नाबोधसंस्कारंदर्शयति जनस्यायत्नसिद्ध्यर्थंगुरुया
करणत्रुना ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनोपपादिता यस्मकस्यचिज्जन्तोरितिनापजनस्यापये
ताकारिदितिसर्वोपकारित्वमुक्तंप्रयत्नेनसिद्धिःपरापररूपायस्यास्यादितिमहाफलत्वम्
उदयाकरसूनुःश्रीमानुत्पलदेवोऽस्मत्परमगुरुरिदंशास्त्रमकार्षीदितितन्नामसिद्ध्याजनःप्रवर्त
तेइतिप्रवर्तनाद्वारेणसोऽनुगृहीतोभवतीत्यभयनामनिर्देशः इयमितिहृदयंगमतानुप
पत्तिशालितानीतेतिशिवम् १८ श्लोकिनः १९२ इतिश्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तवि
रचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यांतत्त्वार्थसंग्रहाधिकारेतृतीयमाह्निकम् एषा।
भिनवगुप्तेनसूत्रार्थप्रविमर्शिनीरचिताप्रत्यभिज्ञायालघ्वीवृत्तिरभेदगा वाक्यप्रमाणपद
तत्त्वसदागमार्थ्योःस्वात्मोपयोगमहतःकिलयांतिपात्रम् भोमात्रसांबलमयोऽस्मिनमस्